

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

J. Soltész Katalin: A népnevek jelentésviszonyairól
Deme László: Közigazgatási fogalmazásunk minőségi jellemzői

Ágoston Mihály: Gondolatok és észrevételek Fábian Pálnak A különírás és egybeírás c. tanulmányáról

Jakab István: Gondolatok az összetett mondatrészekről

Mészáros István: Magyar szólások és közmondások egy 1750-i frazeológiai tankönyvben

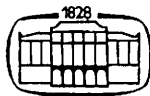
†*Merényi Oszkár:* Néhány nyelvészeti megjegyzés a Berzsenyi-életmű kiadásához

Boros Mária: Szabó Lőrinc: Így semmisülsz meg
Sebestyén Árpád: „A nyelv területi tagolódása és társadalmi rétegződése” témakör tantervi helyzetéről

Ruzsiczky Éva: A Magyar Szinonimaszótár az iskolai nevelés szolgálatában

Rozgonyiné Molnár Emma: A szólások grammatikai tulajdonságai

Bratinka József: Tinódi mozgást jelentő igéinek szemantikai viszonyai

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
ILLYÉS GYULA, KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>J. Soltész Katalin</i> : A népnevek jelentésviszonyairól	257
<i>Deme László</i> : Közigazgatási fogalmazásunk minőségi jellemzői	267
<i>Ágoston Mihály</i> : Gondolatok és észrevételek Fábíán Pálnak A különírás és az egybeírás c. tanulmányáról	278
<i>Jakab István</i> : Gondolatok az összetett mondatrészekről	286
<i>Mészáros István</i> : Magyar szólások és közmondások egy 1750-i frazeológiai tankönyvben	292

Íróink nyelve

† <i>Merényi Oszkár</i> : Néhány nyelvészeti megjegyzés a Berzsenyi-életmű kiadásához	303
<i>Boros Mária</i> : Szabó Lőrinc: Így semmisülsz meg	309

Nyelv és iskola

<i>Sebestyén Árpád</i> : „A nyelv területi tagolódása és társadalmi rétegződése” témakör tantervi helyzetéről	319
<i>Ruzsiczky Éva</i> : A Magyar Szinonimaszótár az iskolai anyanyelvi nevelés szolgálatában	328

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Rozgonyiné Molnár Emma</i> : A szólások grammatikai tulajdonságai	339
<i>Bratinka József</i> : Tinódi mozgást jelentő igéinek szemantikai viszonyai	348

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Kiss Lajos</i> : Szilágysági helységnevek	354
<i>Takács Lajos</i> : Kenyeres verem	361
<i>K. Palló Margit</i> : Írmag	363
<i>Légrádi Imre</i> : * Mon	364

MAGYAR NYELVŐR

105. ÉVFOLYAM * 1981. JÚLIUS—SZEPTEMBER * 3. SZÁM

A népnevek jelentésviszonyairól

1. A népnevek — más fogalomkörü, szemaszilógiái szócsoportok tagjaihoz hasonlóan — azonos jelentésszerkezetűek, értelmezésük tehát tipizálható. Az ÉrtSz.-ban a népnevek szócikkeinek sémája a következő:

q [népnév] I. fn

1. A q-k: tömegében X-ben [földrajzi név] élő, y [nyelvcsalád vagy nyelvtípus megnevezése] nyelven beszélő nép. || a. E néphez tartozó személy, főleg férfi.

2. E nép nyelve.

II. mn

1. A q-k közé tartozó <személy>, q-kból álló <csoport>.

2. A q-kra jellemző, hozzájuk tartozó, velük kapcsolatos, náluk szokásos <dolog>.

3. A q-k történeti élete folyamán létrehozott.

4. A q-k által lakott földön levő, onnan származó, ill. arról elnevezett.

5. A q-k nyelvvel kapcsolatos.

6. ~ul: q nyelven.

Az ÉKSz. megfogalmazása jóval rövidebb, tömörebb, és ami feltűnő különbség, a melléknévi használatot teszi előre, így:

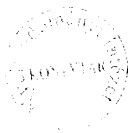
q I. mn Tömegében X-ben élő, y nyelvet beszélő <nép>, ill. e néphez tartozó, vele kapcsolatos. | ~ul: q nyelven.

II. fn I. Q személy, főleg férfi. | A q-k: a q nép. 2. E nép nyelve.

A kétféle megoldás azt tükrözi, hogy nincs tisztázva: a népnevek elsősorban főnevek vagy melléknevek-e. Ez a kérdés néhány népnévvel kapcsolatban élesebben vetődik fel, erre később visszatérek. Most először azokat a népneveket vegyük szemügyre, amelyeknek szócikkében, tehát jelentésparadigmájában többlet vagy hiány tűnik fel.

1.1. Az ÉrtSz. típus-szócikkének II. 4. jelentésében ('onnan származó, arról elnevezett') olyan jelzős kapcsolatok is be vannak sorolva, amelyek további magyarázatot igényelnek, ugyanis a lényeges jelentésmozzanat bennük nem a megnevezett népre való utalás, hanem valami tárgyi meghatározottság, pl. az *angol biftsztek* vagy a *török kávé* esetében a speciális elkészítési mód, a *lengyel bunda*, a *búr kalap* esetében a sajátos fazon, a *francia*, illetőleg *magyar* vagy *svájci kártya* esetében a lapok jelrendszere stb. Érdekes művelődéstörténeti tanulságokkal járó lexikológiai feladat lenne az ilyen típusú kifejezések minél teljesebb összegyűjtése és feldolgozása, hiszen szótárainkban csak egy töredékük kaphatott helyet.

Egy lépéssel tovább a jelzős kapcsolat összetétellé, önálló szótári címszóvá válik (pl. *angolkürt*, *bolgárkertész*, *franciakulcs*, *görögdinnye*, *perzsa-*

bunda, spanyolfal, svábbogár, szerbtövis, törökméz); hogy hol van az a jelentés-tani küszöb, amelyet ilyenkor átlépünk, a legnehezebben eldönthető kérdések egyike. Jellemző, hogy az ÉKSz. ilyen címszavai közül az *angolkert, angol-szalonna, csehüveg, franciasaláta, japánkert, olaszkáposzta, olaszrizling, svájci-sapka, svédacél, svédcsavar, svéd torna* és *törökülés* az ÉrtSz.-ban még a népnév szócikkében különírt szókapcsolatként szerepelt.

Az effajta jelzős kapcsolatok vagy összetételek tapadásos rövidüléséből a népnevek főnévi használatában keletkezik jelentéstani többlet, új jelentés a szócikk főnévi részében, pl. *bolgár* 'bolgárkertész', *cigány* 'cigányzenész', *perzsa* 'perzsabunda' és 'perzsaszőnyeg', *spanyol* 'spanyolnátha', *sváb* 'svábbogár', *ukrán* 'ukrán betegség'.

1.2. Más népnevek jelentésparadigmájából viszont hiányzik egy vagy több lényeges mozzanat, szócikkükből egy vagy több pont. Ilyen elsősorban a nyelvre való vonatkozás, a *q nyelv, q szó, q-ul* kifejezések, az 'e nép nyelve' értelmezéssel ellátott főnévi 2. jelentés. Pl. az *argentínok*¹ spanyolul, az *auszturálok* angolul, a *brazílok* portugálul, a *palesztinok* arabul, a *svájciak* németül vagy franciául vagy olaszul beszélnek; q nép tehát egy más népekkel közös, nemzetközileg elterjedt p nyelven. Egyéb esetekben a nép és a nyelv neve különbözik ugyan, de q nép és r nyelv az ekvivalencia viszonyában van: *római nép* ~ *latin nyelv* (érdekes, hogy *római szám*-ot és *latin betű*-t használunk), *zsidó nép* ~ *héber nyelv*, ill. (más történelmi viszonyok között) *jiddis nyelv*. (Régebben megvolt a *zsidó nyelv*, *zsidóul* kifejezés is. Sylvester János ismert disztichonjában a bibliai héberem kívül beleérthető az Ószövetség másik nyelve, az *arám* is.) Távolabbra — de a politikai hírek jóvoltából korántsem ismeretlen vidékekre — tekintve, az *etiópok* nyelve az *amhara*, a *búrok*-é az *afrikaans*,² az *afgánok*-é az 1978-ban megjelent „Képes politikai és gazdasági világtalasz”³ szerint *pastu*.

1.3. Egy további jelentésfunkció hiányzik a *csehszlovák*-ból és a *jugoszláv*-ból: az 'e néphez tartozó személy, főleg férfi'. E jelentésnek ugyanis 'cseh vagy szlovák', 'szerb vagy horvát vagy szlovén stb.' felel meg; a *csehszlovák* és a *jugoszláv* nem nemzeti, hanem állami hovatartozást fejez ki, amint ez a szótári értelmezésekben és példákban is tükröződik: „Csehszlovákiához tartozó”, „jugoszláv követség, útlevel, zászló”. A Magyarországon élő szerbek és horvátok nem jugoszlávok, hanem *délszlávok*. Anyanyelvük *szerb-horvát*, de adott esetben vagy *szerbül* vagy *horvátul* beszélnek, írnak. A hivataloskodó *szerb-horvátul* kifejezést nem lehet helyeselni. A *belga* állampolgár nemzetiségét tekintve vagy *flamand* vagy *vallon*; sajtóságot, hogy a Nagyvilág című világirodalmi folyóiratban említett *belga* költők, írók, folyóiratok mind francia nyelvűek (vö. 1978. 3: 460, 9: 1419, 10: 1581, 1584); velük szemben áll a „belgiumi *flamand* író” (1980. 1: 144), ami szerintem pleonazmus.

Állampolgári hovatartozást fejez ki a *szovjet* melléknév, amely tudvalevőleg a *Szovjetunió, szovjetrendszer, szovjetállam* típusú összetételeknek tulajdonképpen főnévi előtagjából önállósult az orosz *соемккуи* mintájára; többes számú főnévi használata: a *szovjetek* 'szovjet állampolgárok összessége vagy

¹ Az országnévből elvont népnevek közül az újabbak az ÉrtSz.-ban nincsenek meg, csak az ÉKSz.-ba kerültek be; az országnevekből újabban képzettek közül az ÉKSz.-ból is sok hiányzik (pl. *koreai, pakisztáni*).

² Antal László—Csongor Barnabás—Fodor István „A világ nyelvei” című könyve (Gondolat kiadó, 1970; a továbbiakban: VNy.) *afrikansz* alakban írja.

³ A továbbiakban: Világtalasz 1978.

valamely csoportja' nem emelkedett túl a bizalmas-pongyola stíluszinten. Az egyes számú főnévi alak pedig megtartotta eredeti 'tanács, néphatalmi szerv' jelentését, úgyhogy voltaképpen homonimia fejlődött ki a *szovjet* főnév és a *szovjet* melléknév között. Csak a melléknév tekinthető népnévyszerű állampolgársági névnek, olyasfélének, mint a *jugoszláv* és a *csehszlovák*, e viszonylag újkeletű államokkal kapcsolatos elnevezések.⁴ De van arra is példa, hogy új országnévből elvont állampolgársági név rövid idő alatt igazi, teljes jelentésparadigmával bíró népnévvé fejlődött: *Indonézia*-ról a második világháború után hallottunk először (bár a név már a Pallas-lexikonban megvan, inkább *Holland-India*, *Hátsó-indiai szigetvilág* vagy *Szunda-szigetek* néven ismertük); 1948-ban már volt egy *indonéz* diáktársunk, „Safi, az *indonéz*”, akitől még *indonéz nyelvű* dalokat is tanultunk.

1.4. Más tekintetben rendhagyó népnevünk a *cigány* (mint ahogy rendhagyó sorsú maga a nép is). Értelmező szótárainknak ugyan sikerült a *cigány* szócikket a többi népnév mintájára megoldani, ám feltűnő, hogy olyan szókapcsolatokat, amelyekben más népnevek jelzőként szerepelnek, *cigány* előtaggal egybeírunk: *cigányasszony* ~ *magyar asszony*, *cigánygyerek* ~ *német gyerek*, *cigányleány* ~ *francia leány*, *cigányvajda* ~ *szerb vajda*, *cigánydal* ~ *olasz dal* stb. Nyilvánvaló, hogy ez nem pusztán helyesírási önkény; nyelvi magyarázata, hogy a *cigány* ezekben a kapcsolatokban főnév, a többi népnév pedig melléknév. De vajon ennek a nyelvi különbségnek mi az oka? Véleményem szerint helyesen ítéli meg — figyelmen kívül hagyva felháborodott hangját — a *Kritika* című folyóirat 1980. 1. számában megjelent glossza szerzője: „[A *cigány* szó összetételei egybeírandók,] nagyjából olyan módon, ahogy a *munkás* vagy a *paraszt*, a *koldus* szó esetében, azaz éppenséggel más-képp, mint a népnevek esetében. Szótárainkban a *cigány*-címszavak⁵ környékét a diszkrimináció orrcsiklandozó szaga lengi körül. Cigánynak lenni helyesírási szabályzatunk alkotói szerint (s miért ne éppen ők lennének e tudományos és politikai kérdésben a döntőbírák?) **n e m n a c i o n á l i s**, h a n e m s z o c i á l i s meghatározottságot jelent” (Cs. Zs.: *Cigányhelyesírás a magyar helyesírásban*. A kiemelések tőlem). Valóban így van, s ezt bizonyos mértékig elmondhatjuk a *zsidó*-ról (vö. *zsidónő*, *zsidófiú*, *zsidógyerek*), sőt a *néger*-ről is (vö. *négergyerek*; egyéb kapcsolatokban melléknévi jelző). A *cigánykérdés*, a *zsidókérdés* és a *négerkérdés* nem nemzeti, hanem társadalmi probléma, amelynek lényege — végtelenen leegyszerűsítve — az egyenjogúság; ellenben a *baszk*, a *breton* vagy a *kurd kérdés* lényege — ugyancsak leegyszerűsítve — a nemzeti önrendelkezés. Alig szükséges mondani, hogy ez a különbségtéves nem a helyesírási szabályzat alkotóinak találmánya, hanem a társadalmi tudat műve, amelyet a nyelv tükröz és a helyesírás regisztrál.

2. Ideális nyelvvel szemben támasztott ideális követelmény, hogy egy hangalaknak egy jelentés feleljen meg és viszont. Gyakorlatilag a természetes

⁴ A *jugoszláv*-ra a TESz. már 1876-ból közöl adatot, de megjegyzi, hogy a szó szélesebb körben Jugoszlávia megalakulása után terjedt el. A *csehszlovák* összetett szó is lehet (mint a *szerb-horvát*). A MNy.-ben 1922-ben írja B. Z.: „Csehszlovákiát az első nemzetközi szerződések vagy *la Tchéco-Slovaquie*-nak vagy *la République tchéco-slovaquie*-nek nevezik. (. . .) Nemrégiben a cseh kormány levelet intézett az egyes kormányokhoz és a Nemzetek Szövetségéhez, hogy nevét ezentúl egy szóba írva használják (*Tchécoslovaquie*, *tchécoslovaque*)” (18: 182).

⁵ A kötőjel sorvégre esik.

nyelvekben ez elég kivételes jelenség; nem meglepő hát, hogy a népnevek között is vannak több alakúak és több jelentésűek, pontosabban: különböző hangalakú szavak, amelyek ugyanazt a népet jelölik és azonos hangalakú szavak, amelyek különböző népeket jelölnek (több denotáció). Vértes Edit érdekes tanulmánya a Nyr. 1979. 3. számában felsorol néhány ilyen jelenséget (103: 276); fejtegetéseit érdemes egy kissé kiszélesíteni.

2.1. Több alakú népnevek pl. *arab* ~ *arabs* ~ *arabus*, *bolgár* ~ *bulgár*, *holland* ~ *hollandi* ~ *hollandus*, *japán* ~ *japáni*, *maláj* ~ *maláji*, *macedón* ~ *makedón*, *sumér* ~ *sumer* ~ *sumír* ~ *szumír*, *türkmén* ~ *turkmen* ~ *turkomán*, *üzbég* ~ *özbeg*; nyelvek nevei közül pl. *arám* ~ *arámi* ~ *arameus*, *provanszál* ~ *provenszál* ~ *provánszi*. A felsorolt alakváltozatok között legfőképpen árnyalatnyi hangulati vagy stílusértékbeli különbség van, illetve különböző szókapcsolatokban rögződtek. Az *arabs* pl. egy lófajta megjelölésére specializálódott (vö. a bevezetőben közölt szócikkéma melléknévi 4. jelentésével), az *arabus* úgyszólván csak ebben a közmondásban él: „Aki nem tud *arabusul*, ne beszéljen *arabusul*”. A lófajtát ma már *arab*-nak is nevezik, de a közmondásban nem helyettesítheti a közkeletű *arab* alak az *arabus*-t. A latinos *-us* végűek általában régiesek, több ilyen már ki is veszett alakpárja mellől (pl. *anglus*, *dánus* stb.). Az *-i* képzősek a *kínai*, *svájci* típusú országnévi származékok sorába illeszkednek; egy szívós nyelvhelyességi babona a *japáni*-val szemben helytelenítette a képzőtlen *japán*-t. Zolnai Gyula már több mint fél évszázaddal ezelőtt védelmébe vette az országnévvel azonos alakú népnevet (Nyr. 53: 50–51), de nem szorult ki teljesen a *japáni* sem, hiszen nem is kifogásolható. Tulajdonnévszerű kapcsolatban — műalkotás címében — rögződött „A bolygó *hollandi*” éppúgy, mint „A haldokló *gallus*”. A *türkmén* és *üzbég* mellett a más hanghelyettesítést mutató *turkmen* és *özbég*⁶ ma már ritka, kivesző; a *bolgár* mellett azonban a *bulgár* köznyelvi, s talán kívánatos volna támogatni, hogy a két alakváltozat közül az maradjon felül, amelyik a *Bulgária* országnévvel harmonizál. A *sumér* alakváltozatainak garmadájában Komoróccy Géza igyekszik rendet teremteni „Sumer és magyar?” című könyvében („Gyorsuló idő” sorozat, Magvető 1976. 7–8); leghelyesebbnek a *sumer*-t tartja.

2.2. Alakváltozat és szinonimia között gyakran elmosódik a határ: a Magyar Szinonimaszótár szócikkeiben is szerepelnek (tágabb értelemben vett) alakváltozatok a szinonimák között, így az *angol* címszó alatt „nép tréf” stílusminősítéssel *ánghius*, *szerb* alatt „kiv[esző]” minősítéssel *szervián*. Szűkebb értelemben az etimológiai összefüggés nélkül azonos denotátumot jelölő szavakat tekintjük szinonimáknak. A népnévi szinonimia legjellegzetesebb típusa az úgynevezett külső és belső elnevezések megfelelése, amilyen a *lengyel* ~ *polyák* és a *tót* ~ *szlovák*. Az ilyenfajta szinonimák között általában határozott stílusértékbeli különbség van; sajátos módon az alacsonyabb szintű, bizalmas, népies vagy éppenséggel lebecsülő stíluszínezet hol a külső (*tót*, *rác*, *oláh*), hol a belső (*polyák*, *ruszki*, *talián*) elnevezéshez fűződik. Vértes Edit is rámutat idézett tanulmányában erre az ellentmondásos jelenségre, amikor azt bizonyítja, hogy a *vogul*, *osztják*, *zürjén*, *vojtyák*, *cseremisiz*

⁶ Így még az 1948. évi állapotokat tükröző „Bibliotheca Világatlasz”-ban (szerk. dr. Kéz Andor és dr. Takács József).

mellett főlöseges volt a *manysi*, *chanti*,⁷ *komí*, *udmurt*, *mari* bevezetése. Állásfoglalásával egyetértek (még azt is hozzátenném, hogy a magyarban megszokott *vogul*—*osztják* sorrendhez képest az oroszból átvett *chanti*—*manysi* sorrend fordított, s ez további zavarokat okozhat az azonosításban), de nem tagadható, hogy az utóbbi évtizedekben számos újonnan átvett népnév kiszorította a régebben használatos elnevezést. Ki emlékszik már rá, hogy a *grúzok*-at valaha *georgiaiak*-nak, a *vietnamiak*-at pedig *annamiták*-nak nevezték? A *belorusz* azért is fölébe kerekedhetett a tükörfordítással keletkezett *fehérorosz*-nak, mert ebbe zavarólag belejátszott a „vörösök”-kel szembenálló, ellenforradalmi „fehérek” képze.⁸

2.2.1. Az utóbbi példák azt mutatják, hogy a szinonim népnevek szinonim országnévvel vannak kapcsolatban, amelyek közül az egyik már nem hivatalos, elavult (*Georgia*, *Fehéroroszország*, *Annam*). Még nem merült feladásbe *Etiópia* mellett *Abesszinia*, *Irán* mellett *Perzsia*, *Thaiföld* mellett *Sziám*; az *etióp* ~ *abesszin* élő, egyenértékű szinonimapárként szerepel a SzinSz.-ban. A sajtó azonban mindig az *etióp* szót használja; úgy látszik, az *abesszin*, amelyre az első adatot 1936-ból idézi a TESz., Mussoliniék szóhasználata nyomán terjedhetett el az 1856 óta adatolt *etióp* helyett, s ma is az „abesszin háború”-t asszociálja. 1979 eleje óta úgyszólván mindennap olvastunk és hallottunk híreket az *iráni* eseményekről, de nem emlékszem, hogy egyszer is találkoztam volna a *perzsia* szóval, pedig kár lenne kiveszni hagyni ezt a régi (1526-ban már ismert) népnevünket, különösen mivel az *iráni* a nyelvészetben szélesebb értelmű, a *perzsia* nyelven kívül más nyelveket is magában foglal. Thaiföld, korábban Sziám népe és nyelve a Világatlasz 1978. szerint *thai*; a VNy. ezt az elnevezést egy nyelvcsaládra vonatkoztatja, amelynek egyik tagja a Thaiföldön beszélt *sziámi* (225). A köznyelvben a *sziámi* szó inkább a *sziámi ikek* és a *sziámi macska* szókapcsolatot idézi fel; az elsőben a népnévi jelentés teljesen elhomályosult ('összenőtt ikek'), a második besorolható a szócikkséma melléknévi 4. jelentésébe. Érdekes, hogy van *perzsia* és *abesszin macska* is, nem *iráni*, illetve *etióp*, ellenben a *khmer macska* nem *kambodzsai*, ahogy a népet nevezzük. (A macskafajták elnevezésére vö. Anghi Csaba: Macskák, cicák. Mezőgazdasági Kiadó 1969. 74–92). Egy bizományi áruházban láttam az „*iráni szőnyegek*” kiírást; föltehetőleg meg akarták különböztetni a valódi, Iránból származó szőnyeget az eltömegesedett *perzsia-szőnyeg*-től.

A hivatalos országnév megváltozásának következményeképpen terjedt el — hiányos jelentésparadigmája ellenére — a *szovjet* népnév, már-már annyira kiszorítva az *orosz*-t, hogy ez úgyszólván csak a nyelvre és a nyelvvel kapcsolatos dolgokra vonatkoztatva használatos, mint a *latin* — *római* mellett (sőt az iskolákban — pongyolaságból vagy nyegleségből — „szovjet nyelv”, „szovjet óra” kifejezések is hallhatók). A *Szovjetunió* elnevezés éppen azt van hivatva kifejezni, hogy az oroszokon kívül más nemzetek is beletartoznak, s ezt tükrözi a *szovjet* jelző is, ám mivel a Szovjetunió lakosságának 54%-a

⁷ Újabbban megjelent a kevésbé idegenszerű *hanti* írásváltozat; ez a címszó alakja az ÉKSz.-ban. Feltünteteti a SzinSz. is, amely különben a szóban forgó népneveket — helyesen — „szaknyelvi”-nek minősíti.

⁸ De a *fehérorosz* szót használja Sipos István Karel Horálek „Bevezetés a szláv nyelvtudományba” című művének egyetemi segédkönyvként használt fordításában (Tan-
könyvkiadó 1967. 290, 308, 388).

orosz, s az orosz nemzet gazdasági, politikai, kulturális súlya ennél is nagyobb, elég nagy a valószínűsége, hogy a hírközlő szervektől emlegetett szovjet atomfizikus, balettművész, lemezlakatos vagy bálnavadász orosz. Annál is inkább, mert ha nem orosz emberről van szó, annak nemzetiségét meg szokták nevezni. A Nagyvilág 1979. évfolyama *grúz, lett, észt, ukrán* írókat, költőket mutat be, az orosz író, költő megjelölése azonban *szovjet-orosz* (így pl. 1: 158, 2: 302, 3: 462, 5: 782, 8: 1263, 10: 1583), de olvashatunk *szovjet* irodalomkutatóról, irodalomtörténészről (10: 1581, 11: 1743), *szovjet* elbeszélésekről, prózáról (12: 1886–7), *szovjet* lapokról, amelyeknek a címe is elárulja, hogy oroszok: Lityeraturnaaja Gazeta és Novij Mir (11: 1728). 1980. jan. 10-én sportközvetítést hallottam a rádióban; a riporter az egyik játékost „grúz”, majd helyesbítve „szovjet-grúz fiú”-nak mondta, a másikat — Boriszov nevűt — „szovjet versenyző”-nek. A korrelációk tehát: *grúz: szovjet-orosz* (a *grúz*-t itt általánosítva ’nem orosz nemzetiségű’ helyett hasznáлом) vagy *szovjet-grúz: szovjet*, sőt *grúz: szovjet*. Következetesebb a Világirodalmi Lexikon és a Világirodalmi Kisenciklopédia eljárása, amelyben minden szovjet állampolgár író nemzetisége megkapja a *szovjet* előtagot, *szovjet-orosz* tehát a (nem szovjet) *orosz*-szal, *szovjet-grúz* a (nem szovjet) *grúz*-zal áll szemben. Kortársakról szólva véleményem szerint ma már fölösleges a szovjet állampolgárság hangsúlyozása, hiszen aki nem szovjet-orosz vagy szovjet-grúz, az emigráns vagy disszidens, s ezt a tényt rendszerint külön meg szoktuk enlíteni. Kivétel csak az *azerbajdzsán* (vagy *azerbajdzsáni*, vö. *japán ~ japáni*) nép, amely szinte azonos lélekszámú tömegben él a Szovjetunióban és Iránban, tehát jogosult a *szovjet-azerbajdzsán: azerbajdzsán* megkülönböztetés.

2.2.2. Ismeretes, hogyan kaptak bántó mellékízt egyes népnevek a nemzeti gyűlölködés és a fajüldözés következtében. A fasizmus bukása óta sokan kerülnek a *zsidó* szót, helyette — a Hitler—Horthy-korszakra vonatkoztatva — olyan körülírásokat alkalmaznak, mint „üldözött”, „faji megkülönböztetés áldozata” stb. (A zsidó vallásra már régebben is voltak eufemisztikus szinonimák: „izraelita vallás”, „judaizmus”, „Mózes-hit”.) Izrael lakosságát a sajtó nem zsidónak nevezi (legfőljebb az arabokkal szembeállítva, ellenkező előjelű pejorációval), hanem *izraeli*-nek; költői *héber* költők (vö. Nagyvilág 1979. 10: 1575). A Nobel-díjas I. B. Singert a Nagyvilág 1979. 10. száma az 1558. lapon *jiddis* írónak, az 1583. lapon *amerikai* írónak nevezi.

A *néger* elnevezést eddig semlegesnek, objektívnak tudtuk a régiesenépies, ma már szinte mesebeli hangulatú *szerecsen*-hez és az amerikai szóhasználatból sértőnek ismert, eredeti magyar performanciában talán elő sem fordul *nigger*-hez képest. Újabban azonban a sajtó nyelve a *néger*-t is úgy kerüli, mint a lebecsülőnek ítélt népneveket. Helyettesítői az *afrikai*, ill. *afro-amerikai* és a *fekete*. Az angolban a *Black*, főként az amerikai négekre vonatkoztatva, már valóságos népnévként funkcionál: a többi népnévhez hasonlóan nagy kezdőbetűvel írják (de a vele szemben álló *white*-ot nem; íme egy idézet: „*Black leaders* [. . .] believe that their society should not be segregated from *white* society”, az „*Issues in Sociolinguistics*” című kötetből, szerk. O. Uribe-Villegas, Mouton 1977. 129). Nevetséges lenne beleszólni, hogy az amerikai négekre hogyan nevezék magukat angolul, de a magyar szóhasználat szempontjából nem tartom kívánatosnak, hogy a *néger*-t kiszorítsa a *fekete*, amely nemcsak erősen meg van terhelve szemantikailag, hanem ráadásul gyakran előnytelen képzeteket idéz (gyász, piszok, gonoszság, fene).

2.2.3. Némely népnév mellett választékos szinonimaként él az illető nép ókori elődjének neve: *angol* ~ *brit*, *francia* ~ *gall*, *görög* ~ *hellén*, *német* ~ *germán* vagy *teuton*, *svájci* ~ *helvét*. A TESz. idézi Kultsár Hazai Tudósításai-ból, 1807-ből: „Talán Angliát is jobb volna *Brit* országnak, az Anglusokat *Brittoknak* nevezni”. A *brit* — bár nem mély hangrenddel — valóban elterjedt, s ebben bizonyára szerepe volt az angol szóhasználat hatásának. Egyrészt állampolgársági név, másrészt szélesebb körű az *angolnál*: magába foglalja a skótot, a walesit és az írt is (a Világatlasz 1978. így részletezi Kanada brit lakosságának származását). A *gall* és a *germán* szűkebb használatú: olyan szókapcsolatokban él, amelyek a francia, illetőleg a német nép jellegzetesnek vélt tulajdonságait (pl. *gall szellem*, *germán alaposság*) vagy szimbolikus megjelenítéseit (*gall kakas*, *germán tölgy*) fejezik ki. A „gall szellem” nekünk finom, csipős, ironikus szellemességet jelent, noha maguk a franciák a vaskos, szabadszájú trefálkozást illetik a *gaulois* jelzővel. A *teuton* többnyire a német harcassághoz kapcsolódik pejoratív hangulattal (*teuton kardcsörtetés*), a *helvét* pedig a kálvinizmushoz (*helvét hitvallás*).

Itt említhetők a *magyar* népnév romantikus-nacionalista, századunkban már jobbra ironikus vagy önironikus színezettel használt szinonimái, a *hun* és a *szittyá* (vö. „Hódították ez országot Derék, lelkes, úri *szittyák*”, Ady: Történelmi lecke fiúknak, „*Hunok* Párisban”, Illyés Gyula). Elterjedésükben az Árpád-kori gestaírók ludasak. Anonymusnál Álmos vezér így szól vitézeihez: „*Szittyák*, bajtársaim, nagyvitéz férfiak!” (Pais Dezső fordítása, I. A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk. Györffy György. Gondolat 1975. 141), Árpád is így: „*Szittyák*, kik [...] a *hungárus* nevet kaptátok” (i. m. 164). A *Gesta Ungarorum*-ban olvasható „a *magyarok*, vagyis *hunok*” (i. m. 129), Kézainál „a *hunok*, vagyis *magyarok*” (i. m. 183) azonosítás. Tudjuk, hogy a honfoglaló magyarokat a külföldi kortársak is különféle neveken ismerték; egy bizánci krónika három egymást követő mondatban *ungrok*-at, *hunok*-at és *türkök*-et említ (i. m. 105), s elég sűrűn előfordulnak (nemegyszer fejtörést okoznak vagy messzemenő következtetésekre vezetnek) az ilyen fordulatok: „az *avarok*, akiket *magyaroknak* neveznek” (Fuldai évkönyvek, i. m. 211–3), „az *avarok*, akiket most *magyaroknak* hívunk” (Widukind, i. m. 246), „abban az időben nem *türköknek* mondták őket, hanem valamilyen okból *sabartoi asphaloi*-nak nevezték” (Bíborbanszületett Konstantin, i. m. 118). Nem csupán a magyarok megnevezésében volt ilyen ingadozó a kortársak szóhasználat; ugyanebben a szöveggyűjteményben olvasható: „A *bese-nyők*, akiket korábban *kangarnak* neveztek” (Konstantin, i. h.), „a *szkitáktól*, mégpedig a *kazároktól* jöttek, akiket *bolgároknak* neveznek” (Nesztor-krónika, i. m. 126), „a *poljánok*, akiket ma *oroszkoknak* hívnak” (i. h.), „a *rúszok*, akiket más néven *normannoknak* hívnak” (Liudprand, i. m. 224).

3. Természetesen nemigen tulajdoníthatunk az ezer évvel ezelőtti szerzőknek olyan pontos ismereteket az idegen népekre vonatkozóan, hogy ezeket az azonosításokat szó szerint lehessen venni; ugyanaz az elnevezés különböző népeket is fedhet. Ilyen több denotációjú népneveink ma is vannak. *Tatár* nemcsak egy kelet-európai, török nyelvű nép neve, hanem a XIII. századi mongol hódítóké is, akár azért, mert a „tatárjárás”-ban török népek is harcoltak mongol vezetés alatt, akár a hasonló arctípus miatt; mindenesetre nem egyértelmű, hogy a tatárokat emlegető frazeológiai egységeink, szólásaink, szállóigeink („nem hajt a tatár”, „mi a tatár?”, „kutyafejű tatár”, „török és

tatár”, „*szegény tatár*” stb.) a tatárjárásra utalnak-e vagy a krími tatárokra, akikkel a török hódoltság idején a nemzeti emlékezetben ugyancsak mély nyomot hagyó kellemetlen ismeretségünk volt. (A *török—tatár* sorrend az utóbbi mellett szól.) A *mór* szó hallatán hol a jellegzetes építészeti és díszítőművészeti stílust létrehozó spanyolországi arabokra gondolunk, hol a sötét bőrű, „szerecsen” Othellóra — *szerecsen* szavunk is így keletkezett a *szaracén*-ből, de itt végbement az alak- és jelentésmegosztás, amelyre alább a 4.1. pontban fogok kitérni. A magyar őstörténetben szereplő *avar* népnek valószínűleg semmi köze nincs a mai, kaukázusi *avarok*-hoz.

Közelebbi rokonok, de nem azonosak a *vend*-nek nevezett népcsoportok: a nyugat-magyarországi szlovének és a lausitzi szorbok. *Szász*-nak legalább öt különböző népcsoportot nevezünk: 1. egy ókori germán népet az Északi-tenger közelében, a ma Alsó-Szászországnak (Niedersachsen) nevezett területen, 2. a hun mondából és Arany János műveiből „*Detre szász*” néven ismert veronai *Detre*=*Dietrich von Bern*=Nagy Teoderik népét, vagyis a gótot, 3. annak az egykori német államnak jellegzetes nyelvjárású népét, amelynek Drezda volt a fővárosa, 4. az erdélyi németeket, akiknek ősei a XII. században főként a Rajna vidékéről települtek be, 5. a szepességi németeket, más néven *cipszerek*-et. A *sváb* szó két német népcsoportot jelöl, a németországi Svábföld (Schwaben) lakosságát és a XVII. század után Magyarországra telepített, főleg bajor eredetű németeket; de gyakran használták pejoratív általánosításra, érvényét kiterjesztve a németek (illetve a Habsburg-korszakban az osztrákok) összességére. Ennek ellenére hazai németjeink nem érzik sértőnek a *sváb* elnevezést; minden farsangon lelkesen meghirdetik a „Sváb bál”-t.

3.1. Némely esetben a több nyelvrokon népre egyaránt vagy közösen használt elnevezés az idők folyamán leszűkült, specializálódott. Ismeretes, hogy az eredetileg általános 'szláv' jelentésű *tót* mindazokra a népekre vonatkozott, amelyek *slověne*-nek nevezték magukat, tehát a szlavóniai kaj-horvátokra, a szlovénekre és a szlovákokra, és csak a XIX. században korlátozódott a szlovákok megjelölésére (vö. TESz.). *Kistótfalu*, *Nagytótfalu*, *Rábatótfalu*, *Tótszentmárton*, *Tótvázsony* és *Lengyeltóti* neve horvát vagy szlovén lakossággal van kapcsolatban (vö. FNESz.). Az általában nyugati újlatin népet jelölő *olasz* a *Bodrogolaszi*, *Olasz*, *Olaszfalu* és *Olaszliszka* helynevekben minden valószínűség szerint vallonokra vonatkozik (FNESz.); a 'talián' jelentés a Jókai-kódex óta mutatható ki (TESz.). A FNESz. *Vámosoroszi* szócikke „keleti szláv”, *Nagyoroszi* szócikke „galíciai” telepésekre utal. „*Oroszok*” címszó alatt még a Révai-lexikon 1916-ban megjelent XV. kötete is együtt tárgyalja a keleti szláv népeket, felsorolva a szinonim elnevezéseket: „1. *orosz*=*nagyorosz*=*muszka*=*moszkovita*=*kacap*; 2. *rutén*=*kisorosz*=*ukrajnai*=*ukrán*=*ruszin*=*chochol*, 3. *fehérorosz*.”

3.2. Jelentésváltozásra olyan értelemben, hogy egy kizárólagos denotációjú népnevet átviszünk egy másik népre, alig van példa. Vértes Edit említ néhányat (Nyr. 103: 276), de a *jász* 'iráni néptörzs tagja' > 'magyar néprajzi csoport tagja' jelentésváltozás nem névátvitel, hanem a denotátum megváltozásának eredménye: a jászok, akárcsak a török kunok és besenyők, beolvadtak a magyarságba. A *bolgár*, az *ír* és a *porosz* esetében is a denotátum változott meg, a nép nyelvet cserélt; a *normann* többszörösen is átalakult: az északi germán nép egy csoportja oroszra lett, egy másik franciává, majd francia hódítóként angollá. Inkább nevezhetjük névátvitelnek az *angolszászok* esetét: Anglia kora középkori, a normannok által leigázott népének nevét a XX.

században az angol nyelvű országok népére kezdtük alkalmazni: különösen a második világháború idején volt használatos összefoglaló elnevezésként az angolokra, amerikaiakra, kanadaiakra, ausztrálokra stb.

4. Amikor a hangalak és a jelentés nem egyértelmű viszonya nehézséget okoz a megértésben, gyakran működésbe lép a nyelv rendező mechanizmusa: az alak- és jelentésmegoszlás. Több denotációjú népnevek, amint ezt a *tót*, az *olasz* és az *orosz* esetében láttuk, újabban megismert népnevek (*horvát*, *francia*, *rutén* stb.) forgalomba kerülése révén egyértelművé váltak. Azok a népnevek, amelyeket az összehasonlító nyelvészet tágabb értelemben nyelvcsaládok megnevezésére is használ (pl. *mongol*, *török*), a szaknyelvben a lehetséges félreértés kiküszöbölése végett megkülönböztető elemet kapnak, így a *mongol* nyelvek egyike a *halha-mongol* (a köznyelvben *mongol*), a *török* nyelvek egyike az *oszmán-török* (a köznyelvben *török*, régebbi irodalmi nyelvünkben *oszmán* ~ *ozmán* ~ *ottomán* is). A magyarban egybeesik a *román* nyelv és a *román* nyelvcsalád neve is; a kettősség feloldására több lehetőség van: vagy a román nyelvet nevezzük francia-német kölcsönszóval *rumén*-nak, vagy a nyelvcsaládot *újlatin*-nak, esetleg *neolatin*-nak vagy egyszerűen *latin*-nak.

4.1. Etimológiailag összefüggő névpárok, mint az *olasz* ~ *oláh*, *szerecsen* ~ *szaracén*, *szittyá* ~ *szkíta*, *török* ~ *türk* többszörös átvétellel, tágabb értelemben vett szóhasadással különültek el. A *szláv* ~ *szlavón* ~ *szlovén* ~ *szlovák*, a *szerb* ~ *szorb*, a *brit* ~ *bretón* alak- és jelentésmegoszlást készen vettük át. Érdekesen rendeződtek az *India* tulajdonnévvel kapcsolatos elnevezések. Sokáig a *hindu* szó volt használatos India népének jelölésére, pontatlanul, mert ez a szó nem népre, hanem vallási közösségre vonatkozik. Az *ind*, kissé régiesen *indus* sem kielégítő, hiszen a lakosság tekintélyes hányada nem indoeurópai nyelvű. Az *ind* nyelvészeti műszóként kristályosodott ki az indoeurópai nyelvcsalád Indiában élő ágának jelölésére, mégpedig főként történeti vonatkozásban (vö. *óind*, *középipind*, *újind*). Az *újind* nyelvek nevei közül az *India* szócsaládjához tartozók *hindi* és *hindusztáni* alakban rögződtek. (A VNy. szerint a *hindi* — akár a *török* és a *mongol* — nyelvcsaládra és nyelvre is vonatkozik: a *hindi* csoport egyik ága a *hindusztáni*, ennek pedig egyik változata a szűkebb értelemben vett *hindi*, vö. i. m. 32.) India lakosainak olyan megnevezésére, amelybe a nem ind nyelvűek és a nem hindu vallásúak roppant tömegei is beleférnek, úgy látszik, csak a nem nagyon jó hangzású *indiaiak* alkalmas. Így írja a napisajtó, így olvashatjuk a Nagyvilágban (1979. 12: 1747–8) egy tamil nemzetiségű íróval kapcsolatban. Az *indiai*-tól viszont szerencsésen elkülönítettük az *indián* (kissé régiesen *indiánus*) elnevezést, a megöröködött kolumbuszi tévedést; mint a TЭСz. adatai mutatják, a XVII–XVIII. században még az *indiánus* is jelenthetett indiait, az *indus* is indiánt, s az angol *Indian*, a francia *Indien* ma is kettős denotációjú.

4.2. Szinonim népnevek kapcsolat előfordulása, mint a Vértes Edit által idézett „Muszka, *polyák*, *lengyel*” (Nyr. 103: 273) vagy „*Rácok és Szerbú-sok*” (1801. Dugonics: Magyar. Uradalm. 112. NSz.) arra vall, hogy ezek nem mindig azonos jelentésűek. 1800 táján több adat van a *rác*-nak 'trák' jelentésére: Simai Kristóf a VSzót.-ban *Thrux*, *Rascianus* latin megfelelőjét adja; „Lycurgusról a' *Trázok*' vagy *Rátzok*' régi Királyáról” ír Mátyus István (1792. Ó és új Diaet. V. 417), ugyanó Orpheus nagyapját (i. m. 157), Sándor István pedig Phaedrúst minősíti *Rátz*-nak (1799. Sokféle VI. 29. NSz.). A fenti Dugonics-idézet azonban „Nagy-Szervia lakosi”-ra vonatkozik, tehát aligha az

ókorban eltűnt trákokra, inkább valamely déli szláv népcsoportra (bosnyák, macedón?); hasonlóképpen értelmezhető ez a felsorolás Kazinczy levelezéséből: „Csehekre, Tótokra, Sclavonierekre, Rátzokra, Serbusokra” (1812. X. 296. Kenderessy M. NSz.). Mai szótáraink szerint főként a magyarországi szerbeket nevezték rácoknak; ez tűnik ki 1848–49 szóhasználatából: „Ellenünk lázították a' horvátot, a' szerbet, rácot, a' morvát, az oláhot, a' szászót” (1848. Életképek II. 483. NSz.), „Szerbiában a rác lázadás tápláléka székhelyén” (Küzdelem, bukás, megtorlás. Emlékiratok, naplók az 1848–49-es forradalom és szabadságharc végnapjairól. Szerk. Tóth Gyula. Szépirodalmi 1978. I: 48).

A szerb ~ rác viszonyához hasonlóan az ukrán (elavult szinonimával *kisorosz*) népnek azt a csoportját, amely a történelmi Magyarország területén, az Északkeleti-Kárpátok vidékén, az úgynevezett Kárpátalján vagy Ruszinsz-kóban élt, *rusznyák*-nak vagy *rutén*-nek nevezték. 1848-ban ezt írta Popovics Bazil munkácsi püspök: „a magyarhoni orosz nem *rusznyák*, hanem *ruszin*-nak nevezi magát anya-nyelvén, következésképpen őt orosz-*rusznyáknak* írni annyit tesz, mint például német helyett illyképpen fejezni ki magát: német deutscher” (Kossuth Hírlapja 275. NSz.). A kissé sántító analógiából kitűnik, hogy legalább négyféle elnevezés járta, és hogy a *ruszin* mint belső elnevezés szorította ki szinonimáit, akárcsak a szerb a rác-ot, a szlovák a tót-ot — de csak átmenetileg, mert amióta a terület Ukrajnához tartozik, a népcsoport neve *kárpátukrán*. Másutt is élnek ukránok: a Nagyvilágban olvastam „csehszlovákiai lengyel és ukrán szerzők”-ről (1979. 4: 619), a Népszabadság 1980. jan. 3-i számában pedig „a vajdasági tudományos és művészeti akadémia” megalakulásáról, amelynek a híradás szerint egyenrangú nyelvei a szerb, horvát, magyar, szlovák, román és — meglepetésemre — *ruszin*.

4.3. A macedón szó, amelynek *makedón* alakváltozata is van, két különböző népet jelöl: Nagy Sándor ókori népét és Jugoszlávia egyik tagállamának szláv népét. Meggondolandó, hogy nem lehetne-e mesterségesen alak- és jelentéskülönítést létrehozni, „szóhasítást” végezni: *makedón*-nak nevezni az egyik népet és *macedón*-nak a másikat (hogy melyiket minek, az megegyezés kérdése). A VNy. az ókorit *makedóniai*-nak nevezi, és hangsúlyozza, hogy nem szabad összetéveszteni a délszláv *makedón*-nal (i. m. 47).

5. Nem mindig sikerül az alak- és jelentésmegoszlást egyértelműen végbeinni. A szakirodalomban elég sok ellentmondást fedezhetünk fel; talán érdemes egy-két, nálunk kevésbé ismert európai nép és nyelv példáját megemlíteni. A dél-svájci és észak-olaszországi Alpok vidékén beszélt újlatin nyelv a VNy. szerint (55) *rétoromán* vagy *ladin*; a *rétoromán* elnevezést inkább német, a *ladin*-t inkább olasz nyelvterületen használják (vö. Gerhard Rohlf: *Rätoromanisch. Die Sonderstellung des Rätoromanischen* . . . München 1975. 3). Világirodalmi Lexikonunk *ladin irodalom* címszó alatt a *friuli* (vagy *friauli* vagy *furlán*) irodalmat tárgyalja, a szerző tehát a *ladin*-t a rétorománnak Olaszországban beszélt változatával azonosítja. Alwin Kuhn „Die romanischen Sprachen” című könyve (Bern 1951. 241–259) a rétorománt „*friaulisch*”, „*ladinisch*” és „*bündnerromanisch*” csoportokra tagolja. Az utóbbi, a svájci Graubünden kantonban beszélt változat Svájc negyedik hivatalos nyelve, a VNy. szerint *romans* vagy *rumans* (55); az 1948. évi Bibliotheca Világatlasz szerint Svájc lakosságának bizonyos hányada „*romontsch* (*rätoromán, ladin*) anyanyelvű”. A *ladin* tehát nemcsak az egyik rétoromán csoport neve, hanem

szinonimája lehet a másik két csoport nevének, a *friuli*-nak és a *romans*-nak, valamint az összefoglaló *rétoromán*-nak is.

A *provanszál* ~ *provenszál* ~ *provánszi* mellett újabban megjelent az *occitan* elnevezés. A montpellier-i egyetem „Centre d’Etudes Occitanes”, saját nyelvén „Centre d’Estudis Occitans” nevű intézményének „Obradors” című kiadványsorozata mindig ezt a kifejezést használja. Az *occitan*-t átfogóbbnak tartják a *provençal*-nál, amely eredeti értelmében csak a Rhône-tól keletre fekvő *Provence* nyelvjárásaira vonatkozik (vö. Alwin Kuhn: i. m. 341). Bármennyire rokonszenvezem is az egykori „langue d’oc”-nak, a trubadúrok és félibrige-ek nyelvének rehabilitálásával, ezt az okfejtést nem tartom elegendőnek arra, hogy esetleg befogadjuk az „okcítán” (netán „okszitán”?) elnevezést, hiszen a *latin* is egy kicsiny terület, *Latium* nyelvjárása volt eredetileg.

Végül a *gael*-ről (vagy *gael-ről*?) csak annyit, hogy ez a VNy. szerint a szigeti kelta nyelvek egyik csoportja, egyszersmind a csoport egyik tagja, a Skóciában beszélt nyelv (56–57); ezzel szemben a Nagyvilág, miután megállapítja, hogy „a modern ír költészet angol nyelven szól”, Yeats-et, a nagy ír költőt idézi: „A nemzetem nyelve *gael*, de ez nem az anyanyelvem” (1979. 5: 773).

5.1. A jelentésviszonyok rendeződésének legradikálisabb, de nem feltétlenül legörvendetesebb módja, ha a fölöslegessé vált népnév feledésbe merül. A nemzeti egységesülés fontos történelmi-politikai folyamatával gyakran jár együtt az egyes néprészek, etnikai csoportok nevének kikopása legalábbis az aktív nyelvhasználatból. Erre a sorsra jutottak honfoglaláskori törzsneveink már az államalapítás idejére (csak helynevekben éltek tovább), s ennek néznek elébe az olyan elnevezések is, mint *barkó*, *csángó*, *hajdú*; talán Móra Ferenc volt az utolsó, aki — mintegy fél századdal ezelőtt — azzal büszkélkedett, hogy „Nagyon *kiskun* ember vagyok én ahhoz [ti. az önreklámozáshoz]. Ugyan az apám révén *jászkun* is”, és hozzáfűzte a szólásmondást: „*Nagykun* fényes, *kiskun* kényes, *jász* elmehet” (l. Daru utcától a Móra Ferenc utcáig, Szépirodalmi 1979. 306). A *matyó* is jobbára csak egy népművészeti stílus elnevezéseként él. Hát még a közöttünk és körülöttünk lakó idegen népcsoportok nevei, amelyeknek kiküszöbölésében a nemzeti érzékenységnak is része volt: *bosnyák*, *bunyevác*, *hanák*, *hienc*, *hucul*, *mánta*, *móc*, *morva*, *sokác*, *tírpák* és a többi! Ha nem használjuk is ezeket aktuális vonatkozásban, ne töröljük ki szókincsünkől népeink történetének, a kárpát-medencei együttélésnek ezeket a színes emlékeit. Még a *poncihter*-ért és a *braunhaxler*-ért is kár lenne.

J. Soltész Katalin

Közigazgatási fogalmazásunk minőségi jellemzői

Közigazgatási fogalmazásunk mennyiségi mutatóinak vizsgálata (Nyr. 105: 145–55) azt jelezte: van mit szemrevételezni a minőségi oldalon is. Az irat — eredeti rendeltetését tekintve — emberhez embertől érkező közlemény volna, tehát benne személynek kellene személyhez szólania. Valójában azonban e szándéknak és jellegnek kevés nyomát leljük: a hivatali irat sokkal inkább önkifejezésnek hat, szinte tekintet nélkül a címzetre (akár postai, akár kommunikációelméleti értelemben véve). — Nem kevesebb a probléma akkor sem, ha a hivatalos iratokat szövegműként vizsgáljuk, így később erre az oldalukra is rá kell tekinteni.

I. Szóhasználati problémák

Hivatalos iratainkra általánosságban is jellemző, hogy szóhasználatuk eltér a mindennapitól. Ez némileg indokolt: a közigazgatásnak részben sajátos a fogalomvilága, részben meghaladja a köznapit a nyelvi igény szintje; s így hol szakkifejezések használatára kényszerül, hol pedig válogatásra a rokon értelmű, csak stílushatásukban eltérő nyelvi eszközök között. Az természetes, hogy a szakigazgatási szerv vezetője — mondjuk — egy birtokvitás ügyben más szavakat-kifejezéseket (is) használ, mint két vitatkozó szomszéd a két telek mezsgyéjén. Nem természetes viszont a hivatalos fogalmazásnak az a leküzdhetetlennek tűnő jellemzője, hogy szóhasználatában nem akkor tér el a mindennapitól, amikor az *k é n y s z e r ű*, hanem amikor csak *l e h e t s é g e s*. Berögződött szokás, hogy ha van egy gyakoribb és egy ritkább, egy rövidebb és egy testesebb, egy egyszavas és egy szerkezetes, egy egyszerűbb és egy bonyolultabb megoldásforma ugyanannak a tartalomnak a kifejezésére, a hivatali írásbeliségben — de már a közéleti szóbeliségben is — föltétlenül a ritkább, a testesebb, a szerkezetes, a bonyolultabb kifejezés jelenik meg.

Listázzuk a leggyakoribbakat!

a) Pontoskodó és fontoskodó szóalakok

Ilyesfélékre gondoljunk: „Özv. Tóth Jánosné kérelmét... hatáskör hiányában... *mellékelten* áttesszem” (a *mellékelten* el is hagyható); „A szülőket felhívom, hogy *nevezett* gyermeküket haladéktalanul... szállítsák be a *jelzett* intézetbe” (mindkét kiemelt szó fölösleges: a gyermek és az intézet — az előzmények után — úgylis csak a „nevezett” gyermek meg a „jelzett” intézet lehet). Lássuk ezt: „Megállapítom, hogy a kiskorúak az állami gondozás megszűnésével *fent nevezett* szülők szülői felügyelete alá kerülnek”. (Nos: akkor miért nem a *fent nevezett* kiskorúak? — s ha a szülőkre utalnánk pusztán, kétséges volna-e, hogy azok a korábban megnevezettekkel azonosak?!). — A pontoskodó és fontoskodó elemek itt hiányérzet nélkül elmaradhatnak.

Sokat egyszerűsíthetnénk az ilyen mondatokon is: „Az ügy áttételéről az ügyfelet *egyidejűleg* értesítettem” (elég: „az ügyfelet *is* értesítettem”); „Az eljáró vb-titkár tájékoztatja az ügyfeleket, *miszerint* ez az egyezség határozatnak minősül” (egyszerűbb: „tájékoztatja... *hogy* ez az egyezség”); „Rózsa Józsefnek az az állítása, *mely szerint* Balogh Józsefné állatai rendszeresen a kertjében legelnek...” (jó így: „az az állítása, *hogy*... állatai”); „*Amennyiben* a műszaki osztály az épületre fennmaradási engedélyt ad, a Cseh Gábor és Rab László közötti vita *az esetben* sem birtokvita” (azaz: „*Ha*... engedélyt ad, a... közötti vita *akkor* sem birtokvita”); „... a tanú kijelenti: vallomást tesz *abban az esetben*, ha ígéretet kap arra, hogy a vallomásáról Balogh József nem szerez tudomást” (röviden: „... „vallomást tesz, *ha* ígéretet kap, *hogy*...”; pregnánsabban is elég így: „... csak *akkor* tesz vallomást, *ha*...”); „... a kérelmet *az esetben* sem bírálhatja el a balatonalmádi szakigazgatási szerv, ha *ily módon* nagyobb összegű segély *megállapítása lenne lehetséges*” (ugyanazt jelenti „*akkor* sem bírálhatja el... ha *így*... volna megállapítható”).

Bonyolultabb szerkezetek helyett névutós kapcsolatok, s névutós kapcsolatok helyett ragos alakok is megtennék sokszor. Mint itt: „A tanú, személyazonosságának igazolását *követően*... kijelenti, hogy...” (jobb: „... igazolása *után*...”); „... szíveskedjék helyszíni szemlét tartani annak megállapítása *végett*, hogy...” (azaz: „... annak megállapítására...”); „A tárgyban

nevezettek ügyében keletkezett gyámügyi iratokat — *fenti számú megkeresésének megfelelően* — mellékelten megküldöm” (elég ez: „Megkeresésére megküldöm . . .”)

Zavarhatják az átlagembert az ilyen hivatalos(kodó) kifejezések is: „*Jelen levelem egy példányát . . . megküldöm*” (szokásosabb: „*E levelem . . .*”; vagy egyszerűen: „*Levelem . . .*”); „*Ács János ezen védekezését nem vehettem figyelembe . . .*” (természetesebb: „*Ács Jánosnak ezt a védekezését . . .*”); „*Ídeiglenes intézkedésként megengedem, hogy Szekeres József Rózsa u. 1. szám alatti lakos az ugyanezen cím alatti, tulajdonát képező házingatlanának lebontását . . . megkezdjé*” (azaz: . . . a *jelzett címen* tulajdonában levő . . .); „*A becsatolt hatósági orvosi bizonyítvánnyal igazolta, hogy . . .*”, „*A becsatolt kereseti kimutatások alapján megállapítottam, hogy . . .*” (elég: „*A csatolt . . .*”; esetleg: „*A csatoltan benyújtott . . .*”; vagy akár: „*A mellékel . . .*”)

Nyilván szakszerű, de az átlagpolgár számára ijesztő az efféle hivatalos kifejezés: „. . . *amennyiben* rendelkezésemnek nem tesz eleget, a határozatban foglaltakat pénzbírság kiszabásával fogom *kikényszeríteni*” (azaz: „. . . *ha . . .* nem tesz eleget, határozatomnak pénzbírság kiszabásával fogok *érvényt szerezni*”); „. . . *ellenkező esetben* 1000 Ft-ig terjedő pénzbírság kiszabásával fogom a teljesítést *kikényszeríteni*” (itt is „. . . *különben* a határozatban foglaltaknak . . . kiszabásával *szerezek érvényt*”). Egyszerű polgárhoz szólva fölöslegesen szakszerűsködő ez is: „. . . felhívom, hogy elszámolását — e felhívás kézhez vételétől számított három napon belül — *terjessze elő. Ellenkező esetben . . . pénzbírsággal sújtható*” (jobb: „. . . elszámolását — *adja be. Különben . . . kell sújtanom*”). Ugyanúgy ez is: „*A jogorvoslati utat megnyitottam, mert arra a hivatkozott HM sz. rendelet 20. §. (2) bek. lehetőséget biztosított*” (alighanem így: „*A fellebbezési lehetőséget megadtam, az idézett MH-rendelet 20. §-ának (2) bekezdése értelmében*”, vagy: „. . . *alapján*”).

b) Fölösleges — sőt pontatlanságra vezető — körülrások

Rokon jelenség az előbbivel: „Az apa megfelelő lakással és jövedelemmel *rendelkezik . . .*” (elég: „Az apának megfelelő lakása és jövedelme *van . . .*”); „Nemesvámos község *nem rendelkezik elegendő költségvetési kerettel . . .*” (minthogy szociális segélyről van szó: „N. községnek *szük* — vagy: *csekély* — a költségvetési kerete . . .”). Hasonlóan: „. . . a Bogár Béla birtokát *képező és a Répás dülőben fekvő 365/2 hrsz. alatti ingatlan . . .*” (azaz: „a . . . birtokában *levő, a Répás . . .*”) — Több hasonlót sűrítő példa: „Kovács Mária kiskorú állami gondozásba vételére az anya kérelme, *valamint* az apa hozzájárulása alapján *került sor*” (tartalmilag ugyanaz: „. . . gondozásba vétele az anya kérelme és . . . hozzájárulása alapján *történt*”); ugyanígy: „Ilyen intézkedésre tudomásunk szerint már korábbi lakóhelyén is *sor került*” (vagyis: „Ilyen intézkedés . . . is *történt*”).

E legutóbbi példánk átvezet az úgynevezett „duplafenekű”, azaz a fölöslegesen körülíró kifejezések körébe. Hivatalos fogalmazásunk bővelkedik az ilyenekben: „. . . megváltozott körülményei a költségmentességet nem *teszik indokolttá*” (egyszerűbben: „nem *indokolják*”); „. . . a határozat ellen április 2-án *fellebbezéssel élt*” (vagyis: „*fellebbezett*”); „. . . a kezdésről írásos *bejelentést* kell *tennie* a II. ker. hivatal pénzügyi osztályához” („. . . kezdését írásban *be kell jelentenie* a . . . osztályának”); „. . . igazolta, hogy . . . a házasságkötés sem a kiskorúra, sem utódaira káros hatással *nem jár*” (tehát: „. . . a házasságkötés *nincs* káros hatással sem . . .”). Még a *nyer* utótagúakból: „A tényállás

tisztázása során *bizonyítást nyert*, hogy . . .” (személytelenségét meghagyva is elég így: „. . . *bebizonyosodott*, hogy . . .”); „A bizonyítási eljárás során *megállapítást nyert* . . .” (azaz: „A bizonyítási eljárás *megállapította* . . .”): Kétszerezve: „Vizsgálataim során *megállapítást nyert*, hogy mindkét szülő rendszeren dolgozik, az apa fizetését terhelő letiltás *kifizetést nyert* . . .” (az első személyesíthető, hiszen a „vizsgálataim” ezt indokolja; a második más módon fogalmazható személytelenül: „Vizsgálataim során *megállapíthattam*, hogy . . . letiltás *kifizetése megtörtént*”).

Az, hogy egyetlen mondaton belül kétszer is előfordul ilyen „duplafenekű” kifejezés, elég gyakori: „Az anyának ez az állítása nem *nyert bizonyítást*, de ennek *bizonyítottága* egymagában nem *szolgált* volna *alapul* arra, hogy az apa részére a láthatást *ne biztosítsam*” (tehát: „Az anyának ez az állítása *bebizonyítatlan*; de egymagában akkor sem *volna ok* a láthatás *megtagadására*, ha *bebizonyosodnék*”); „Határozatom nem- vagy nem teljes mértékben való végrehajtása *esetén személyével szemben 1000.— Ft-ig terjedhető pénzbírság kiszabásával élek*” (talán: „*Ha* határozatomat nem hajtja — vagy nem teljesen hajtja — végre, 1000.— Ft-ig terjedő pénzbírságot *szabok ki*”); — ha pedig a törvénynek objektív jellegét kívánja hangsúlyozni: „. . . pénzbírságot kell kiszabnom”).

Nem ritka az ennél töményebb „hivataloskodás” sem: „Védekezésük nem fogadható el, mert az építési hatóság engedélye nélkül semmilyen körülmény *fennforgása* sem engedi az engedélyezés *alá tartozó létesítmény kivitelezését*” (mondjuk: „. . . semmiféle körülmény *nem indokolja engedélyhez kötött épület létesítését*”, vagy: „. . . *felépítését*”); „Helyszíni szemle során megállapítást *nyert*, hogy Bagi István tulajdonát *képező* telken egy szép . . . hétvégi ház áll, *mely után* eddig sem bevallás, sem adózás *nem történt*” (azaz: „. . . megállapítottuk, hogy a . . . tulajdonában *levő* telken egy szép . . . hétvégi ház áll, *de az az* eddigi bevalláson *nem szerepel*, és *adót sem fizettek* utána”). És tovább: „Ügvérségünk általános törvényességi felügyeleti vizsgálatot *tartott* a járás területén a bírságyűek intézésének törvényessége *tárgyában*” (vagyis: „. . . vizsgálat *ellenőrizte* . . . intézésének törvényességét”); „. . . tudomásul veszi, hogy ideiglenes intézkedésem *a felülbírással* válik első fokú érdemi döntéssé, *amennyiben azt a felülbíráló szerv fenntartja*” (alighanem: „. . . intézkedésem csak *akkor* válik első fokú érdemi döntéssé, *ha a felülbíráló szerv jóváhagyja*”).

c) Egyéb fölösleges eltérések a mindennapitól

Egy-egy fölösleges — és fölöslegesen bonyolító — mozzanat van az ilyenekben: „Erre *való hivatkozással* kéri . . .”, „Erre *hivatkozással* kérte . . .”) elég: „Erre *hivatkozva* . . .”); ráadásul kettőzve: „A szülőket a *hivatkozott* jogszabály 68. §. (1) bekezdésének b) pontjára *hivatkozással* . . . részesítettem figyelemztetésben” (inkább: „. . . az *idézett* — vagy: *említett* — jogszabály . . . pontjára *hivatkozva* . . .” vagy: „. . . pontjának *alapján*, esetleg: *értelmében* . . .”); „. . . előadta, hogy az *igazolni* kért tényt ideiglenes lakóhelyén könnyebben tudná bizonyítani” (jobb megoldások: „. . . az *említett* tényt . . . vagy: a *kérdéses* tényt . . .”; ha ez fontos: „. . . az *igazolandó* tényt . . .”; ha a kérés is fontos, akkor körülírva: „. . . a tényt, *amelynek igazolását* kérte . . .”). Zavaró még az ilyen cifrázás is: „. . . nyugdíját 1971. aug. 1. *napjától kezdődően* a kirendelt ideiglenes gondnok kezeihez *feldólsítsa*” (vagy: „. . . aug. 1-jétől, vagy legfölbjebb: . . . aug. 1-től *kezdve* . . .”).

Már csak ebben a stílusnemben jelenik meg a ragozott alakoknak *i* képzővel ellátott formája, az eddig ismertetett szószaporításnak épp az ellen-

tettje. Hatásálan azonos értékű vele: a mindennapitól való eltérést érezteti, főlegesen. Íme: „Az anya az apa részére biztosított láthatás újbóli szabályozását kérte” (= „... láthatásnak újból való...”); „tanúkenti meghallgatás” (= „tanúként való meghallgatás”); „unokáját szereti, annak látogatáskori ellátására alkalmas” (= „... szereti, és alkalmas arra, hogy látogatásakor ellássa”); „A kiskorú állami gondozásával kapcsolatos költségek részbeni megtérítéseként” (= „... részleges megtérítéseként...”); „Nevezettek feljelentéseni cselekményükkel a... Korm. sz. rendelet 133. §-ában meghatározott szabálysértést követték el...” (= „... a feljelentésben leírt cselekményük a... rendelet 133. §-a értelmében szabálysértésnek minősül...”).

d) A s z a k z s a r g o n a z i r a t o k b a n

A hivatali nyelvhasználatnak — az eddigi taglalt pontoskodással épp ellentétben — van egy sajátos, pontatlan vonása is. A mindennapos (már ti. ügyintézési szinten mindennapos) kifejezésekből ugyanis gyakran kimarad egy-egy ütem, egy-egy olyan láncszem, amelynek hiánya élőszóban talán megbocsátható, de írásban zavaró. Ennek a beszédbeli zsargonnak figyelmetlen rögzítésére utalnak a következő példák: „Jogerő után egy példány az irattárba helyezendő” (azaz: „Jogerőre emelkedés után...”); „a csatolt három irat eleendőnek bizonyult az iparkiadáshoz” (ti. „az iparendély kiadásához”).

Különösen az iratok tárgymegjelölésében gyakoriak ezek a szakszargon jellegű „becemegnevezések”. „Tárgy: Takács Béla... anyakönyvi ügye” (az iratból kiderült: „... anyakönyvi kivonatának ügye”); „Tárgy: Nagy János iparkérélmé” (pontosabban: „... iparendély iránti kérelme”); „Tárgy: Iparfolytatás” (azaz: „(kis)ipari tevékenység folytatása”).

Néhány ige mellől szinte következetesen elmarad már az a szó, amelyekre közvetlenül vonatkozik, s amely így az átkötő láncszem volna a továbbiakhoz. Megszoktuk már: „Megkeresen a Csongrád megyei Gyermekek- és Ifjúságvédelmi Intézet Igazgatóját, hogy... a kiskorúak kiadásáról gondoskodjék”; vagy: „Megkeresem a Szegedi Konzervgyár Bérosztályát, hogy... levonását... szüntesse be” (a megkeresen helyén van, de az nem jelent egyben kérést is; tehát: „Megkeresem... igazgatóját, kérve, hogy...”). — Hasonló csúszások: „Felhívja a fellebbezőt, hogy a bírság összegét... 8 napon belül köteles befizetni...” (a két ige nem illik össze; vagy: „Felhívom, hogy... fizesse be...”; vagy: „Figyelmeztetem, hogy... köteles befizetni...”). — „Az eredeti birtokállapotnak hatósági úton történő végrehajtása az 1957. évi IV. tv. 74. §-a (2) bek. alapul” (nyilván: „Az eredeti birtokállapotnak... úton való helyreállítása...”; vagy: „Az eredeti birtokállapot helyreállításának... való végrehajtása”); — ami nem mindegy, de a szövegből még kevésbé világos, hogy melyikről van szó). — „A fenti hatásköri vita eldöntéséről... szakigazgatási szerv vezetőjét leiratom egy másolatával egyidejűleg értesítem” (világosabb: „... Vezetőjét is értesítem, e leiratom egy másolatának megküldésével”).

2. A fogalmazás személytelensége

Az ügyintéző természetesen a hivatalát képviseli. De ő képviseli a hivatalát. S az ügyfél, akivel érintkezésbe kerül a maga tevékenysége közben, természetesen valamilyen ügynek szereplője. Ám attól még önmaga marad, nem pedig tartozéka vagy épp melléklete az ügydarabnak. — Mindebből az

következik: bármennyire is ügyintéző szól ügyfélhez (vagy beszél ügyfélről), valójában ember szól emberhez; sőt partner partnerhoz, ha a kommunikációs kapcsolat felől nézzük.

Ennek mégis gyakran az ellenkezőjét tapasztaljuk; hol szóhasználatban, hol fogalmazásmódban.

a) A z ü g y f e l e t s z e m é l y t e l e n í t ő k i f e j e z é s e k

Általános személytelenítő elemmel: „Papp Anna a tanúvallomást megtagadta, ezért őt . . . pénzbírság megfizetésére kötelezte. *Nevezett* . . . fellebbezéssel élt . . . A bírság összegének mérséklésétől eltekintettem, mert *nevezett* anyagi helyzete nem teszi indokolttá . . .” (mindkétszer szerepelhetne a „nevezett” neve, azaz: *Papp Anna*). — „Kovács Jánost a tárgyan megjelölt ügyben ismétlen megidézttem. Mivel *nevezett* az ismételt idézésre sem jelent meg . . .” (itt a személytelen személyesítés egyszerűen törölhető volna: „Mivel az ismételt idézésre sem jelent meg . . .”; nyilvánvaló a szövegből, holgy „nevezett”-ről, azaz Kovács Jánosról van szó).

Nem javít a személytelenségen — sőt majdhogynem sértő — a címzettnek vagy szóba hozottnak „konkrétabb”, az eljárás természete és az abban betöltött szerepe szerinti „megnevezése”. Például szabálysértési ügyben: „Ha az *elkövető* a kötelezettségének nem tesz eleget . . .”) róla szólva a nevét használhatjuk: „Ha *Kovács Pál* . . . nem tesz eleget . . .”; neki címzett iratban, azaz hozzá beszélve név nélkül: „Ha kötelezettségének . . .”). Egy másik ügyben: „. . . köteleztem Tar Imre nemesvárosi lakost, hogy . . . Mivel *kötelezett* e határozatomban foglaltaknak nem tett eleget . . .” (róla szólván a nevével: „Mivel *Tar Imre* nem tett eleget a határozat előírásainak . . .”). — Kérvény elbírálásakor: „A családi segélyt csak 1972. május 31-ig állapítottam meg, mert *kérelmező* júniusban már . . . rendes havi fizetésben részesül . . .” (itt is jobb a név); hasonlóan: „Elrendelem az együttesen kezelt adóbevételek terhére *kérelmező* 467/1971. sz. számlalapján nyilvántartott . . . túlfizetés átutalását Békés Községi Tanács V. B. Szakigazgatási Szervének . . . sz. egyenesadó-beszedési számlájára, *kérelmező* számlalapjára . . .”

b) E g y é b, ü g y f e l e t v a g y h i v a t a l t s z e m é l y t e l e n í t ő f o r m u l á k

A leggyakoribb eszköz erre az *-ás/és* képzős igei származék: „alulírott kérem a terhemre kimutatott 1460 Ft adóhátraléknak méltányosság címén történő törlesztését” (minthogy a „törlesztés” nem magától „történik”: „. . . kérem: szíveskedjék a . . . hátralékot . . . címén *törölni*”); „Kérem a felsorolt okmányok beküldését, mert enélkül a határozat nem hozható meg” (mindkét oldalon személyesítve: „Kérem, küldje be a felsorolt okmányokat, mert enélkül nem hozhatom meg a határozatot”). — Személyesíthető még az ilyen — általánosabb — rendelkezés is: „Az idézésre *történő* megjelenés állampolgári kötelesség, amelynek elmulasztása vagy a helyszíni szemle más módon *történő* akadályozása törvényben meghatározott következményekkel járhat” (azaz: „Felhívom a figyelmét arra, hogy az idézésre állampolgári kötelessége megjelenni. Aki ezt elmulasztja, vagy a helyszíni szemle megtartását más módon akadályozza, arra a törvényben meghatározott következmények hárulnak”).

Személyesítést kívánnak gyakran egyéb formulák is. Megszoktuk már ezt: „*Válasz esetén kérjük* erre a számra hivatkozni” (pedig címzettnek szól, tehát írhatnánk így: „Ha választ *küld*, *szíveskedjék* erre a . . .”) — Sablon-szerűen ismétlődik ez is: „. . . 600 Ft gyámügyi segélyt folyósítottam Önnek, 15 napon belül *történő* elszámolási kötelezettség *mellett*” (a címzethez szólva:

„... folyósítottam Önnek azzal, hogy az összeg felhasználásáról 15 napon belül el kell számolnia”).

De nem kell föltétlenül a személytelenség mögé húzódnuk a hivataloknak sem. „Figyelmeztetem, hogy . . . ha ennek az ismételt idézésnek sem tenne eleget, 500 Ft-ig terjedhető pénzbírsággal sújtható, és elővezetése is elrendelhető”, (személyesebben: „... sújthatom és . . . elrendelhetem”; akár így is: „... és *jogom van* elővezetését is elrendelni”). S persze személyesebb lehet a másik hivatal is. Például ha neki írunk: „Elrendelem . . . elővezetését. *Megkeresem* a . . . rendőrkapitányságot az elővezetés foganatosítására” (azaz: „*Kérem* a . . . rendőrkapitányságot, hogy az elővezetést *hajtsa végre*”). Ha meg róla szólunk: „... ha okmányait nem adja be időben, iratait hiányosan terjesztem fel a járási hivatal szakigazgatási szervéhez, *aminek* következménye kérelmének elutasítása vagy ügyének elhúzódása lehet” (természetesebben: „... szervéhez. *Emiatt* azonban kérelmét elutasíthatják, illetőleg ügyének intézése elhúzódhat”). A küldő és a címzett hivatal egyaránt személyesítendő itt: „*Kérem* a tolmács kirendelésénél figyelembe venni, hogy az ügyben november 15. és 17. között tárgyalást kell tartani *annak érdekében, hogy* az törvényes határidőn belül érdemben elintézhető legyen” (ember emberhez szólván: „A tolmács kirendelések *sziveskedjék* figyelembe venni, hogy . . . tárgyalást kell tartanunk, *ha* a törvényes határidőn belül érdemben el *akarjuk* intézni”).

Érintkezik a személyesség kérdésével az „aktívabb” megfogalmazás. Ezt szolgálta jó néhány javaslat az eddigiek közül is (pl. „15 napon belül *történő* elszámolási kötelezettség mellett” = „... *azzal*, hogy 15 napon belül *el kell számolnia*”). Máskor az „azzal” oldandó fel igével: „... az ügyben keletkezett iratokat . . . megküldöm a . . . vezetőjének *azzal*, hogy eljárási kötelezettségének tegyen eleget” (aktívabb megfogalmazásban: „... megküldöm a . . . vezetőjének, *és kérem*, hogy . . .”; vagy: „... *és felhívom*, hogy . . .”). Olykor ennél is kisebb változtatással: „Határozatomról értesül: . . .” (a túlzott passzivitást feloldva: „Határozatomról értesítést kap: . . .”)

3. Mondatszerkesztési problémák

Mint a szóhasználatban, ugyanúgy a mondatok megszerkesztésében is kialakult egy sajátos, a hivatalos iratokat jellemző modor. Ez már akkor is megfontolandó volna, ha nem jelentene többet, csak grammatikai eltérést a mindennapitól. Ám legtöbbször mást is jelent — indítékában, de legalábbis hatásában —: érezhető elidegenedést a címzettől. Azt, hogy az irat megfogalmazása nem az olvasó számára történt, hanem — szándékosan vagy szándéktalanul — rá való tekintet nélkül.

a) A figyelmeztető előrejelzések hiánya

Nem grammatikai hiba, csak figyelmetlenség az olvasóval szemben, ha a birtokos jelzős szerkezetnek testesre növekedett jelzett szava előtt nem tesszük ki a birtokosra a *-nak-nek* ragot, s így az az első olvasásra alanynak érezhető: „Férjem 1973. október 20-án bekövetkezett halála óta egyedül élek . . .” (világosabb: „Férjemnek . . . halála óta . . .”); „... áttette a balatonalmádi szakigazgatási szervhez özv. Nagy Józsefné nemesvámosi lakos rendszeres szociális segély megállapítása iránti kérelmét . . .” (nem ő tette át, tehát: „... nemesvárosi lakosnak . . . kérelmét . . .”); „... szükségessé vált Kovács István . . .

alatti lakos tanúkenti meghallgatása” (azaz: „... lakosnak tanúként való meghallgatása”).

b) Fölösleges előrevetések és alárendelések

Olykor fontos egy-egy alárendelt résznek az előre vetése: „Épp amikor hazaértem, megcsendült a telefon”; „Ha felszárad a kert, kapálhatunk”. Hivatali fogalmazásunkban azonban a szükségesnél jóval gyakrabban jelenik ez meg. — Sokszor a sorrend egyszerűen visszafordítható: „Értesítem, hogy ... helyszíni szemlét tartok. Amennyiben azt — jogainak érvényesítése végett — szükségesnek tartja, a helyszíni szemlén személyesen vagy képviselője útján részt vehet” (természetesebb súlyrendben: „... tartok. A helyszíni szemlén *joga van* személyesen vagy képviselője útján részt venni, ha ezt jogainak érvényesítése érdekében szükségesnek tartja”).

Még gyakoribb az, hogy nem is kellene alárendelni a közlemény első részét a másodiknak, mivel önálló és egyenlő rangú mindkettő. Tehát a sorrendet itt meg sem kell fordítani, csak a kapcsolást — az alárendelést — felbontani. Például: „*Minekutána* az ügyfél nálam is megjelent . . . , kérem, hogy . . .” (önállósítva az elsőt; „Az ügyfél nálam is megjelent . . . *Ezért* kérem, hogy . . .); „*Bár* a lakóépület lebontásának engedélyezése a . . . hatáskörbe tartozik, *de* . . . ideiglenes intézkedésként a bontást engedélyeztem” (megfelelően súlypontosozva: „Lakóépületek lebontásának engedélyezése a . . . hatáskörébe tartozik. Ideiglenes intézkedésként *mégis* engedélyt adtam a bontás megkezdésére”; „*Mint* ahogy tudomásunk szerint ilyen intézkedésre korábbi lakóhelyükön már sor került, kérem, szíveskedjék az ügyükben keletkezett iratokat címünkre megküldeni” (tagolva, s egy szükséges visszautalást is beiktatva: „Tudomásunk szerint ilyen intézkedés már . . . is történt. *Ezért* kérem: *szíveskedjék* címünkre megküldeni az ügyükben *akkor* keletkezett iratokat”).

A fölösleges alárendelés nemcsak előrevetésként jelentkezik, hanem visszautalásként is: „Darvas Gáborné birtokvitás ügyének intézésére Kovács László főelőadót, . . . jelölöm ki, *akit* erről leiratom másolatával *egyidejűleg* értesíték” (jobb kapcsolással, s más hibáját is javítva: „... jelölöm ki, *s erről* e leiratom egy másolatának *megküldésével* *őt is* értesítem”). — A személyre utaló vonatkozó névmás megtévesztő is lehet az időrendiség dolgában: „Mint ahogy a kiskorú az állami gondozásba vétel előtt az anyánál volt elhelyezve, meghallgattam az anyát, . . . *aki* nem járult hozzá a kiskorúnak az apa részére történő kiadásához” (kérdéses: korábban nem járult hozzá, vagy a mostani megkérdezésekor; egyértelműbb is így: „... az anyát . . . , *s ő* — vagy: *de ő* — nem járult hozzá ahhoz, hogy a gyermeket az apának kiadják”).

Gyakran fölösleges az *amely* vagy *mely* névmásos kapcsolás: „... kérelmet nyújtott be . . . , *melyben* annak igazolását kérte, hogy . . .” (érdeme szerint önállósítva a két részközleményt: „... kérelmet nyújtott be . . . *Ebben* . . .”); „... Bagi István tulajdonát képező telken egy . . . hétvégi ház áll, *mely után* eddig sem bevallás, sem adózás nem történt” (más bajait is javítva: „... a Bagi István tulajdonában levő telken egy . . . hétvégi ház áll, *de az* az eddig bevallás nem szerepel, s adót sem fizettek utána”). — Jelzőként is előtűnik a *mely*, de nemkevésbé helytelenül: „... engedély nélkül . . . garázst építettek fel, *mely épületben* kísérleti sertéshizlalást szándékoztak folytatni” (azaz: „... építettek fel, *s ebben* . . .” vagy: „... *s ebben az épületben* . . .”).

A *mely* vagy *amely* névmás dologra, tárgyra utal vissza. Olykor azonban az előző mondatban jelzett cselekvésre, történésre vonatkoztatják, s ez értelmileg is zavaró, mert az olvasó „dolgot” keres mögötte. „Takács Béla . . .

kérelmét . . . átteszem, *melyről* az ügyfelet egyidejűleg értesítem” (a *mely* itt a „kérelemre” utalna, az „áttevés” cselekvésére nem; azt így jelezhetnénk: „. . . átteszem, *s erről* az ügyfelet is értesítem”). „Az idézésre történő megjelenés állampolgári kötelesség, *amelynek* első ízben történő elmulasztása 200 Ft-ig terjedhető pénzbírsággal járhat” (az *amelynek* a „kötelességre” utalhatna, holott itt a „megjelenés” cselekvésének elmulasztása bírságotlan; azaz — egyéb hibáin is segítve —: „. . . az idézésre állampolgári kötelessége megjelenni. *Aki ezt* elmulasztja, első ízben . . . pénzbírsággal sújtható”).

Egyenest megtévesztő az *amely* ebben a helyzetben: „Nagy Pál parkettázó kisiparos 1970. nov. 10-től 1971. május 1-ig bezárólag kívánta szüneteltetni az ipargyakorlatát, *amelyről* a 2174/1970. Ip. sz. határozat tesz említést” (nem tudni: az ipargyakorlatra vagy a szüneteltetésre kíván-e utalni az *amely*:; az ipargyakorlatra vonatkoztatva egyértelmű, de a szüneteltetést ez jelölné: „. . . az ipargyakorlatát. *Erről* . . .”). — Hasonló ez is: „. . . hivatalos tudomásom van arról, hogy jelentős ingatlan vagyonnal (családi ház, nyaraló) rendelkezik, *amely* — az egyébként is csekély összegű — eljárási költség viselése alóli mentesítését nem teszi indokolttá” (az *amely* egyértelműen a „vagyonra” utal, nem annak birtoklására; azt ez fejezné ki: „. . . ingatlan vagyona . . . van, *s ez* . . . nem teszi indokolttá”; de világosabb persze így: „. . . ingatlan vagyona van . . . *Így* indokolatlan volna mentesíteni az eljárásnak — egyébként is csekély — költségei alól”).

Az *ami* általánosabban utal vissza, mint az *amely*, tehát nemcsak tárgyra, dologra vonatkozhat, hanem cselekvésre, sőt az egész előző mondat tartalmára is: „félt, hogy kinevetik a többiek, *ami* nemegyszer megtörtént már vele”. De — mint vonatkozó névmás — alárendelést vezet be, s előidejűséget sejtet (ezt példánkban a *már* jelzi is). Ezért fölösleges kapcsolóelem az egyenrangú tagmondatok között, az ilyenekben: „Kérelmét azzal indokolta, hogy a kérdéses időpontban . . . orvosi vizsgálaton kellett részt vennie, *amit azonban* okmányokkal igazolni nem tud” (mivel az ellentét egyenrangú: „. . . részt vennie, *de ezt* . . . vagy: *ezt azonban* . . .”); s ugyanígy: „. . . felhívtam figyelmét eljárásának törvénytörő voltára, *ami azonban* nem vezetett eredményre” (egyéb szükséges igazítással együtt: „. . . felhívtam a figyelmét, hogy eljárása törvénytörő, *de ez* — vagy: *ez azonban* — nem vezetett eredményre”; egyszerűbben: „. . . figyelmeztettem, hogy . . .” „*de* eredménytelenül”).

Kísért még a csak hivatali iratokban továbbélő, bürokratikus *mikor is, miért is* kötőszós alárendelő — illetőleg ál-alárendelő — kapcsolás is: „. . . szabálysértést követtek el, *miért is* őket . . . pénzbírság megfizetésére kötelezem” (mivel tett és következmény itt egyenlő rangú: „. . . követtek el, *s ezért* őket . . .”).

S persze az ilyen kapcsolásformák halmozódhatnak egy-egy mondaton belül is: „. . . a gyermek apja a múlt évben meghalt, *aki után* havi 980 Ft özvegyi nyugdíjat kap, *amelyből* csak igen szűkösen tudnak megélni” (felszabadítva a részeket egymás nyomása alól: „. . . a gyermek apja a múlt évben meghalt. Az anya . . . kap *utána*; *ebből azonban* . . .”) — „Megállapítottam, hogy a Nagy Lajosné kertjében levő szőlőtőkéről mintegy 100 kg éretlen szőlő lehullott, *melynek* beérés utáni értéke 800 Ft. A kár felét azonban nem Péter Géza tehene okozta, hanem a jégesővel párosult zivatar, *amit* a szomszédos kertek hasonló állapota is bizonyít” „(. . . lehullott; *ennek* . . . értéke . . . hanem . . . zivatar. *Ezt* a . . . bizonyítja”).

c) A súlyponti rész elhelyezési hibái

Igen jellemző hivatali fogalmazásunkra a főhangsúlyos állítmánynak a mondat végére helyezése. Olyan bürokratikus örökség ez, amely alighanem a hajdani latin, majd német mintában gyökerezik. Legtöbbször mellékmondatban fordul elő, de indokolatlanul, hiszen a magyarban a főmondat súlyponti része legalább az utolsó előtti helyre törekszik, a mellékmondaté általában még előbbre. — Mégis: „Kérem a községi tanács vb-titkárát, hogy ügyemben a szükséges intézkedést *tegye meg*” (nyomatékosabb: „... hogy *tegye meg* ügyemben...”); „Felhívom a figyelmét, hogy a helyszíni szemlére az épület kulcsait is *hozza magával*” (ez az elrendezés még „az épület kulcsait is” részt is súlytalanítja; kettős a nyomaték így: „... hogy a helyszíni szemlére *hozza magával* az épület kulcsait is”). — Különösen zavaró ez, ha ráadásul adatok zsúfolódnak a leghátulra került állítmány elé: „Kérem, hogy Frankovics Imre (született: Eisenstadt, 1961. március 5-én; anyja neve: Lukács Anna) születési anyakönyvi másolatát — hivatalos használatra — egy példányban címünkre *megküldeni szíveskedjék*” (átrendezve, s az adatokat el is különítve: „Kérem: *szíveskedjék* címünkre — hivatalos használatra — egy példányban megküldeni Frankovics Imre születési anyakönyvi másolatát. Adatai: született Eisenstadtban, 1961. március 5-én; anyja neve...”)

Gyakori persze, hogy a mondatnak nem az állítmány a legnyomatékosabb része, hanem valamelyik másik elem. De az állítmány ilyenkor is központi helyzetű, mert közvetlenül a főhangsúlyos rész után áll, s vele együtt a mondat közepe felé törekszik. Tehát: „1969. július 1-jén Horváth Kálmán helybeli (Hegyi út 15) lakossal *tartási szerződést kötöttem*. Eltartóm azonban...” (előbbre hozva: „1969. július 1-jén *tartási szerződést kötöttem* Horváth Kálmán helybeli lakossal. Címe: Hegyi utca 15”). — Ugyanígy: „Bogár Béla (Arany János u. 16) és Kiss Géza (Petőfi u. 10) balatonalmádi lakosok birtokvitás ügyében *szakértőként kirendelem*” (jobb így: „*Szakértőként kirendelem* Önt...”; vagy: „*Kirendelem* Önt *szakértőül*...”)

Ilyenkor is fontos, hogy a közlemény súlypontja az adatok elé kerüljön. Azaz: „262/1973. sz. megkeresésének megfelelően Kovács István Balatonalmádi, Mikes Kelemen u. 17. sz. alatti lakost — Novák Péter és Farkas Lajos nemesvámosi lakosok tartási szerződése ügyében — *tanúként kihallgattam*” (áttéve a súlypontot: „... sz. megkeresésének megfelelően *tanúként kihallgattam* Kovács Istvánt — *lakik*: ... — Novák... ügyében”). — Még inkább indokolt a súlypont előre vetése ott, ahol a főmondatot egyébként közbevetett mellékmondat vágná ketté: „A 820/1973. számú, szeptember 11-én kelt határozatomat, melyben Csorba Péter balatonalmádi (Dűlő sor 10.) lakost 200 Ft pénzbírsággal sújtottam, *hatályon kívül helyezem*” (az ügyfelet nyilván az érdeklő legjobban: „*Hatályon kívül helyezem* azt a határozatomat — száma: ... , kelt: ... —, melyben... sújtottam”). — Ugyanígy mellékmondatban is: „Ideiglenes intézkedésként megengedem, hogy Szekeres József Rózsa u. 1. szám alatti lakos az ugyanezen cím alatti, tulajdonát képező házingatlanának lebontását... *azonnal megkezdje*” (más bajain is segítve: „... megengedem, hogy Szekeres... lakos *azonnal megkezdje* a jelzett címen tulajdonában lévő házingatlan lebontását”).

Átalakítást kívánánk tehát az ilyen sablonos szövegek: „Felkérem, hogy Nagy János helybeli (Kiss János u. 5) lakos birtokvitás ügyében 1973. augusztus hó 12-én 13 órakor a községi tanácsháza 2. sz. szobájában *tanúként megjelenni szíveskedjék*” (jobb így kezdeni: „Felkérem: *szíveskedjék tanúként meg*”)

jelenni Nagy János ... ügyében a ...”) — Hasonlóan: „1973. december 4-én 12 órára a községi tanácsházára Kovács Lajos előadóhoz történt szóbeli idézést tudomásul vettem” (a lényegével kezdve: „Tudomásul vettem azt a szóbeli idézést, hogy ... órakor meg kell jelennem a ... tanácsházán ... előadónál”).

d) Egyéb elrendezési kérdések

Olykor két olyan részlet is van a mondatban, amely — ha a másik nem volna ott — súlyponti rész lehetne. Ha összezsúfoljuk a kettőt, föltétlenül hatástalanítják egymást. Legjobb tehát szétkülöníteni őket: a fontosabbikat előre vetni, a másikat leghátulra, de külön kiemeléssel.

Nézzük ezt az iratot:

„Kiskorú Horváth Mária állami gondozásának megszüntetése ügyében, az apa (Horváth Márton, Balatonalmádi, Szekfű u. 6) kérelmére indult államigazgatási eljárást a gyermek elhelyezésének megváltoztatása iránt folyó per jogerős ítélettel történő befejezéséig felfüggesztem”.

Az érdemi kijelentés a legvégére szorult; egy kevésbé fontos mozzanat (ti. hogy „az apa kérelmére”) elnyomja a tulajdonképpeni tárgyat (az „államigazgatási eljárást”), és jelentéktelenné zsugorítja a felfüggesztés okát (azaz: „a ... per ... befejezéséig”). Ezt az egyetlen „egyszerű mondatot” (mert-hogy nyelvtanilag az, csak szerkezetileg nem éppen egyszerű) így kellene feloldani:

„Felfüggesztem a kiskorú Horváth Mária állami gondozásának megszüntetése ügyében indult államigazgatási eljárást arra az időre, amíg a gyermek elhelyezésének megváltoztatása ügyében folyó per jogerős ítélettel be nem fejeződik. (A megszüntetési eljárás az apa, Horváth Márton kérelmére indult; lakása: Balatonalmádi, Szekfű u. 6.)”

Önállósítást kíván az eredetiben odaszorított fontos mozzanat itt is:

„Szabó Imréné (Somos Ida) Nemesvámos, Hunyadi u. 11. szám alatti lakos részére, házassága felbontásának ügyében a veszprémi járásbírósnál történő felhasználásra igazolom, hogy ... — Ezt a bizonyítványt két tanú jegyzőkönyvbe foglalt vallomása alapján adtam ki.”

Átcsoportosítva:

„Szabó Imréné ... lakos részére igazolom, hogy ... — Ezt a bizonyítványt két tanú jegyzőkönyvbe foglalt vallomása alapján adtam ki, abból a célból, hogy Szabó Imréné házasságuk felbontása ügyében felhasználhassa a veszprémi járásbírósnál.”

S érdemes átgondolni az olyan iratokat — s főleg: űrlapokat —, amelyeken kétféle adatsoport van, egy előző (amely már érvényét veszttette, csak tájékoztatásul szolgál), s egy érvényben levő. Íme, az egyik:

„Idézés. — Az 1972. május 8-ára szóló, Kovács Dezső birtokháborítási ügyében kiküldött idézésre nem jelent meg, ezért ismételtlen kérem Tóth István Nemesvámos, Takács u. 22. szám alatti lakost, hogy a fenti ügyben Nemesvámoson a tanácsháza fsz. 2. sz. helyiségében Balogh Béla előadónál 1972. május 17-én déli 12 órakor tanúként/ügyfélként szíveskedjék megjelenni.”

Aki rápillant, először azt állapítja meg, hogy az elsőként feltüntetett időpont már elmúlt, s a név sem az övé. Így adminisztratív tévedésre gondol.

Ha tovább olvassa, akkor meg az „ismételten kérem” kitétel súlyát nem érzi eléggé. Célszerűbb ez az elrendezés:

„Idézés. — Ismételten kérem *Tóth István* nemesvámosi (Takács u. 22. sz. alatti) lakost, hogy jelenjék meg ügyfélként Nemesvámoson, a tanácsháza fsz. 2. sz. helyiségében Balogh Béla előadónál 1972. május 17-én déli 12 órakor, *Kovács Dezső* birtokháborítási ügyében. — E megismétlés azért vált szükségessé, mert a fenti ügyben kiküldött, 1972. május 8-ára szóló idézésemre nem jelent meg.”

Deme László

Gondolatok és észrevételek

Fábián Pálnak A különírás és az egybeírás c. tanulmányáról

(Megjelent a Magyar Nyelvőr 1980. április—júniusi számában)

A helyesírással kapcsolatban kétféle „rendszer”-re kell gondolnunk. „Írásrendszer”-en egy nyelv ortográfiáját értjük, az írásmód szabályosságainak összességét. A szabályzat „rendszer”-én az elrendezett szabályszöveg összefüggéseit, tagolódását és sorrendjét. — A 11. kiadásban (az eddigi jelek szerint) viszonylag új elrendezésben és megfogalmazásban jelennek meg a szabályok, de csak kevéssé fog változni a szabályok tartalma: az írásmód rendszere.

A címben jelzett tanulmány szerzőjének fő törekvése, hogy új grammatikai megvilágításban fűzze rendszerbe a jelenségeket: a több szóból létrejött alakulat utótagjának szófajából kiinduló korábbi szempont helyett most aszerint szedi sorba a típusokat, hogy a szorosabban összetartozó szavak milyen mondattani viszonyban állnak egymással. De a korábbi rendszerezéshez hasonlóan párhuzamosan vizsgálja mindenütt, hogy az alakulat vett-e föl újabb jelentést is a két összetartozó szó jelentésének összege mellé, továbbá, hogy az alakulatban jelölt-e vagy jelöletlen a viszony. Az új elrendezés alapszempontja tehát az alárendelő viszonyú alakulatok (szókapcsolatok és összetételek) jeletéstani-alaktani vizsgálata.

Nyilvánvaló, hogy a szerzőt elsősorban fő törekvésének értéke érdekli: jó lesz-e az új típusú szabályzatrészleg? Ezért az egyes javasolt szabályokra vonatkozó észrevételeimet csak a különírási-egybeírási szabálycsoport egészét érintő, elvinek ítélt gondolataim előrebocsátása után teszem meg.

Mondanivalómat helyenként kissé szkeptikus hangnem sarkítja azzal a céllal, hogy újabb mérlegelésre ösztönözzek, kiemelve egy-egy eltérő nézetet. Amit írtam, általában nem a föltétlen változtatás igényével írtam, csak ajánlom a szerző és más érdeklődők szíves figyelmébe.

I.

A) Jó-e, sőt az előzőnél job b-e az új elrendezés, az új megközelítés módszere? Erről a szempontról, a szerző fő törekvéséről röviden, de nem mellékesen nyilatkozom.

Egészében véve világos, jó elképzelés; érdemes volt megpróbálni ezt a módszert attól függetlenül, hogy a régít sem tartom alkalmatlannak. Ez így

többet ígér: a jelenségeket, úgy látszik, logikusabban fűzi össze, a szabálytartalom logikus összefüggése pedig nyilvánvalóan elősegíti majd a keresett szabály pontos fölismerését. A szerző önállóan és határozottan, de ugyanakkor körültekintően és óvatosan is alkotta meg az egybeírás új koncepcióját és rendszerét. Lényegre törekvő írását a szerény tömörség és a világos, rutinos kategorizálás jellemzi. — A rendszerezésre vonatkozó csekély észrevételeimet és fenntartásaimat a többi megjegyzéssel együtt adom elő majd abban a sorrendben, ahogyan a tanulmány olvasása közben jelentkeztek.

B) Az elrendezett anyag grammatikai sorrendje, tagolódásának mennyiségi arányai alkalmasak-e arra, hogy majd a szabályzat megfogalmazója egymás közötti összefüggéseiben is követhető, de semmiképpen sem zsúfolt szabályegységekre bonthassa az anyagot?

Jó lesz, ha majd az új kiadásban egyszerűbb rendszerrel sikerül ismertetni a szókapcsolatok és összetételek írásmódját. Az azonban csak látszólagos könnyítés, hogyha több egyszerű (és könnyen értelmezhető és alkalmazható) szabály helyébe kevesebb, de zsúfolt, bonyolult (nehezen föllelhető) szabályt teszünk. S az is, sőt az még inkább, ha idetartozó kérdéseket megkerülünk, sehol sem tárgyalunk.

Célszerű lenne ellenőrizni, mi maradt ki a tizedik kiadás és a későbbi szabályozások anyagából, esetleg akaratlanul. A hiányokat majd sokan észreveszik, ezért ezt az ellenőrzést most kellene elvégezni.

Ahogy hirtelenében megállapítottam, a tervezetből hiányzik a következő szabályok anyaga: 150., 170., 171., 173., 178., 179., 185., 186., 188—204., 208., 214—216., vagyis a vizsgált tanulmány a szabályzat idevonatkozó részéből nem tartalmaz mintegy harminc szabályt. Úgy sejtem, azért, mert, egy részük elévült, mások nem szabályzatba valók (részletkérdésekre vonatkoznak), többet pedig bizonyára máshová szánt a szerző. De lehet a hiányzók között néhány olyan is, melynek fölvétele szükséges lenne.

Ellenőrizni kellene, hogy az összevonással nem vált-e a jelenség helyenként rejtetté, analógiára elégtelenné. — Általában megfontolandó, hogy vajon mindig könnyítés és egyszerűsítés-e az, ha az aránylag rövid (és világos), tehát egy- vagy két-három szakaszos szabályok helyébe jóval kevesebb szabályt teszünk, de ezek között némelyek 10—14 szakaszra tagolódnak (lásd: A javasolt szabályok 10—12. pontja). Persze, az kétségtelen, hogy éppen a rokon jelenségek együttléte szemlélteti az összefüggéseket, melyekből logikusan következnek az egyedi szabályok.

Az alárendelő szókapcsolatok és összetételek írása c. fejezet tizenöt szabálykomplexumból áll. Így kissé zsúfoltnak hat, talán áttekinthetőbb lenne a nagyközönség számára, ha alcímeket iktatnánk be.

C) Az írásmód megváltoztatását célzó újító elemek megfelelnek-e nyelvünk jelenlegi alkatának, indokoltak-e az újítások, hol nem indokolt a mai szabálytartalom megtartása?

Ennek a szempontnak a mérlegelése számomra a leglényegesebb. Ugyanis bármilyen megközelítéssel vesszük is sorra a jelenségeket, a végcél a konkrét írásmód. Nos, e tekintetben a bölcs megfontolás jellemzi a tanulmányt. Kisebb mértékben tartalmaz újítást is, másrészt fölveti a vitás elképzeléseket is, sőt nemegyszer az olvasó bekapcsolódását kéri. Megítélésem szerint a szerző helyesen nyúlt a lényeges kérdéshez ebben is. A hangsúlyt arra helyezte, hogy

helyesírásunk rendszere, tehát majd az új megfogalmazású szabályzat tartalma is, lehetőleg ne sokat változzon. De nem kívánta elszalasztani az alkalmat, hogy az időszerűnek és szükségesnek látszó írásmódbeli újításoknak helyet adjon a szabályzatrészlegben. Úgy látom, egy-két részlet kivételével a tanulmány írásmódbeli rendelkezései jók, helyesírásunkat jobbra teszik.

D) A megfogalmazás megfelel-e annak a célnak, hogy a szabályzat minden mondata szigorúan egyértelmű, világos és analógiára alkalmas legyen?

Jó, közérthető szöveg végleges kialakításához, úgy gondolom, nem sok igazításra lenne szükség. Adva van a szerző világos és tömör fogalmazása. A kategóriák általában határozott megnevezéssel különülnek el egymástól, s ezek a megnevezések megfelelnek a mai nyelvtani terminológiának. Központi kérdés azonban egy kifejezésnek a hiánya, mely miatt a „szókapcsolat” hol valóban szókapcsolat, azaz különírt, de összetartozó szavakat jelent (nem ’szószerkezet’-et, ugyanis nem minden szókapcsolat szintagma, így pl. nem az: *láttam volna; ebéd után; ágról ágra*), hol meg csak azt jelöli, hogy két vagy több szó szorosabban összetartozik, s ezeket vagy egybeírjuk, vagy külön. (Az ilyen összetartozás eredményét nevezhetnénk „többszavas alakulat”-nak, röviden pedig csak *alakulat*-nak.) Ebből a hiányból azután fogalmazásbeli zavarok, ellentmondások származnak.

E) A szemléltető példa a anyag tartalmában és differenciáltságban szigorú összhangban áll-e a szabályszóveggel?

Ez a szempont igen fontos: a megfelelő példa megvilágítja, a differenciált példa pedig elmélyíti a szabályt. Persze, ha csak egy példa is hamis, vagy differenciáltsága nem ered a szabályszóvegből, zavar keletkezik.

F) A szabályozás szintje az-e, amit a közönség vár (sőt elvár) az akadémiai szabályzattól? Nincs-e benne több vagy kevesebb a kelle-ténél?

A szintezéssel kapcsolatban fontos szem előtt tartanunk, hogy az is k o l a i minimum nem adhat más tanácsot, mint az a k a d é m i a i t e l j e s e b b k i a d á s, valamint a nyomdászok és szerkesztők számára készítendő t ü z e t e s k é z i k ö n y v. Ez alapfeladat és vitathatalan. Az alacsonyabb szinten tehát csak elhallgathatunk valamit, s legfeljebb (hacsak lehet!) példával jelezzük a tárgyalt kategória elágazásait.

Mivel kétségtelen, hogy a közölt tervezet nem a legmagasabb (nyomdá-szati) szinten fog szerepelni, kérdés, hogy mi és milyen lesz az, amivel a maga-sabb szint bővülni fog. Nyilván majd a Helyesírási Bizottság gondja és fel-adata lesz ügyelni arra, hogy a szintek között ne keletkezzen egy szikrányi ellentmondás se. Tartalomban se, szellemben se.

G) A szerkesztés jellegénél fogva az ilyen szabálykönyv megfelel-e m a j d g y a k o r l a t i r e n d e l t e t é s é n e k? A szabályzat használatától nem várunk-e el túl sok nyelvtani előismeretet?

Logikus, hogy a helyesírás elsajátításának egyik lényeges előfeltétele a főbb nyelvtani kategóriák ismerete. A szabályzatot azonban minden írástudó-nak szánjuk, tehát célszerű minél könnyebbé tenni az eligazodást. Ezt szolgál-ná az elrendezés világossága, a szabályok rövidsége, a példatár bősége, vál-

tozatossága, az ismétlések elkerülése, minél több tájékoztató alcím beiktatása, a szabályt bevezető szöveg egyértelműsége, a terminológia határozottsága stb. Mindezek terén igen szép eredmények, de észrevehető hiányok is tapasztalhatók a szövegben. Az már nyilvánvaló, hogy magyar helyesírási szabályzat még nem volt ennyire tankönyvszerű: a logikus összefüggéseket jól szemlélteti. De arra is kell gondolnunk, hogy a szabályzatot majd a legtöbb ember kézikönyvszerűen „használni” kívánja, nem pedig tanulni belőle.

II.

1. Az előterjesztés szerzőjének nyilvánvaló célja olyan szabályoknak a megállapítása és megfogalmazása az egyes idetartozó nyelvi jelenségek írásmódjára, amelyek a lehető legjobban megközelítik a nyelvi (nyelvtani) tényeket. — Alapállásunk tehát a következő legyen: a grammatikailag összetélt képező alakulatokat írassuk egybe vagy (ha lazább összetételű) kötőjelesen, s a grammatikailag összetélt nem képező alakulatokat írassuk külön (akár alkalmi, akár állandó a szókapcsolat, sőt akár élő, akár degradált a szó szerkezet). Minél inkább eltávolodunk ettől a nyelvtani kritériumtól, annál nehezebb lesz a szabályt alkalmazni, elsajátítani, annál gyöngébb lesz analógias értéke és érvénye.

2. Elég egyszer (vagy egy szersem) kimondanunk, hogy az összetett szavakat egybeírjuk vagy kötőjelezzük, a szókapcsolatokat pedig különírjuk. Központi s egyúttal kizárólagos kérdés az, hogy az összetartozó szavak közül melyiket tekintsük összetételnek. Más szóval: az a kérdés, hogy a szomszédos szavak összetartozása nyelvtanilag (nyelvileg) mennyire szoros, tehát szókapcsolatnak írjuk-e vagy lazább, ill. összeforrottabb összetételnek. Erre kell választ adnia az egybeírás fejezetének.

3. A szerző helyesen látja fontosságát annak, hogy kerülje a szükségtelen újításokat. És helyeselhetjük azt a fölismerését, hogy a javaslat 10.B)b) és 12.B)c) pontjában említett esetek írásmódjára alkalmasabb lenne a különírás. Hogy ez aztán valóban megvalósíthatatlan-e, azon még gondolkodni kellene. Vagyis azon, hogy így (egybeírva) vagy úgy (különírva) adnánk kevesebb okot az ingadozásra.

4. A többszörös összetételek kötőjeles tagolásának egyszerűsítése célszerűnek ígérkezik, de ezt a változtatást majd ki kell mutatni a szabály példanyagában. Ilyenekre gondolok: *pénzügyőrlaktanya*, *készruháruház* — melyeket eddig kötőjelesen írtunk. S ilyen még: *tűzoltószertárkulcs*. Ezeket (vagy hasonlókat) a javaslat 21. pontjában is szerepeltetni kellene, mivel annak a szabálynak a második szakasza nemcsak a három szóból alakultakra vonatkozik.

5. Az anyagnévi alakulatok írásmódjának egyszerűsítését szintén örömmel üdvözölhetjük, tudniillik az egy és több szótagú anyagnevek eltérő írásmódjának nem lenne semmi nyelvtani alapja. Persze, az egyszerűsítést el lehetne képzelní fordított szabállyal is: hogy az egy szótagúakat is írjuk külön (*fa tál*, *arany gyűrű*, *alumínium edény*). Lehet, hogy ez utóbbi megoldás valóban keresztülvihetetlen, de én nem látom annak.

6. Igen helyes az az általános szabály, hogy „két egymás mellett álló szó leírásának a különírás a természetes formája”.

7. 1. Ha a jelentésváltozást az összetétellel válás egyik legtipikusabb okának tekintjük, akkor nem látszik indokoltnak a *dugába dől*, *lépre csal* állandó

szókapcsolatok különírása, illetve miért lenne indokoltabb egybeírunk: *tíz-órai, tűzről pattant?*

8. 5.b) Az „egymásnak mellérendelt tagok” közé nem valók: *annyi-amennyi, annyira-amennyire*. Sajátos, de tiszta alárendelésről van szó: az alárendelt összetett mondatban az utalószóval kezdődő főmondatba ékelődött mellékmondatból tömörítéssel csak a kötőszót tartjuk meg. Ilyenek még: *úgy-ahogy, olyan-amilyen, addig-ameddig*.

9. 11.D) A szabályból nem következik világosan, hogy a *-t, -tt* képzős előtagú alakulatot mikor tekintjük összetételnek. A különírt példák között ugyanis vannak olyanok, melyek jelentése több a két szó összegénél (vö. 11.C) második bekezdés: *költőpénz, tolózár, kiképzőtiszt* stb.): *dőlt betű, fedett uszoda*.

10. 11.E) A minőségjelzős kapcsolatok melléknévképzőit végig föl kellett volna sorolni a *stb.* helyett vagy pusztán elhagyni a *stb.-t*.

11. 11.E) Hasznos lenne feleletet kapni arra, hogyan alkalmazzuk azt a szabályt, melynek ilyen a megfogalmazása: „Csak néhány rövidebb kapcsolatot írunk hagyományosan egybe: *mérőműszer, mozgókórház* stb.” — Kérdések: Minél rövidebb kapcsolatról van szó? Melyik az a néhány, ill. mit jelent a két példa után tett *stb.*? Ilyen fogalmazással többször találkozunk.

12. 11.G) Ehhez a szakaszhoz először is három apró megjegyzést fűzök. 1: Egyszerű tőszámnévek melléknévi utótaggal alkotott alakulatát jelzi a bevezető mondat, de példái között kettő nem egyszerű tőszámnévi előtagú: *sokmillió, többgyermekes*. Ezek a határozatlan számnévi előtagúak azonban igen jó, sőt fontos példák, csak majd úgy kellene változtatni a fogalmazáson, hogy idetartozhassanak. 2: A *kétfejű* kifogástalan példa, de mivel *-ű* képzős már van, célszerű lenne helyébe *-jú* v. *-jű* képzőset tenni. 3: Az egybeírt *harmincnapi, húszfőnyi* példák után nyomban jön a számjegyekkel, de különírt alak is: *30 napi, 20 főnyi*, holott a különírástól csak ez után következnek (*egy szótagos* stb.). Ezt a nem kevésbé ellentmondásos megoldást „de” figyelmeztetővel kellene föltüntetni (*harmincnapi, de: 30 napi*), vagy még jobb lenne megszüntetni az ellentmondást.

Az egyszerű, tőszámnévi előtagú melléknévi alakulatok különírása, amit Károly Sándor is javasolt, érdemes gondolat, foglalkozni kellene még vele. Igaz ugyan, hogy eléggé elterjedt a *tízméteres, egysíkú, ötölnyi* írásmód, de közvetve a jelenlegi szabályok is a különírást sugallják (és terjesztik!). Egyre jobban terjed ugyanis a számjegyes írásmód, az pedig ma is a különíráson alapul: *10 méteres, 5 ölnyi, 7 fejű*.

Ha a nem összetett tőszámnévi előtagot is különírnánk a melléknévképzős utótagtól (*két évi, három ágú*), alkalmunk nyílna egybeírással jelezni az alakulat megváltozott jelentését: *két színű* (ruhaanyag), *ezer lakosú* (fal), *de: kétszínű* (ember), *ezerarcú* (város).

13. 12.A) A bevezető mondat „általában” határozója helyett célszerű lenne konkrétan fogalmazni: „állandó szókapcsolat és jelentésváltozás esetén is”. A példákból ez következik (*eleget tesz, kezét fog . . .*), s akkor jobb is úgy fogalmazni, hogy a szabály egyértelműbb, alkalmazhatóbb legyen.

14. 12.B) Arra a központi kérdésre, hogy a vizsgált alakulatot tekinthetjük-e összetételnek, nem kapunk hamarabb és könnyebben választ, ha azt ismételtetjük az egyes szabályok elején, hogy „az összetételeket egybeírjuk”. Ez magától értetődő, illetve elég egyszer kimondanunk.

„Egybeírjuk viszont a tárgyas, a határozós és a birtokos jelzős összetett szavakat.” Az ilyen bevezető fölösleges, sőt megtévesztő. Ugyanis nemcsak

ezeket írjuk egybe, hanem minden összetett szót. E helyett tehát csak így kellett volna fogalmazni: „Tárgyas, határozós és birtokos jelzős összetételek három okból keletkezhetnek: a) Ha a jelölt viszonyú két alkotó tag együttesének jelentése több vagy más, mint külön-külön jelentésük összege . . . b) Ha a szóviszony lehetséges ragja elmaradt . . . c) Ha a jelölt viszonyú alakulatot gyakran használjuk, és nem hosszabb 4–6 szótagosnál . . .”

15. 12.B)a) A tárgyas és határozós összetételek után nem ártana nyomban figyelmeztető ellenpéldákat is adni, vagyis olyan szókapcsolatokat, melyekben „a két alkotó tag együttesének jelentése több vagy más, mint külön-külön jelentésük összege”, s a különírást mégis (?) megtartjuk. Ilyenek: *eleget tesz, kezét fog, szemet szúr, kezét emel, állást foglal; észbe kap, lépre csal, férjhez megy.*

16. 12.B)c) Itt valami nem világos, sőt, azt hiszem, nem helytálló. A példák többsége ugyanis nem ide való, mert nem a gyakori használat, sem a rövidség miatt írjuk őket egybe. Ezek: *vizbefúlás partraszállás, , számonkérés, férjhezmenetel, kézhezvétel.* Ezekben a szerkezet továbbképzéséről van szó. Ti. az alapforma nem kevésbé gyakori, sőt rövidebb is, mégis különírjuk: *partra száll, vízbe fúl, számon kér, férjhez megy, kézhez vesz.* Az említett egybeírásos példák a 13.A) szakasz végére valók, a *figyelembevétel* ellenpélda mellé.

17. 16.c) A *kölcsön akartam venni* határozós szó, nem pedig igekötős kapcsolat, tehát éppúgy nem ide való, mint az ilyenek: *rendre kellene utasítani, kétségbe fog esni.* Egyébként a *kölcsön* szavunk igekötői értékét az ÉrtSz. sem jelzi, s itt sem szerepel a felsorolt igekötők között.

18. 16.a–d) Igekötője főnévnek is lehet, nemcsak igének és igenévének, s a főnév igekötője is válhat külön: *le-föl sétálás, be nem avatkozás.* Ezért az a), c), d) pontokban úgy kellene fogalmazni, hogy az igekötős főnevet ki ne zárjuk.

19. 16.e) Itt kellene megemlíteni (fogódzóul), hogy a személyragos előtagot sohasem írjuk egybe az alakulat utótagjával: *rám néz, hozzád szólok, alájuk trom, mellétek áll* stb.

20. 21. (A lapalji jegyzet második szakaszához.) Az összetételi kötőjel szempontjából „nem összetett”-nek minősített összetett idegen közsavak között olyanok is vannak, amelyeknek a szétbonthatatlanságát még egyszer meg kellene vizsgálni. Ezeknek a magyarban más utótagú összetételük is közismert: *infra-* (-hang, -struktúra, -sugárzó, -szárító stb.), *elektro-* (-akusztika, -analízis, -dinamika, -kardiogram, -kémia stb.), *elektron-* (-agy, -cső, -nyaláb, -optika, -sugár stb.), *sztereo* (-fényképezés, -grafikus, -kémia, -méter stb.). Igaz, hogy ezek (ebben a jelentésükben) nem szerepelnek önállóan is, de az összetettnek nyilvánítás gondolata nem lenne egészen új, hiszen a *Jugoszlávia* szónak sem él egyik összetevője sem önállóan a nyelvünkben, mégis összetételként választjuk el.

21. 21. (A lapalji jegyzet 3. szakaszához.) „Helyes-e kimondani egyáltalán a hat szótagos határt . . . ?” A helyesírás nyelvi jellegű rendszer, de nem tisztán nyelvi, hanem tudatos megállapodásbeli is. Tehát nem lehet pusztán a nyelvérzékre bízni a megoldásokat a gyakorlatban. Igen különböző nyelvérzékű (nyelvkultúrájú) emberek fognak tollat vagy olvasnak (értelmeznek) szöveget. — Az más kérdés, hogy az igekötőket lehetne szótagszámuktól függetlenül összetevőnek tekinteni. Ez valóban könnyítés lenne, mégpedig logikus, mert a szótagszámlálás nem nyelvi szempont.

22. 22.b) Mindig és mindenütt törekedjünk az egyszerű írásmódra — hogyha ezt megtehetjük a közlő erő gyengítése nélkül, vagyis ha nem tesszük

az egyértelműség rovására. De itt a második szakaszban, úgy látom, a javasolt egyszerűsítés bizonyos fokú tartalmi eltérés árán történt: a *népi táncruha* ugyanis értelmileg nem azonos a *népitánc-ruha* jelentésével. Az előbbi: bármilyen tánchoz való népi ruha; az utóbbi: csak népi tánchoz való gyári vagy népi ruha. Ugyanúgy más a *szocialistabrigád-mozgalom*, mint a *szocialista brigádmozgalom*. Természetesen, körülírással bármikor elkerülhetjük a nem kívánt összetételt, pl. *népi tánchoz való ruha*, *szocialista brigádok mozgalma*.

23. 23.a) A példák között a *Julianus barát szobor* kissé nehezen képzelhető el minőségjelzős szerkezetnek, földrajzinevnek (vö. *Kászim pasa bástya*) pedig sehogyan sem. Az viszont tény, hogy meg kellene különböztetni az alkotás-címet az alkotótulajdontól; csak hogy itt nem erről van szó, mert akkor az *Ady-szobor* (23.b) is helyesen *Ady szobor* lenne, ugyanis ott sem az alkotótulajdont jelöltük. (Vö. *Balassi-vers*, azaz Balassi verse, de: *Balassi strófa*, azaz Balassi versszakairól elnevezett strófatípus.) — A 23. pont a) és b) szakasza egyaránt problematikus, ezért ezt közelebbről meg kell vizsgálnunk.

A *Mariska néni*, *Kovács mérnök*, *Nagy család*, *Zsiguli gépkocsi* írásmódja rendben van, egyetlen ortográfiai kategóriának elfogadható. A *Kászim pasa bástya* egészen másik kategória, de írásmódja szintén rendben van. Viszont a *Julianus barát szobor* ugyanaz, mint az *Ady Endre szobor* lenne, az pedig azonos (nyelvileg) az *Ady-szobor* kategóriájával. Nos, ugyanannak kétféle jelölés módja igen célszerűtlen lenne. Így most már nem az a főkérdés, hogy külön vagy kötőjellel írjuk-e, hanem hogy e g y f o r m á n í r j u k - e u g y a n a z t. Hogyan is nézne ez ki a gyakorlatban?

Ady-szobor, de: *Ady Endre szobor*

Kossuth-díj és: *József Attila-díj*

Kazinczy-verseny (és: *Arany János verseny*
vagy: *Arany János-verseny?*)

(*Babits-vers* és: *Apáczai Csere János-émlékünnepély*)

Tamási-szerű és: *Tamási Aron-szerű*

Az első három példapár (mindkét szárnya) elképzelhető különírva is (vö. *Tátrai-vonósnégyes*, de: *Kodály vonósnégyes*), sőt éppen így lenne jó látnunk — de az a lényeges, hogy azonos módon írjuk az egy- és többemű előtagú alakulatot.

Miután a *szobor* és *-szobor* kettősséggel (s nemcsak ezzel) a 23. szabálykomplexum kissé megzavarta logikánkat, egyéb tekintetben is bizonytalanságot érzünk. Így pl. a *Mária-arcú* ilyen variálásában (*Stuart Mária-arcú* v. *Stuart Mária arcú?*) vajon a *Kossuth-díj* és: *József Attila-díj* analógiáját követjük-e majd vagy az *Ady-szobor* de: *Julianus barát szobor* példakét?

Végül is a 23. szabály példatárát az alábbi rendszerben lenne jó szemlélünk.

- I. 1. *Mariska néni* és: *Mézes Roza néni*
Fazekas elvtárs és: *Kovács János elvtárs*
a Nagy család és: *a Szöllösi Vágó család*
a Kalmár lányok és: *a Tóth Bagi lányok*
2. *Zsiguli gépkocsi* és: *Polski Fiat gépkocsi*
Mond mosópor és: *Fax Helizim mosópor*
Fabulon arckrém és: *Fekete Macska kölnivíz*
3. *Rákóczi út* és: *Bartók Béla út*
4. *Ady szobor* és: *Ady Endre szobor*, *Julianus barát szobor*
Hímfy versszak, *Balassa strófa*, *Zrínyi sor*

Kazinczy verseny és: József Attila verseny

Kossuth díj és: József Attila díj vagy: Kossuth Díj és: József Attila Díj
(vö: *Állami Díj*)

II. 5. *Babits-vers és: Arany János-vers*

6. *Móricz-jubileum és: Apáczai Csere János-emlékünnepe*

7. *Mária-arcú és: Stuart Mária-arcú*

III. 8. *Mátyás-templom és: Szent Péter-templom*

vagy: *Mátyás templom és: Szent Péter templom*

De a II. 6. és 7. típus különírása is logikusnak látszik (vö. *Kazinczy verseny és: József Attila verseny*).

24. 4. Igen helyesen tette a szerző, hogy összevonta a szóismétlések írásának szabályait. Tulajdonképpen a gazdag és főleg változatos példatár a lényeges. Az összevonás nem hat szűkszavúan. Másrészt a földolgozott anyag (a szabályozott jelenség) mégis több, mint a régi szabályzatban volt.

25. Az egybeírás fejezetéből, úgy sejtem, a kinaradt szabályok nem mind hiányoznak indokoltan. Az alábbiakban megemlítek néhány idekíváncsózó szabálytémát.

A sorszámnevi jelzöt nem írjuk egybe a melléknévi utótaggal sem: *harmadik évi, negyedik osztályos, ötödik minőségű* (AkH. 1954. 185.).

26. 11.G) Hiányzik az ilyen jelenségek írásmódjának szabályozása: *két-hetenként, öthavonként, négyévenként*.

27. Föl lehetett volna venni a ház utótagú alakulatok írásmódjának szabályát. Pl. így: 1. 'épülettulajdon' jelentésben kötőjellel kapcsoljuk a (volt) tulajdonos nevéhez, pl. *Petőfi-ház, Móricz-ház, Kemény Zsigmond-ház* (és: *Széchenyi-kastély* stb.); 2. 'dinasztia', 'család', 'nemzettség' jelentésben különírjuk a családnévtől, pl. *Árpád ház, Habsburg ház, Móricz ház, Buddenbrook ház*. (Lásd még HÍD, 1979. december 1493. lap.)

28. A számnévfélék nagyon is az egybeírású fejezetbe valók. Ilyeneket lehetett volna fölvenni: *másfél ezer* (ember), *ötödfél száz* (ének); *félszáz, félezer, félmillió; sok száz, sok ezer, néhány száz; negyedszáz, negyedmillió*; stb.

29. Az ilyen típusok írásmódjára is érdemes lett volna tanácsot adni: *át- meg átvizsgálja, oda- és visszautazgat; egybe- vagy kötőjellel írjuk* (vö. *közép- és általános iskolák*) stb.

30. Az egybe- és különírást célszerű lett volna minél többször szemléltetni azonos hangsorú példákon (az új jelentés kiemelése végett): *sikraszáll, előljáró és: sikra száll, elől járó*.

31. Itt valahol kellett volna szólni erről is: *kilencvenedmagával, de: tizenhatod magával* (AkH. 1954. 196.). Legalább a példát beiktathatnánk valahová. — Az új szabályzat azzal nem lesz jobb, ha megkerüli a problémákat, s azzal tömörebb sem, ha a jelenségek egyrészét máshova utalja át. Nem elég, ha a szabályzat könnyű vagy rövid, mert nem a szabályzatot kell elsajátítani, hanem a helyes írásmódot, az egységeset. Ahhoz pedig nagyon is kellenek a tanácsok (szabályok).

32. Az egybe- és különírást többnyire a példák pusztá szembeállításával megmagyarázza. Pl. *nagy szeretetre méltó gyerekek, de: nagyon szeretetreméltó gyerekek; a háromnál több jegyű számok, de: az egy- és többjegyű számok; Duna-híd, Tisza-híd, de: Petőfi híd, Tito marsall híd*.

33. Az összetételek sajátosan eltérő írásmódját szemléltetik az alábbi példák is: *tbc-szakorvos, tv-szerelő, tsz-elnök, abc-áruház (!)* — de: *tébécészakorvos, tévészerelő, téeszelnök, ábécéáruház*.

34. A szóösszetétel (=egybeírás) szabályának rugalmasságát szemléltetnénk a következő példatípusokkal: *félévi, háromévi, negyvenévi, százévi* — de: *másfél évi, ötödfél éves; néhány évi; három és fél évi; tizenegy évi; három-három évi; három-négy évi, három-öt évi; stb.*

35. Mivel a legigényesebb kiadványainkban is (különösen verseskönyvekben) előfordulnak, néha hemzsegnék a kötőjeles kapcsolású (valójában egybeírandó), két közsóból származó, alárendelő közszoói összetételek (többnyire minőségjelzősek): elvárhatjuk, hogy az új szabályzat majd, éppen ebben a fejezetben, erre is reagálni fog.

A külön- és egybeírás kérdése nem ok nélkül bizonyult bonyolultnak a közelmúltban (lásd: HTT. 210—224., 105—198. lap stb.): a magyar nyelv természetéből eredően sok közlésbeli lehetőséget kínál az írásmód. A sajátosan és magától értetődően sokrétű témát röviden és egyszerűen tárgyalni aligha lehetne.

Az Akadémia Helyesírási Bizottságának abban a hitben, sőt abban a tudatban ajánlom föl észrevételeim újabb csoportját is, hogy ezek a gondolatok, javaslatok, megjegyzések igen különbözőek a téma méreteiben is, az álláspont kiforrottságában is, de mindegyiket azzal a szándékkal írtam le, hogy írásrendszerünk majd minél jobban megfeleljen mai írásszükségleteinknek.

Ágoston Mihály

Gondolatok az összetett mondatrészekről

1. Többen vizsgálták már az összetett (névszoói-igei) állítmány mibenlétét (s viszonyát az alanyhoz). Ezeknek a vizsgálatoknak az eredményeit általában hasznosították is a mai magyar nyelvtanok, alapjául szolgálnak a jelenlegi felfogásnak. Nem tartom tehát szükségesnek, hogy ismertessem őket, csupán azokra hivatkozom vagy utalok majd, amelyek kapcsolatba kerülnek mondanivalómmal.

De bármennyire ismerik a szakemberek e mondatrészfajta szakirodalmát, azt kevesen mernék állítani: jól ismerik magát e mondatrészfajta is. Igen, mert a vizsgálatok általában kevés újat hoztak. Azzal, hogy a névszoói részt ma már nem kiegészítőnek fogjuk fel, hanem az egységes mondatrész névszoói tagjának, talán messzebb kerültünk e mondatrészfajta mibenlétének megismerésétől, mintsem közelebb hozzá. A névszoói tagot is főként jelentéstani és logikai szempontból vizsgálták alaposabban, grammatikai szempontból kevésbé. Természetesen a jelenlegi szófajtani felfogáshoz kötődő mondattani és morfológiai vizsgálat nem is hozhatott új eredményeket.

Mi is a problémánk az összetett mondatrészekkel: nemcsak a névszoói-igei állítmánnyal, hanem az összetett alánnyal és az összetett tárggyal is?

Az, hogy nem mindig viselkednek egységes mondatrészként, tehát néha nem illenek be ebbe a „skatulyába”, amelybe belekényszerítettük őket. Például a névszoói tag külön bővítményt vehet fel. Ebben a mondatban: „Jancsi és Jóska jó barátok voltak” — a *jó* jelző csak a *barátok* taghoz kapcsolódik mint determináns; vagy ezekben a mondatokban: „Tessék nagyon kedves lenni”; „Szeretnék igen szorgalmas lenni” — a *nagyon* és az *igen* fokhatározó

szintén csak a *kedves*, illetve *szorgalmas* névszói tagok determinánsának minősíthető, nem pedig az egész összetett alanyénak (kedves lenni), illetve összetett tárgyénak (szorgalmas lenni). Az összetett állítmány névszói tagja néha még az alany és az állítmány egyeztetésekor is függetleníti magát a szabálytól: nem egyeztethető (számban) az alannal („A gepidák gyalognép voltak”). Az sem elhanyagolható érv továbbá, hogy noha az igei állítmányt nem fejezhetjük ki mellékmondatlaltal, az összetett állítmány névszói részét és magát a névszói állítmányt igen (sőt az alanyt is). És sorolhatnánk tovább a példákat, amelyek kétségesessé teszik ezeknek az alakulásoknak az egységes mondatrészi jellegét.

Hogy mindezek ellenére miért tekinti őket a nyelvtan egységes mondatrészeknek, az is világos: kényszerből. Vagyis azért, mert nem tudjuk őket másnak minősíteni. Ebben ugyanis a jelenlegi szófajteni felfogásunk akadályoz bennünket. Ha a névszói tagban nem csupán főnevet vagy alkalmi főnévi szerepű szót látunk, hanem melléknevet (melléknévi igenevet, melléknévi névmást) és számnévet is, akkor csak két megoldás van: az egyik — a rosszabb — az, hogy — mint a nyelvtant mechanikusan ismerők nagy része — a melléknévi és a számnévi tagokat minőség-, illetve mennyiségjelzőnek minősítsük, a főnévi tagokat alannak (ez nem is olyan rossz). Csakhogy az igeének vagy a főnévi igenévnek — márpedig ezekkel állnak a névszói tagok — nem lehet jelzőjük. A másik megoldás, a kevésbé rossz, de — mint látjuk — nem kifogástalan: a jelenlegi, az, hogy vegyük őket összetett mondatrész számba.

Egyesek a *lesz*, *marad* igékkel együtt álló névszói tagot hajlamosak ragtalan állapot- vagy eredményhatározónak minősíteni („Az idő borús lesz”), de tudjuk, hogy ezzel nem oldjuk meg a problémát, hiszen pl. a *volt* igealakokkal összekerülő névszó már nem tekinthető határozónak („Az idő borús volt”).

2. Mint utaltunk is már rá, a mondattani problémát szófajteni felfogásunk szüli. A névszói tag — a mai felfogás szerint — az összetett állítmányban lehet főnév (főnévi névmás), melléknév (melléknévi névmás, melléknévi igenév) és számnév; az összetett alanyban általában melléknév (melléknévi névmás, néha főnév); az összetett tárgyban rendszerint főnév és melléknév. Az „igei” tag csak az állítmány esetében ige (a létige különböző alakjai és a *marad*, *műlik*); az alany és a tárgy esetében főnévi igenév.

Az eredeti főnévi tagok szófajtságának kérdését nem vitatjuk, a melléknévinek és számnévinek minősített tagokét ellenben igen. Természetesen nem lexikológiai szempontból, hanem a mondatban betöltött szerepük szempontjából. Ágoston Mihály „Az *-n* toldalékú melléknevek alaki és szófaji megoszlása” című tanulmányában részletesen vizsgálja a melléknév viselkedését különböző mondattani helyzetekben, így állítmányi helyzetben is, és az ilyen melléknévet is jelzős főnévi szerkezetre visszaállíthatónak (rekonstruálhatónak) tartja: Ez a könyv unalmas (< unalmas könyv) — (I. Tanulmányok. Az Újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Tanszékének kiadványa. Újvidék, 1971. 39).

E sorok írója meg a magyar nyelvészek nyíregyházi nemzetközi kongresszusán „A jelzős szerkezetek redukciós törvényének alkalmazása nyelvtani rendszerünkben” címmel elemezte, milyen mondattani helyzetekben vonhatók össze (redukálhatók) jelzős szerkezetek, s megkísérelte bizonyítani, hogy nemcsak az eddigi számon tartott esetekben jelenik meg egy-egy volt minőség-, mennyiség- vagy birtokos jelző az alaptag szerepében és az annak megfelelő

szófaji (tehát alkalmi főnévi) értékben, hanem értelmezői (csizmát, piros csizmát > csizmát, pirosat; almát, három almát > almát, hármat; a kést, Jóska kését > a kést, a Jóskaét) és állítmányi (Péter szorgalmas fiú > Péter szorgalmas; A létszám negyven fő > A létszám negyven; Ez az Erzsi asztala > Ez az Erzsie) helyzetben is.

A jelzős szerkezeteknek az eddig számon tartott helyzetekben való összevonására (l. Nyr. 96: 1, 38–50), sem pedig az értelmezői helyzetekben végbenemő redukciójára (l. Nyr. 101: 1, 9–19) nem térek itt ki részletesebben, az állítmányi helyzetekben való összevonásáról mondottakból azonban hadd idézzek néhány gondolatot, mivel a kongresszusi előadások és felszólalások gyűjteménye e cikk írásakor még nem hagyta el a nyomdát.

Bár a birtokos jelzős szerkezet redukciója nem példája a szófajváltásnak, hiszen ennek a szerkezetnek mindkét tagja főnév, ezzel bizonyítjuk be legmeggyőzőbben, hogy a redukció állítmányi helyzetben is végbemeget. Ezt a közlést: „Ez a János könyve” — így is megformálhatjuk, ha a hallgató tudja vagy látja, hogy könyvről van szó: „Ez a Jánosé”. Vagyis: az utóbbi mondatban az előbbiben még birtokos jelzői szerepet betöltő tagot találjuk állítmányi funkcióban. Még inkább érthető, sőt egyenesen indokolt a redukció, ha a *könyv* szó alanyként is szerepel a közlésben, mint pl. ebben a mondatban: „Ez a könyv a János könyve.” Ezt — hacsak nincs az alanynak a tekintethatározó-éra emlékeztető szerepe, értelme is (‘Ami a könyvet illeti, az a János könyve’) — rendszerint így mondjuk: „A könyv a Jánosé.” Ha pedig a birtokos jelzős szerkezet redukálódhat állítmányi helyzetben, miért ne redukálódhatna a minőség- és mennyiségjelzős szerkezet is? Vajon ki vonja kétségbe, hogy — bútorról lévén szó — ebben a mondatban: „Ez a szép” — az *a szép* állítmány az *a szép bútor* jelzős szerkezetből redukálódott, s alkalmi főnévi szófajú, hiszen névelő csak főnévi szerepű szó előtt állhat. De nemcsak névelős jelzős szerkezetek vonhatók össze, hanem névelő nélküliek is, bármilyen mondatnyi helyzetben és szerepben állnak. Ebből a mondatból: „Ez szép bútor” — odaértés esetén szintén elhagyható a *bútor* szó, a jelzős szerkezet alaptagja, s átveheti szerepét az alárendelt tag, a *szép*: „Ez szép.” Következésképpen a *szép* ebben a mondatban sem melléknév már, hanem alkalmi főnévi szerepű szó, s magába sűríti a *szép bútor* jelzős szerkezet jelentését. Meg kell azonban állapítanunk, hogy ebben az esetben nem érezzük annyira a *szép* főnévi jelentésmozzanatát, mint pl. „A szép tetszik nekem”; „Csak szépnek teszi a szépet” stb. mondatokban, nyilván azért, mert a főnévi fogalom — jóllehet csak egy mutató névmással kifejezve — külön is ott található a mondatban; az utóbbiakban ellenben nincs jelen. Ezt a feltevésünket bizonyítja az is, hogy ha a mutató névmás helyére a főnévi fogalmat teljesen kifejező *bútor* szót tesszük, és a redukciót — mivel nagyon is indokolt — végrehajtjuk: „A bútor szép bútor” > „A bútor szép” — a *szép* állítmányi szónak még erősebben érvényesül a melléknévi, s még kevésbé a főnévi jelentése, mint az előbb. Az állításban nekünk tartalmi szempontból a minősítő szó a fontosabb, nem a főnévi fogalmat megnevező vagy erre utaló, hiszen ezért is hagyhattuk el az utóbbit belőle. (Egyébként az értelmezők esetében is tapasztalhatunk hasonló jelentéstünetet. Sőt ebben a mondatban is: „Búzából sok termett.” De itt még a hagyományos felfogást vallók sem vonják kétségbe a *sok* alanyi szerepét és alkalmi főnévi jellegét.) Azt azonban, hogy a *szép*-nek ebben a helyzetében nincs főnévi szerepe, nem merném állítani. Különösen akkor nem, ha többes számú az alany, és az állítmány is többesbe kerül: „Ezek szép bútorok” > „Ezek szépek”, illetve

„A bútorok szép bútorok” > „A bútorok szépek.” A többes szám jele az erős melléknévi jelentés mellett már asszociálja a főnévit is. Ha pedig azt is figyelembe vesszük, hogy a magyarban a tulajdonságot, ha az közvetlenül vonatkozik a viselőjére, egyes számmal szoktuk kifejezni (gondoljunk a minőségjelzőre, amely csak egyes számmal állhat a jelzett szó előtt), vajon indokolt-e az a hagyományos feltevés, hogy itt a *szépek* állítmányt az *ezek*, illetve a *bútorok* alannyal egyeztetjük? Vajon nem az odaértés folytán elhagyott *bútorok* állítmányi tag többségjele van-e a redukció során helyébe lépett *szép*-en, természetesen a többes számú alannak megfelelően? A névszói-igei állítmány vizsgálata még inkább megerősíti bennünk ezt a feltevést: „Ezek szép bútorok voltak” > „Ezek szépek voltak”; „A bútorok szép bútorok voltak” > „A bútorok szépek voltak”. Állhat-e tulajdonságot — vagy ide vonva a számneveket is: mennyiséget — megnevező szó mellett, ha ennek semmi főnévi jellege vagy értéke nincs, létige, még akkor is, ha ezek az igék csak a mód-, idő- és személyjelentést adják az állításhoz? . . . De nézzük meg az úgynevezett számnévi állítmányt is! „Az osztály létszáma harminc”; vagy: „Az osztály létszáma harminc volt.” Ezekben a mondatokban nem az alanyként szereplő *létszáma* szó lehetett az állítmányi tag, hanem esetleg a *fő* vagy a *tanuló* főnév, de itt már talán nem is vonjuk kétségbe, hogy kellett lennie egy főnévi tagnak, mégpedig egy itt nem szereplő szónak. A *létszáma* alannak ugyanis mennyiségjelzője nem lehet a *harminc*, hogyan lehetne hát állítmánya mint pusztán számnévi jelentésű szó? Nincs *harminc létszám*, de van *harminc fő*, így a *létszáma* alanyról csak azt állíthatjuk, hogy az harminc fő, magának a *harminc*-nak is ezt kell kifejeznie. Itt egyébként számba sem jöhetnek a többes számú állítmányok, de talán nem azért, mert maga az alany nem lehet többes számú, hanem éppen azért, mert a mennyiségjelző — a minőségjelzőtől eltérően — csak egyes számú főnévi szó előtt állhat. Az egyes számú alany is ennek lehet már a következménye. Használhatunk többes számú alanyt is, ha személyekből álló alanyok számát akarjuk megnevezni, csak hogy akkor már a névszói, illetve a névszói-igei állítmány nem alkalmazható, hanem a létigei állítmány mellé számállapot-határozó kerül: „A fiúk négyen vannak.” . . . A kettős alakú melléknév és számnév, vagyis a *kis*—*kicsi*, illetve a *két*—*kettő* állítmányi szerepben ugyanúgy viselkedik, mint az értelmezőiben: csak a főnévként használatos alakuk lehet állítmány („A lány kicsi még”; „A fiúk száma kettő lesz”).

Sajnos, ezeknek az állítmányoknak a vizsgálatában úgyszólván csak a mondattani szempontokra vagyunk utalva, a morfológiai szempontok csak a többes számú (-*k* jeles alak) vizsgálatára korlátozódhatnak (viszonyragot nem kaphat az állítmány). De ha birtokos személyragot kap, már jelentéstani szempontból is erős a főnévi jellege, s talán senki előtt sem vitás az alkalmi főnévi szerepe: „Ezek az én szürkéim” (< szürke lovaim).

A névszói állítmány (vagy állítmányi névszó) főnévi jellegét tulajdonképpen már az emberi gondolkodásnak és nyelvnek a fejlődése is bizonyítja. Klemm Antal „A mondattan elmélete” című munkájában ezeket írja: „A tulajdonság- és állapotfogalmak csak tárgyfogalmakkal együtt gondolhatók el, képzeltetők el (a fejlődésnek egy kezdetlegesebb fokán — J. I.), s csak tárgyfogalmakkal kapcsolatban keletkezhetnek, a tárgyi valóságban ugyanis és a neki megfelelő szemléletben a tárgyak és ezeknek tulajdonságai, állapotai, soha sincsenek elválasztva egymástól, ezeknek mai fejlettebb gondolkodásunk idején való szétválasztása csak fogalmi természetű aktusa tudatunknak” (i. m.

69–70). Tehát pl. ha valamire rámutatva azt mondták: „Zöld” — azon ezt lehetett érteni: (Ez) zöld (valami). A tulajdonság nem volt absztrakt, tárgytól elvont. De később — s itt idézzük megint Klemmet — „a tulajdonság és az állapot mozzanata mindinkább előtérbe lépett, s a tárgyfogalom többi jegyei mindinkább háttérbe szorultak, úgyhogy tulajdonság- és állapotfogalom lett belőle, amely így a . . . tárgyfogalommal került viszonyba. Ettől fogva az ember kezdte a tulajdonság, állapot közképzetét vagy fogalmát figyelme segítségével gondolatban tárgytól, amelytől a valóságban és a neki megfelelő szemléletben tulajdonképpen nem választható el, elválasztani, elvonni, önállósítani, a tárgyfogalmat alkotó, s a valóságban a tárggyal összefüggő mozzanatoktól elszakítva elgondolni. Ez az elvonás különösen a szó segítségével volt lehetséges. Minthogy azonban a tárgyi világban a neki megfelelő szemléletben tulajdonság és állapot önmagában nem létezik, hanem csak valamely tulajdonságú vagy valamely állapottal bíró tárgy, azért az ember a tulajdonságnak, állapotnak így aktív apperceptióval kiemelt s az önállóan felfogott közképzetét, illetőleg fogalmát, mint accidens, okozatot tárgyával, hordozójával, alapjával (substantia), okával, amelyhez tartozik, újra összekapcsolta, rávonatkoztatta. Ily módon tehát az ember tudata elérkezett arra a fejlődési fokra, amelyen a tárgyfogalomtól el tudott gondolatban választani, absztrahálni tulajdonság- és állapotfogalmat s azt az illető tárgyfogalomra, amelytől elvonta, vonatkoztatni, pl. A fű zöld. A víz meleg. A kutya szalad. Ily mondatokban még az a l a n y mondattani kategóriája is megvolt, továbbá az általános névszói kategóriából fejlődött m e l l é k n é v és i g e szófaji kategóriája a tulajdonság- és állapotfogalmaknak megfelelőleg” (i. m. 71–2).

Nem a primitív gondolkodásmódhoz való visszatérést szeretném ajánlani, csak kétségbe szeretnék vonni valamit: ha a tulajdonság — s nyilván a mennyiség sem kivétel — a tárgyi világban önmagában nem létezik, hanem csak megjelenési formájával (anyagával) együtt, vajon valóban teljes mértékű-e az a bizonyos elvonatkoztatás? Vagy csak egyszerűen arról van szó, hogy ha a tulajdonságot, mennyiséget hordozó tárgy más vonatkozásban (például alanyi szerepben) jelenik meg, akkor — éppen gondolkodásunk fejlettségénél fogva — nem ismételjük meg a nevét az állítmányban a tulajdonság, mennyiség megnevezése után is, de az akcidentiális jelentéstartalom szubsztanciális jelleget is kap. Nem vagyok biztos abban, hogy a szubsztanciális jelleg tagadása éppen a „fejlettebb gondolkodás” ismérve, nem pedig egyszerűen a hagyományos szófajtnál felfogás „eredménye”. A komplex nyelvtani — tehát nem csupán a legszubsjektívebb eredményeket ígérő jelentéstani — vizsgálatok a névszói állítmány és az összetett mondatrészek névszói tagjának főnévi vagy alkalmi főnévi jellegét bizonyítják.

3. Most már rátérhetünk a kérdés mondattani vonatkozására: mi tehát a névszói tag az eddig összetett mondatrészeknek felfogott alakulásokban, szókapcsolatokban? Milyen viszony van az „igei természetű” szó (ige, főnévi ige-név) és a szóban forgó névszó között?

A l á r e n d e l ő a l a n y o s (s u b i e c t a l i s) szó szerkezeti viszony.

Könnyen meggyőződhetünk erről, ha az eredeti főnévi tagos kapcsolatot vizsgáljuk meg, de a fentebb vázolt szófaji felfogás birtokában, vagyis ha az eddig melléknévnek, számnévnek tartott tagokat alkalmi főnévi szerepűnek fogadjuk el, az sem okoz problémát, ha az utóbbi tagok fordulnak elő az igés vagy igeveves kapcsolatokban.

Ezekben a mondatokban: „A barátom katona volt”; „Szeretnék katona lenni” — tulajdonképpen olyan mondatani viszony van a *katona* és a *volt*, illetve a *katona* és *lenni* tagok között, mint a „Bika rugaszkodván, kötél szakadt vala”; „Az árvíz okozta kár igen nagy” mondatok alárendelő alanyai (*bika, árvíz*) és alaptagjaik (*rugaszkodván, okozta*) között. Szófaji tekintetben az alaptagok megegyeznek abban, hogy „igei természetűek”. Az alárendelt tagok főnevek. Jelentéstani szempontból az előbbieken az alárendelt alany kategóriát, csoportot nevez meg, az alaptag meg azt, hogy a mondat alanya (a predikatív szó szerkezet alanya) ebbe (valamilyen módon, időben vagy csak egyszerűen) beletartozik. Az utóbbiakban meg az „igei természetű szóban” kifejezett cselekvés hordozóját, végzőjét nevezi meg az alárendelt alany. (Kisebbség-nagyobb jelentésbeli eltérések az alanyi és állítmányi tag viszonyában még a predikatív szó szerkezetek között is találhatók.)

Hasonlóképpen minősíthetjük az előző pontban tárgyaltak alapján ezeket a mondatokat is: „Azok hamisak voltak”; „A létszám negyven volt”; „Tessék szíves lenni”; „Szeretett volna gazdag lenni” — vagyis a *hamisak* (hamis kutya) a *voltak*-nak, a *negyven* (negyven tanuló) a *volt*-nak, a *szíves* (szíves ember), továbbá a *gazdag* (gazdag ember) a *lenni* főnévi igenévnek az alárendelt alanya.

4. S mi legyen a névszói állítmánnyal? — adódik szinte magától a kérdés.

„Finnugor sajátosság”; „Még az összetett állítmánynak is fontosabb a névszói, mint az igei tagja; ez utóbbi csak copula” — halljuk a régi érveket. A finnugor sajátosság tényével nem vitatkozunk, de ez még önmagában nem sokat vet a latba a mai magyar nyelv vizsgálatában. Az azonban, hogy az összetett állítmánynak melyik a fontosabb tagja, dialektikusabb megértést kíván. A névszói tag jelentés szempontjából tartalmasabb, az igei tag viszont szó szerkezeti szempontból fontosabb.

Ezzel a jelenséggel gyakran találkozhatunk más felépítésű szerkezetekben is. Pl. ebben a mondatban: „A víz hőmérséklete 37 fok” — a 37 mennyiségjelző az állítás legfontosabb része tartalmi szempontból. Szó szerkezeti szempontból azonban a *fok* főnévi állítmányi tag a fontosabb, mert ehhez kapcsolódik a jelző. Csak akkor beszélhetünk mennyiségről ez esetben, ha a meghatározott tag (*fok*) ismert.

Ma már terjed az a felfogás, hogy a „névszói állítmány úgy is felfogható, mint olyan névszói-igei állítmány, amelyben az igei rész zéró fokon szerepel, s így pontosan megfelel a kijelentő mód jelen idejében (és alanyi ragozásban) levő 3. személyű igei állítmány zéró morfémájának, azaz: (*A diák szorgalmas + θ ~ tanul + θ*)” (MMNy. 240).

Visszatérve a kérdésünkhöz: mi legyen a névszói állítmánnyal? — két mód is kínálkozik a mondatani besorolásra. Egyik alapján ez a névszó egy hiányos mondat (amelyből az igei állítmány hiányzik) alárendelő alanya lehetne. (Alaptagja a hiányzó állítmány.) A másik szerint ez az alárendelő alany átvehetné a hiányzó igei állítmány szerepét, s állítmánynak minősülhetne. Vagyis pontosan a között a két felfogás között választhatna kiki tetszése szerint, mint most az ún. főnévi igenévi állítmányok esetében. A következő mondat is: „Megismerni a kanászt fürge járásáról” — kétféleképpen elemezhető a predikatív szerkezet szempontjából. Egyik felfogás szerint hiányos mondat, amelyből kihagytuk a *lehet* igei állítmányt, s a *megismerni* ige-

név alanyi szerepű. A másik felfogás szerint a *megismerni* igenév állítmányi szerepű, amely általános alanyra utal. Tehát az előbbi esetben is mindenki maga döntene el, melyik minősítési mód felel meg legjobban nyelvészeti feladásának.

Jakab István

Magyar szólások és közmondások egy 1750-i frazeológia-tankönyvben

1. Vajon milyen szerepe volt a magyar nyelvnek XVIII. századi „középszintű” iskoláinkban? Erre a kérdésre még nem adtak részletes választ a neveléstörténészek. Általában úgy vélik, hogy — mivel ekkor mind a katolikus, mind pedig a protestáns iskolákban a latin volt a tanítás nyelve, latin a tankönyv, a tananyag, latin a tanár magyarázata, a diák felelete, az anyanyelv használatát pedig tiltották — a magyar nyelv alig jutott szóhoz ebben az időben a hazai iskolák falai között.

Az alapos kutatás azonban alighanem más képet eredményezne. Erre lehet következtetni annak a frazeológiai tankönyvnek az egyszerű, futó áttanulmányozásából is, amely 1750-ben jelent meg Nagyszombatban. A kötetre már Kármán Mór (Egy érdekes tankönyv. ItK. 1891. 51—7) és Szily Kálmán (Egy feledésbe ment régi szótárunkról. Adalékok a magyar nyelv és irodalom történetéhez. Bp., 326—37) felhívta a figyelmet.

2. A korabeli jezsuita gimnázium első négy évében — ugyanígy történt a piarista gimnáziumokban is — főként a latin nyelvtannal foglalkoztak a tanulók, ez után következtek az egy-egy esztendő poétikai és retorikai tanulmányok. E két osztály legfőbb tananyagát a klasszikus latin költők és prózaírók művei alkották. Ezek széles körű elemzésével a tanárok azt akarták elérni, hogy a növendékek választékos, tiszta és hajlékony, árnyalt latin nyelven tudják magukat kifejezni szóban és írásban, a klasszikusok mintájára.

E befejező két osztály számára, e cél szolgálatára készült az említett frazeológiai tankönyv, felkínálva az anyanyelv segítségét is. Alapjául a jeles jezsuita tankönyvíró, Franz Wagner (1675—1738) frazeológia-tankönyve szolgált, amely 1718-ban jelent meg Bécsben latinul, német értelmezésekkel. E művet dolgozták át a nagyszombati jezsuita gimnázium tanárai, a latin szöveget a helyi igényeknek megfelelően bőséges magyar értelmező szöveggel látva el, de hozzáillesztették a német és a „szláv” értelmezéseket is, hogy a könyvet a hazai iskolák különböző anyanyelvű diákjai számára használhatóbbá tegyék.

Az első kiadás 1750-ben került ki a nagyszombati egyetemi nyomda sajtója alól, a címe: „Universae Phraseologiae Latinae Corpus, congestum a P. Francisci Wagner Societatis Jesu sacerdote, secundis curis a quopiam ejusdem societatis Sallustiana, Caesareana, Liviana, Cornelianiana etc. Phraseologiis, demum apud nos linguis Hungarica et Slavica locupletatum”. A hatalmas terjedelmű, 1272 lapos kötetet később, 1775-ben újra megjelentették Nagyszombatban, de 1822-ben megérte Pesten — átdolgozott formában — a harmadik kiadást is.

3. A kötet — amely tehát nem mai értelemben vett latin—magyar szótár — a teljes latin szókinccset ábécérendben tartalmazza, s terjedelmes szócik-

keiben egy-egy magyar szó alapjelentésein kívül annak különféle jelentésváltozatait, értelmezési lehetőségeit is közli. E példák között számtalan magyar nyelvű szólás, közmondás is található, nyilván azért, hogy a diákok egyrészt jobban megértsék a latin szavak jelentéstartalmát; másrészt hogy ezeket is alkalmazzák a latin klasszikusok műveinek szóbeli magyarra fordítása során; végül pedig hogy maguk is felhasználják ezeket magyar nyelvű írásbeli feladataik elkészítésekor. Kétségtelen, hogy közben magyar anyanyelvük is gazdagodott, színesedett. E nyelvfejllesztő hatás térbeli kiterjedési lehetőségét az a tény jelzi, hogy a 18. század közepén minden jelesebb hazai városban és mezővárosban volt jezsuita vagy piarista gimnázium.

4. Közlésünkben felsoroljuk e nagyszombati frazeológia-tankönyvben található összes magyar szólást és közmondást. Mindegyik után közöljük a könyvben található latin megfelelőjét; megemlítjük az esetleges további magyar értelmező szövegrészeket is.

Az eredeti szöveg helyesírásától a következő esetekben tértünk el: a hosszú *l* helyett mindig *s-t*, a *ß* helyett *ss-t* írtunk; elhagytuk az *a'* névelő és '*s*' kötőszó vesszőjét; a *zs-t* jelölő *z'* és '*s*' helyett egyöntetűen *zs-t* írtunk; mai központozást használtunk. Megjegyezzük, hogy a szövegben nem egységes a *cs* hang betűjele: legtöbbször *ts*, de gyakori a *cs* is; ugyancsak következetlen a kötőjelek alkalmazása is.

*

Más szája ízére főz — *Nulla negotio se suaque fingit ad aliorum voluntas: más kedve után jár* (10)

Hitván kereset az árulkodás — *Accusationem facticare, profiteri: vádolással kereskedni* (21)

A mit az elme, szív, fő főzött, a kéz-ki talállya — *Pravitas animi in actum erumpit* (26)

Meg szorítani a kapcát — *Adduco, redigere: nagy bajba ejteni* (29)

Nagy fát mozgat — *Rem aggreditur arduam: nehéz dolgot kezd; nagy dologra veti fejét* (60)

Darás fészket köll piszkálnom — *Agendum est mihi cum homine importuno: nyughatatlan emberrel van dolgom* (61)

Meg bomlott a kereke — *Hic homo in amentiam incidit: eszét vesztette, meg bolondult* (74)

Ag-nő regét dudolsz — *Quae tu narras, antiqua sunt: régi dolgokat beszélsz* (94)

Farba-rugta a barát kőntöst — *Defecit a sacri Ordinis instituto: el-szókótt a szerzetől, ki bujt a csuklyából, mint Luter Márton* (98)

A félig el-nyelt malacot ki okáttattam véle — *Aquam frigidam suffundere: a nagy reménséget el-metszettem* (104)

Forr a méreg benne; tsak nem guta úti mérgében; tépi a haját haragjában — *Ira et dolore ardet: fellelte haragszik* (107)

Mintha a tied volna a dió-fáig; fől hágtál az ugorka-fára; főlso póltzra vágyol; hányod-veted magadat — *Arrogas tibi plus, quam licet: többet állítasz magad felől, mint sem igaz* (112)

Fül-hegygyel se halljad a hízelkedést — *Cave, ne assentatoribus aurem patefacias: a hízelkedőkre ne figyelmezz* (119)

Nem hiszek az alá néző matskának — *Astuti mihi displicent: nem tűrhetem a ravasz embert; nem szeretem az alattomban való vagy sűgő-bugó embert* (124)

- Fül-mellett el ne botsássátok — Attendite* (126)
- Nagy tőkébe vágod a fejszét — Multum audes: sokra vagyon merészséged* (131)
- Fel-szedem a sátorfát — Abeo: el megyek, el hordom magamat* (134)
- Magasról olajt a tűzre; piszkálja a ganéjt — Ipse sibi invidiam auget: maga neveli, gyúlasztja az irigységet; maga berzenti-fől, élesíti, indítja fel az irigyek agyarkodását* (134)
- Meg érdemli a hiszemet — Autoritatem habet magnam: nagy tekintete vagyon* (140)
- A kinek tsak most pólyhózik a bajusza — Barbatulus: kis szakállú* (144)
- Fától szakatt — Bardus: ostoba, goromba, buta elméjű* (144)
- Valaki szemére hánni, vetni a véle tett jót — Beneficia praestita objectare* (151)
- Kinek-kinek hizelkedik; csapja a lentsét — Solet omnibus blandiri* (154)
- Illetlen dolog valaki kedvét hizelkedéssel keresni; mézes madzaggal valakit magához kötni, szorítani — Turpe est blanditiis gratiam aucupari* (154)
- Fel-tenni az Orbán süvegét — Bonam diem sibi facere: jó napot szerezni magának* (156)
- Sokan ott hatták a fogokat! — Caedes multorum facta est: sokan meg ólettek* (160)
- Egy-követ fúni; titkon főzni valamit — Capita conferre, offensare: tanátskozni* (171)
- Ez veleje a dolognak; ez a bökkenője; ettől függ az egész dolog — In eo cardo rei vertitur* (172)
- Pita az idén a kenyérnek neve — Caritas annonae est: szók az údó, drága esztendő* (172)
- Ökór alatt-is borjút keresni — Aliorum mores carpunt: másokat meg-feddeni, egyebek szemében lévő szálkát piszkálni* (173)
- A mint a szél fú, úgy köll fordítani a palástot — Cedendum est temporis: engedni köll a gonosz időeknek* (181).
- El rántották a gyéként alóla — E vita cessit: meg-hóltt, ki múlt e világból* (181)
- Pézn emberség, ruha tisztesség — Aliquem spectare ex censu, aestimare: valakit jövedelméről bótálni* (183)
- Tetszik a maga farka, mint a rókának — Sibi placere: magának igen tetszeni, magát negédesen szemlélni, mint a páva* (195)
- Tzigány-jövedelemmel élek — Clepo: lopok, orozok* (201)
- Föz, nem tudom, mit, de majd ki tálollya — Nescio, quid facinoris cogitat: nem tudom, minémü szörnyiséget, vakmerőséget, veszedelmes dolgot forgat-elméjében* (207)
- Tzuláját rakni, butyorát készíteni — Vasa colligere: egymássát, holvalóját, partékáját, dób-dábját öszve-rakni, el-készültni, elmenni pereputyostul* (213)
- Szűnetlen lakodalmat tartok — Commessor: vendégeskedem, dobzódok, eszem-iszom* (218).
- Kónnyebb egy hazugot, hogy sem-egy sánta ebet el-érni — Opinionum commenta delet dies: hamis vélekedéseknek, költeményeknek-hamar nyakok szakad* (222)
- Búcsút vészek a kapufától — Commigro: el-költözöm, más helyre megyek lakni* (222)
- Az ő keze-ujjai-is tsak bé hajulnak; tsak a maga fazeka mellé szítja a tüzet — Suum tantum commodum querit: tsak a maga javát, hasznát keresi, vadász-sza* (225)
- Jó ágyat vetett magának — Ea res magna illi comoda comparavit: nagy hasznára válik-ez* (225)

- Hátrább állította az agarakkal; meg ütötte az eb órrát; letörte a szarvát — *Audaciam eius compescuit; vakmerőségét, dagállját, déltztségét meg zabolázta; negédét el nyomta* (232)
- Meg hült benne a reménység — *Animo concidit: meg tsókkent a szíve: félelem ötlött a szívébe: kétségbe esett* (239)
- Késő immár a vásár — *Conclamatum est de salute tua: meg lőtt, késő már; oda vagy immáron* (242)
- Meg edgyez a szája a kezével — *Dicta factaque ejus mire consentiunt ac concordant* (244)
- A mint ő dúdol, ez úgy tántzol — *Conformare se ad ejus voluntatem studet: az ő akarattyához szabja a magáét* (254)
- Nem hójag ez, hogy felfújják — *Consilii magni res est: eszes tanátskozás köll ehez* (272)
- Légy magadnak bátyja — *Dignitati tuae consule: vigyázz méltóságodra* (281)
- Nem esett a kósségnek szája izire — *Hac mutatione plebs non contenta fuit: nem tetszett a köznépnek ez a változás* (286)
- Egyik szavadat a másikkal artzúl csapod, meg tzáfolod — *Tibi ipsi contradicis: a te szavaid magokkal ellenkeznek* (290)
- Egy pénz árra emberséget sem hagyott rajtam — *Convitium pati: szidalmaztatni, gyalázatot szenvedni* (299)
- A gond meg sem emésztí, ósz-hajat nem nevel a fején — *Nihil sibi cordi sumit: semmivel sem gondol: semmihez sintsen kedve* (302)
- Nem leszsz az ebből szalonna; híjában hinteszsz borsót a falra, mert reá nem ragad — *Vix jam corrigi potest: senki már ötet meg-nem jobbíthattya; nem fog-rajta semmi dorgálás* (305)
- A mit a vámon nyertt-vala, a harmintzadon el-vesztette — *Bellicam laudem avaritia corruptit: vitézségével nagy ditsóséget szerzett ugyan magának, de a fősvénység minden fényét meg-homályosította* (306)
- Arany-irt kenni a bíró kezére; hájazni u kereket, hogy jobban tsusszon a szekér; arany horoggal halászni — *Corruptelam judicii moliri* (307)
- Fel-töltött igen a garatra — *Crapulam habet: ittas, boros, részeg ez az ember; esztét vesztette a bor; meg-itta magát* (308)
- Kótvó hidgy komádnak — *Ne temere cuivis credas: vaktában ne hidgy mindennek* (309)
- Hoszsú pórázra nem botsátani — *Cupiditatem comprimere: kívánságát meg zabolázni, mértékelni* (320)
- Minden tálban kalán — *Curiosus: felette szorgalmatos, igen gondos* (320)
- Póruł jártam — *Magnum damnum passus sum: nagy kárt szenvedtem: kudartzot vallottam; kárvallásba vetett a mostoha s balszerencse* (327)
- Fei ellenem az agyarát — *Damnum mihi minatur: meg akar károsítani* (328)
- A vörös-gyurkó ütött le téged az inadról — *Intemperantia debilem te fecit: mérték-telenség-miatt tsünt, tsókkent, erőtlenedett meg a te tested; a bor-ital emésztette meg a te erődét* (330)
- Le rójjuk a rovásról — *Debita solvemus: meg fizettyúk a mi adósságunkat* (331)
- Meg-fortyanni, el patkolni, meg gebedni — *Morior: meghalni, meg dörmedni* (332)
- Nem illik disznó orrába arany peretz; számár hátára bársony nyereg — *Dedecet: nem illik illetlen, dísztelen* (338)
- Szép vagy, mint a régi Markalf — *Valde deformis es: éktelen, rut ortzád vagyon; színtelen, tsunya a te ábrázatod* (346)

- Meszze esett ez az alma a fájától; a sas-keselyő holló-fiat nemzett — Filius a paternis moribus degeneravit: el fajult az atya erköltsitől (347)*
- Jobb-ízű a bőltesség a káposztás kontznál; de magas a bolondnak — Multa est in litteris delectatio: a tudomány igen gyönyörködteti az ember elméjét (349)*
- Hú bele Balás! lovat ad Isten — Deliberandum est diu de vitae genere deligendo: jól meg köll előbb fontolnunk, minemű állapotot, miféle életnek-nemét kellyen választanunk, s nem tsak vaktában (351)*
- Bolondnak kováts se tudna észet koholni — Demens: esztelen, bohó (353)*
- Fogas ebnek való a csont-rágás — Dentatus: fogas, agyaras, jó fogu; marós, rágalmazó (357)*
- Az én órróm alá-is tormát akart törni — Suae invidiae aliquid in me deonerare et trajicere voluit: én reám akarta vétkét rakni, a maga szennyét reám akarta kenni (357)*
- Le ütette a szarvát; forró vízzel le öntötte az ebet — Satis hominem depressit: jó formán le tseppülte s meg alázza ezt az embert (361)*
- Szemérmes koldúsnak üres a táskája — Quid ita te deprimis? Miért vonod így hátra magadat? (361)*
- A maga malmára folytattya a vizet; a maga fazeka mellé szitt idegenből-is; más rétébe vágja a kaszát — Laudis partem in se derivare: más dítisértit magára fordította (362)*
- Más vállát terhelni a maga táskájával — Crimen, culpamque in alium derivare: másra adni a vétket (362)*
- Meg ünta az iskola-port — Dudum a litterarum studiis destitit: régülta el hagyá a tanulást (367)*
- Jóllehet szegény legény vagyok, de azért kétségbe nem esem, búmban magamat föl nem akasztom, vízben nem ölm, kőfalba nem verem a fejemet, ki nem tépem a hajamat — Tametsi pauperrimus sim, non tamen desperabo (368)*
- Füstbe ment minden-bizodalmam — Spes mihi nulla despondetur: nints reménységem hozzá (369)*
- Hannibal tüzzel-vassal rontotta olasz-országot — Hannibal Italiam foede destruxit (370)*
- Nem akarásnak nyögés a vége — Detrectatio: meg vetés, nem akarás (373)*
- Nagy fába vágta a fejszét — Rem difficilem tentas: nehéz dologhoz kezdtél (385)*
- Darabos, komor-kedvű ember, mint verembe esett farkas — Asper (386)*
- Porba ejteni a kontzát — Dignitatem amittere: ki esni méltóságából (390)*
- Tolni a szekerét — Alienae dignitati suffragari, favere: valakit méltóságára segíteni (390)*
- El ne vettse a notáját — Cavenda est nimia digressio in oratione: vigyázn köll az ékessen-szóllónak, hogy beszédnek fel tett czélljától meszsze el ne térjen (391)*
- Tarka-barka, mint az Isten madara — Discolor: tarka, külömb-külobb színű (400)*
- Ugy vannak, mint az ebek s a kutyák — Discordant inter se cives: nem alkuszna-meg, háborognak a város-béliek vagy polgárok (401)*
- A kinek a kása meg égette a száját, máskor ne felejtse fúni a tarlóját (407)*
- Az Attyára ütött, nem meszsze esett az alma a fájától — Non multum dissimilis est parenti: hasonlitt az Attyához (408)*
- El akartam nyelni a bosszúságot — Cupiebam dissimulare dolorem animi mei: kívántam titokban tartani fájdalomomat; palástoltam szívem sérelmét, a mennyire lehetett (409)*
- Nem mulatta, hol szorította a lába béli: csak alattomban tapogatta a bibéjét — Dissimulavit ille injuriae sensum (409)*

- Nem mindgyárt barátod, ha reád mosolyodik; meg hal a gyermek, s oda léssen a komaság — *Amicitia recens facile dissolvitur: nem állandó az új, éretlen újonnan szótt barátság* (410)
- Ha nem csurog-is, de csepeg — *Distillo: le tsepegek* (411)
- Csórget a szarka, vendéget hirdet — *Diversor: meg-szálló vendég* (414)
- Csak a kúszóbról tekintett az iskolába — *Homo non admodum doctus: gyenge, kevés, lengeteg az ő tudománnya* (420)
- Mostohájúl bántt véle a természet — *Dona nature perexigua fortitus est* (425)
- Gyakorta fel-tölt a garatra; úgy iszik, mint a Perényi Törökök — *Ebriosus est: éjjel-nappal részeg; egész hetedszakán meg-nem-józanodik* (433)
- A parányi csupor igen hamat fel-forr — *Ebullio: ki buzgok, kiforrok* (434)
- Mindent ki kottyant a szája az alfele hire nélkül — *Effutio: csácsogok, ki fetsegem, ki kottyantom, pótyegek* (441)
- Reá tartya magát mint a kompódi nemes aszszony — *Elatus: kevély, fel fuvalkodott, fen-hejazó, negédes, gógós, dőlfős, puposkodó, búszke, nyalka* (443)
- Téjjel-mézzel folyó, himesgetett beszédet tartott — *Elegantar dixit* (444)
- Eb-rudon kivetem — *Elimino: ki vetem az ajtón, kiadok rajta, kiűzöm* (445)
- Ugy vagyunk már, mint a tőbbe esett egér — *Eg res venit, up prope desperandum sit: annyira jutott a dolog, hogy már tsak nem oda vagyunk* (453)
- Bojtorjános farkú tsikóból-is jó paripa válik — *Equulus: csikó* (456)
- Köz lónak turós a háta — *Equus: ló, paripa* (456)
- A lónak négy a lába, még-is meg-botlik — *Errare cujusvis hominis est* (458)
- Némellyek a farkában török <törlik?> a kést, te pedig a fülében — *In portu impingis: el sem indúltál s már-is el tévelyedtél; mindjárt a kúszóbban meg útkóztél* (458)
- Megcsikózott a lova — *Ex equo praecipitatus est: le vetette a ló* (456)
- Vakot vezet világtalan — *Errori alterius calculum adjicere: más vétkét jóvá hagyni* (459)
- Sok a tudákos, de kevés a tudós a föld-hátán mostani időben — *Eruditus: tudós, jól tanultt, bölts* (459)
- A melly lentsét főztek eddig a pártosok, azt lassanként fel-tálallyák — *Erumpet tandem hoc malum ad perniciem civitatis* (459)
- Hogyan lábolok-ki ebből a motsárból? Benn-süllyedek én ebben a morotvában, kitsoda szabadított-ki engem ebből a veszedelemből? Ki hárttya-el fejemről ezt a juvatagot? — *Qui tandem ex hoc periculo evadam?* (461)
- Nyertes voltam, mint Bertók a csikban — *Id consilium male evenit: rosszszül jártam; nem történt kedvem-szerént a dolog; pórul jártam* (463)
- Rosz seprő el nem vész az háztól — *Everriculum: háló, varsa, seprő* (463)
- Ki tetszik ott szavából, ha tehén-e vagy fülemüle — *Examinare sub finem anni studiosos: a Deákok tanúságát meg vizsgálni, fontba-vetni, meg próbálni végén az esztendőnek; szorgos kérdésekkel meg-rostálni* (468)
- Gyakor eséssel kitsiny tsepp-is tyikat ver a kemény kővön — *Excavo: kivájom* (469)
- Úgy meg-szidta, hogy ugyan füstölgött; egy pénz-árta emberséget sem hagyott rajta — *Male verbis exceptit hominem: rúttul meg pirongatta* (471)
- Ezt a csorbát nem kőszörülőd ki egy-könnyen — *Res non facile excusari potest: nehéz ezt a dolgot meg-menteni* (476)
- Forgó a szerentse, nints állandó kéntse — *Multa exempla extant inconstantis fortunae: sok példáját olvastuk, tapasztaltuk a tündér szerentsének* (478)
- A ki sokat farag, fok forgátsa vagyon — *Demosthenes se exercendo clarus Orator evasit* (480)

- Kotzkán forog betsületem — In discrimem existimationis venire* (486)
Hátán háza, kebelében szobája — Extorris: számkivetett, bújdosó (502)
Körmünkre ég-va a gyertya — Res ad extremum venit: utolsó szükségre jutotunk (503)
Vitézséggel jár a nyereség — Exuviae: préda, zsákmány, martalék (505)
Király fia kis miklós beszéde — Fabula: mese, szófia beszéd, ag-nő-rege (506)
*Szeme-fénnye, jobb keze ez az urának — Ille est fac totum: igen kedves, minden-
 tehető, hatalmas ember ez az uránál* (510)
Nehéz ag-rókat törbe ejteni — Fallo: törbe-keritem, tört vetek néki (512)
Tsak fél lába vagyok a hazugságnak — Falsitas: hamisság, tsalárdság (513)
Ehetném, mint a farkas — Fames me vexat: iгерт éhezem, kínoz az éhség (515)
*Együtt élünk-halunk mi ketten; egy a szoba nálunk a kementzével; reá talált a zsák
 a foltyára: egy gyékényen árulunk; egy híron pendülünk — Familiaris
 mihi est: meg-hitt, hiedelmes, hív, jó barátom rég-ülta* (516)
*Valahol temploma van az Istennek, az őrdög-is kápolnát épít magának — Fanum:
 templom, kápolna* (518)
*Fáradt lónak a farka-is nehéz — Fatigatus oppido miles est: elfáradt a katona-
 ság az utazásban, elbádjt, el lankadt* (520)
*Az őrdög sem olyan rút, a mint írják; az irigy-nyelv bika-alá is borjút tehet — Ferus:
 vad, fene, kemény, paraszt, vadtermészetű* (528)
*A hol malatztot ígérnek, zsákosod legyen hozzá, hogy el ne szalaszd; mert nem min-
 denkor pap-sajtya — Festinandum est: sietséggel köll hozzá látni; nem köll
 mulatni vagy sokat darvadozni; nem immel-dímmal köll hozzá nyulni* (528)
*Ki tetszik a szeg a zsákból; ki mutattya a majom meny aszszonyosságát — Ficti
 homines non diu placent: a kép-mutató, ál-ortzás emberek nem tetszenek
 sokáig* (530)
*Ember fogad fogadást, ag-eb a ki megállya; a mit lovon fogad, gyalog meg nem
 állya — Qui fidem publicam violat, humanam societatem convellit: a ki a
 közönségesen másnak adott hitet megszegi* (531)
*A szeretse kerekén okosan üll — Fortunae ne nimium fidas: ne higgy a mo-
 solygó szerentsének; el ne bízd magadat szerentsés állapotodban* (533)
*A maga malmára teregni a vizet — Omnia utilitate finire: mindent a maga hasz-
 nára, javára, használattýára intézni* (535)
*Meszsze veti a nyárfa sulykot azaz hazud jó darabot — Fistuca: le-verő kos,
 sulyok* (537)
*Meg taníttýák a lompost szegény házban fűtyólni — Fistula: sip, furuglya, táro-
 gató sip: tsű, tsév* (538)
*Reá húzatta bezzeg a deresre: az ebek harmintzadjára — Flagellis hominem atro-
 citer caedi jussit: kegyetlenül meg korbátsoltatta* (538)
*Ha hazudsz, ha el véted az ugrást, ha füllenteszsz, meg-izelítti a hátod a bika-tséket,
 a tatár-kantsukát — Si falsa dixeris flagella senties* (538)
Ne piszkáld a ganéjt, ha a búzét nem tőrheted — Fodico: vájkálom (543)
A ki másnak árkot ás, maga esik bele — Fossa facere (552)
Szaladgy farkas, inadban az igazság — Fugio: futok, szaladok (560)
Pénz nélkül szokott kereskedni — Fur est: lopással tartya életét (564)
Mindenkor edesebb a lopott víz — Furtivus (566)
*A páltzával jó formán meg abrakolták — Fustibus vapulavit: hátára mérték a botot,
 meg igyengették a hátát* (567)
A melly tyuk sokat kodátsol, keveset tojik — Gallina: tik, tyuk (567)
Minden kakas a maga szemetén hatalmas — Gallus: kakas (568)

- Meg örült néki mint a koldús az új garasnak — *Gaudio efferrī: mód-nélkül örülni* (569)
- Tudgyuk, mitsoda tehén alatt szopott — *Genere humili et obscuro natus est: nemtelen, alaton nemből származott* (573)
- Kőnyű csendes időben kormányt tartani — *Gubernaculum: kormány* (587)
- Egy fetske tavaszt nem szerez — *Hirundo: fetske* (598)
- Addig viszik a kantsót a kutra míg el nem törik; a tsőbörbül vödörbe hágni — *Hyria: veder, viz-korsó, kantsó, kánna* (611)
- Nem tsuda, ha megbotlik a vak ló — *Non est mirum errare eum, cujus tanta est ignorantia: nem tsuda, hogy gyakorta hibáz, vétkezik, akinek illy nagy a tudatlansága* (618)
- Botskor-bőr az ortzája — *Homo est plane impudens: ortzátlan ember* (637)
- Meg betsüllötte a szakállját — *Nihil inconueniens egit: semmi illetlen dolgot el nem követett* (649)
- Fel keverte a gyomromat-is — *Indignationem ex ea re concepi: nagyon boszszankodtam rajta; meg haragított.*
- Az iskolákat a kűszőbrűl-is alig kűszöntötte — *Valde indoctus est: igen keveset tud, felette tudatlan* (655)
- Szereti a fiát, mint a majom; kést ad a gyermek kezébe — *Nimium indulget filio: kényessen tartya, kényeztetti a fiát* (657)
- A mint főztél, ugy egyél — *Intero: belé töröm, aprítom* (698)
- A ki nem túr, nem uralkodik — *Intolerans: nem túró, nem szenyvedő* (702)
- Jó a tréfa, de nem mind holtig — *Jocatio: tréfálódás, nyájaskodás* (710)
- A bagoly-is bírő házában — *Judex: bírő* (718)
- Iffü ember vagy te még, a bajúszad sem pelhőzik — *Adhuc intre iuventutis annos tua versatur aetas* (725)
- Egy kéz a másikat mossa — *Alter alterum iuvat: egyik a másikat segíti* (725)
- Epen a nyelvem hegyin van a neve — *Versatur mihi in primoribus labris* (729)
- Fehér mint a tej — *Lacteus: tejes* (731)
- Szabad a patak, de nem a palatzk — *Lugena* (733)
- Az öreg ketske-is nyallya a sót — *Lambo: nyalom, nyalom-falom* (733)
- Szabad a gazdu a maga házánál, ha mindjárt a gazba búvik is — *Lateo: lappan-gok, el búvom, bujkálok, rejtekezem* (737)
- Bolond, a ki egy zab-szemért a lóba búvik — *Latibulum: rejtek-hely, lyuk* (737)
- Eb-ugatás nem hallik meny-országba — *Latratus: ugatás* (738)
- A dűsérést igen kívánni, fel-tátott szájjal várni — *Laudi inhiare* (740)
- Meg-mondottam az igazát, nem sokat hímezttem-hámóztam a beszédet — *Libere locutus sum: szabadon szólottam* (749)
- Halgat, mint a fa — *Lignum: fa* (753)
- Óltsó húsnak hig a leve — *Liquidus: olvadt, folyó, hig, lágy* (755)
- Csátságó, mint a szajkó — *Loquax: nyelves, tsevegő, fetsegő, tsatska, sok szavú, szó-szaporító, bő-beszédű, sokat petyegő* (761)
- Hejában papolunk mi — *Frustra loquimur de hac re: hejában-való minden beszédünk* (762)
- Farkasnak mutatsz erdőt; farkast emlegetnek, s a kert alatt kullog — *Lupus* (767)
- Te sem vagy jobb a Deákné vásznánál — *Lurco: dobzódó, nagy ehető, tékozló, korhely, pajkos, galád, pazárló* (767)
- Róka vagy a melyében — *Machinatur dolum: valami fortélyra jár az esze* (770)
- Ebül van dolgunk — *Male res nostrae habent: szerentse, ha pórul nem járunk, ha porba nem esik a kontzunk* (775)

- Három napi dínom-dánom, holtig-való szánom-bánom — *Matrimonium* (785)
 Szárába szállat az esze — *Mente motus est*: meg bődült, megbolondult (793)
 Nem mind bors, a mit a kalmár ebe hullat — *Mercator*: kereskedő (794)
 Nem tsúsz a szekér, ha nem hájazod — *Nihil agit sine mercede*: semmit ingyen
 nem tselekszik (795)
 Ötet-is a maga kaptájához mérte — *Metiebatur hominem ex se* (797)
 Másuvá hordta a fészket — *Ex urbe migrat*: partékástul ki mentt a városból (799)
 Arany-írral örömet megkeneti a tenyerét — *Muneribus corrumpi se sinit* (827)
 Az ókór tsak ókór, ha Bétsbe hajtyák-is — *Locum mutavit, non ingenium*: helyét
 változtatta, nem szokását (830)
 A némának az annya sem érti a szavát — *Mutus*: néma, szótalan (831)
 Azon regét dudollya; azon bakot nyuzza — *Rem eandem saepissime narrat*: ugyan
 azon dolgot sokszor beszéli (832)
 Nints a viznek rakontzája — *Naufragium passus est*: hajótörést szenvedett (836)
 Hitván madár, melly a maga fészket meg-rutította — *Nidus*: fészek (845)
 Egy mom sem maradt utánna — *Nihil penitus reliquit* (845)
 Éjjel-járó, mint a bagoly — *Noctuabundus*: éjjel bolygó, éjjel korittyoló (848)
 Addig hánts d a hárs-fát, még meg-hámlik — *Occasionem ne negligas*: el nem köll
 mulatnod az alkalmatosságot (872)
 Sús d-ki, ha porod van — *Utere occasione oblata*: élly az alkalmatossággal (873)
 El válik, hány zsákkal telik — *Ex occasione rei*: a mint az ú dő magával hozza
 (873)
 Fel döntöttem a szerdékes fazekat — *Non parum offendi apud illum*: ki estem
 kedvéből (879)
 Nem vitéz, a ki bolondul vész; a ki nem szerentsélteti magát, nem vitéz — *Offero*,
expono: szerentsére vetni fejét, életét (880)
 Ha nem borja, nem nyullya — *Nobis plane non parcitur*: nekünk semmit sem
 kedveznek (903)
 Eb-szija l kóttt erszényed vagy on néked — *Parcus est nimium* (903)
 Terhes, kóvér az erszénye — *Multum habet pecuniae*: sok pénze vagy on (917)
 Én is úgy, mint komám uram — *Pedarius*: tanátsbéli, a ki tsak más szavát
 javallya; ugy van ember (918)
 El múltt esőnek nem köll kópenyeg — *Penula*: kópönyeg, téli palást (921)
 Nem őrzője a kementzének — *Libenter peregrinatur*: örömet jár idegen országok-
 ban (925)
 Tsinálok én nyelet ebbe a fejszébe — *Perficio*: elvégezem, véghez, végbe viszem, be
 tellyesítem (926)
 Mindent ki kottyant a szája a segge hire-nélkül — *Plenus est rimarum, hac illac
 perfluit*: nem tud halgatni (927)
 Farkas kaszára vettem a nyakamat — *In magnum periculum incidi*: nagy vesze-
 delembe kerültem (930)
 Olly világos, mint a fényes verő-fény dél-szinben — *Perspicuus*: világos, nyilván-
 való (939)
 Kérkedékeny ember szurvát nagyobbra nevelni — *Hominem perustum gloria magis
 magisque incidere* (944)
 Nem volna jobb madár a disznónál, ha szárnya volna — *Porcus*: disznó (961)
 A szájából ki venni a kontzot — *Praecerpo*: elől-szedem, az orra elől-elszedem (969)
 Tzifrán fel volt őltözve, mint a kompódi nemes aszszony: mintha Csicsóba készölne
 — *Pretioso ornatu induta est* (988)
 Ritka madár az — *Rarum est* (1038)

- Bé falatta véle a sipot — *Erroris magistrum refutavit egregie* (1051)
 Nem kerestem tölgyet a szarvak között — *Ostendam sapienter a me factum: meg mutatom, hogy okosan cselekedtem* (1090)
- Jó a tréfa, jó, de nem mind éltig — *Sed jocorum satis est* (1093)
 A kórmóttlen matskának nehéz fára hágni — *Scando: hágok, fel hágok* (1094)
 Meg ettem már a kenyeremnek javát: már fél lábom a koporsóban; azt se tudom, melly nap rántják-el a gyéként alólam — *Senex admodum sum et de crepitus: le görbedtt vén ember vagyok már* (1109)
- Lassan járj, tovább érsz — *Sensim* (1109)
 Az öreg szolgának és az ag-kutyának egy a fizetése — *Servus* (1117)
 Eb ebnek baráttya; reá találtt a zsák a foltjára — *Similis simili gaudet* (1121)
 Zsákban matskát nem árulni — *Veritatem simpliciter proloqui: egyenesen megmondani az igazat* (1123)
- Együtt élünk-halunk; egy bordában szótték őket mi vélünk — *Socii nostri sunt: barátságban vagynak vélünk* (1128)
 A matska-is egérrel szokott álmodozni — *Somnio* (1133)
 Ki hol bizik, ott hizik — *Spero* (1138)
- Nem arra való, hogy posztóba varják a fejét — *Stolidus: bolond ostoba éretlen, eszelős, kába, tsába, balgatag, esztelen, goromba, maszlagos, balyókás* (1149)
 Alig harapott az első, a Dedáki, a kisebb tudományokba, már-is a természet-vizsgáló tudományt el akarja nyelni; tsak a kúszóbtól tekéttett az alsó iskolákba, már-is a felsőbe ugrik — *Vix studia humaniora leviter percurrit, jam Philosophica transit* (1135)
- Mitsoda Kábaság ez te tőled? Nyilván az orbántz el-fogtu az eszedet — *Quae haec tua stultitia est* (1154)
 Bolond, a ki egy zab-szemért ló-seggibe bujik — *Stultus* (1154)
 Bolondnak fa-péNZ-is jó, ha elveszti sem kár — *Os alicui sublinere: valaki száján mézes madzagot el vonni, megtsalni, fa-péNZ adni* (1158)
- Nem nézi, tők-é vagy turós éték — *Temere credit: minden agnó regét el hiszen* (1183)
 Rajta kapták az ebet a szalonán — *Deprehendo: rajta-kapom* (1189)
 Ugy néz rám, mintha apját, annyát meg öltem volna — *Torvus: komor, mord* (1201)
- Két éles tőr nem fér egy hüvelybe — *Vagina* (1219)
 Sokat szekér sem bir — *Assidua litterarum tractatio valetudinem laedit: a szüntelen tanulás meg nem rontya az egészséget* (1221)
 A tők-is estve virágzik — *Vesperae* (1237)
 Az ajtó előtt van már a háborúság — *Bellum vicinum est* (1241)
 Borban lakik az igazság; jó a ser, de mégis a bor az annya — *Vinum* (1247)
 Ott-is terem gazember, a hol nem vetik — *Vitiosi multis partibus plures sunt, quam probi et integri* (1253)
- Jó pap holtig tanul — *Dum vivam, litteris studebo* (1255)
 Ugy jár, ugy póróg a nyelve, mint a szélmalom — *Magna in eo est linguae volubilitas: gyors és szapora beszédű* (1261)
- Nem mind barát, a ki réád mosolyodik; nem mind arany, a mi fénylik — *Vultus ab animo dissentit: megtsal az ábrázattya* (1271)
 Ki tetszik a szeg a zsákból: meg esmérük az ebet a szőrín; meglátszik a melly téjből túró lészen — *Ex vultu agnosco, quam alieno a me sit animo* (1271)
 Kontyot fel tévő férjfi: simon biró; Anda Pál hadába való — *Uxorius: feleségnek felettébb engedő, feleségtől féltő* (1272)

XVIII. századi diákjaink tehát e szólásokkal és közmondásokkal fűszerezhettek leckéiket, a klasszikus szerzők szövegeiből készített fordításaikat. Íme, néhány példa könyvünkéből: „Defecerunt a Romanis multi populi: sok nemzet elpártolt a Romaiaktól, a *nyakáról levetette az igát, ki útította a járom szeget*” (343); „Assentationibus et blanditiis se in Caesaris consuetudinem immersit: *hízkeléssel furta bé magát a Császár kedvébe, csapta a csikot a len-csével, csóválta a farkát a Császár mellett*” (119); „Crassus Romanorum avarissimus putatur: Crassust leg-fősvényebbnek tartják a Romaiak között, *ébszíjjal kötött erszénnyre vagyon Crassusnak*” (129); „Homo omnium rerum imperitus Remplicam audet attingere? *Hogy mér ez az otromba ember, a ki semmi se látott, se hallott, az ország dolgához nyulni? Annyit tud a törvényhez, mint a bagoly az ave-mariához, mint a tyúk a regéhez*” (631).

Ma már furcsának tűnik ez a fordítási módszer (akárcsak barokk freskón a koraközépkori magyar királyok 18. századi magyar díszruhája), de az kétségtelen, hogy a tanulók magyar nyelvi fogékonyságát jelentős mértékben növelte, gazdagította.

5. Frazeológia-tankönyvünk magyar szövegeinek összeállításában valószínűleg szerepe volt a kor jeles jezsuita költőjének, Faludi Ferencnek is, aki 1748–1750 között a nagyszombati egyetemi nyomda vezetője volt. Talán ő irányította azt a tanári munkaközösséget, amely Wagner tankönyvéhez összegyűjtötte a magyar példaanyagot, majd megszerkesztette és sajtó alá rendezte a teljes kötetet. Szily Kálmán szerint egy másik jezsuita tanárnak is vezető szerepe volt ebben: Vargyas Imrének. S ez a munkaközösség — joggal állapította meg Kármán Mór — mintha elsősorban nem is a latin frazeológia feldolgozására törekedett volna, hanem „inkább a magyar szókincset gyűjtötte egybe stílusztikai s általában irodalmi czélokra”.

A kötetnek mind szóanyaga, mind idézett szólásai és közmondásai, mind pedig aktualizált példamondatai azt bizonyítják, hogy azokban az iskolákban, ahol ezt a tankönyvet forgatták, ott nemcsak jelen volt a magyar nyelv, hanem mint tanulmányi anyag szerepelt és hatott a diákok (és a tanárok) magyar nyelvére.

Mészáros István

Néhány nyelvészeti megjegyzés a Berzsenyi-életmű kiadásához

Döbrentei Gábor nyelvi torzításairól

Nem célunk itt, hogy ezekről a torzításokról teljes terjedelmükben szövegünk. Csupán néhány lényeges sajátosságot emelünk ki, ami a költő megértését, sőt méltánylását is befolyásolta az irodalmi, irodalomtörténeti köztudatban. Lényegében az újabb kutatások eredményét foglaljuk össze egy rövid cikkben.

Torzítások Berzsenyi költői szövegeiben. A legfőbb itt Berzsenyi utolsó versének nyelvi szövegtörténete. Döbrentei (Berzsenyi Dániel' Összes Művei, 1842. I. 185) A' Poezisz hajdanta címmel közli a költeményt. Ezzel egy időbeli dimenzióra szűkíti össze a költemény mondanivalóit — önkényesen. Ezt észrevette már Toldy Ferenc is, és kiadásában (Berzsenyi Dániel Munkái 1864. I. 146) így változtatja meg a címet, ugyancsak önkényesen: A Poesis hajdan és most. Vagyis valamit javított a helyzeten, de csupán azt vette észre, ill. érzékeltette, hogy a versnek nemcsak egy időbeli dimenziója van, nemcsak az antik „poesisről”, hanem a költő korának (mesterkélts) költészetéről is szó van. Majdnem száz évig kellett várni, amíg (1960-ban benyújtott disszertációmban) felvetődött a költeménynek oly értelmezése, hogy az jóslat, mert a „lekötött kalóz” Proteust, az antik jóstistent jelenti, tehát feltárult a vers harmadik időbeli dimenziója: a jövőnek szóló jóslat jelleg is. Éspedig úgy, hogy ez az isteni szózat végigvonul az egész költeményen, s ennek alapján értelmezendő helyesen. (L. az akadémiai kritikai kiadás I. 868—9.) Ez az értelmezés megváltoztatta a költemény értékelését is: nem a kétségbeesés és lemondás verse, hanem a jövőbe mutató költői látomás, a költő klasszicizmusának poétai összefoglalása. — Tehát egy ilyen nyelvészkedési önkény egy nagy vers irodalomtörténeti „sorsát” is súlyosan befolyásolta! — Ugyanez mondható Döbrentei egy másik nyelvészeti szörnyszülöttéről, a „Költér' üldeté”-ről is, amely idézett kiadásának 188. lapján jelent meg nyomtatásban. A vers első változatának címe Barátimhoz volt, de a második (és végleges) szöveg valószínűleg cím nélkül maradt Berzsenyi kéziratában (akárcsak A' poezisz hajdanta is). A Döbrentei nyelvi torzításai miatt értelmetlenné vált költemény szintén csak újabban nyerte el méltó helyét mint a költő sorsáról szóló tragikus vallomás sztoikus változata. (I. krit. kiad. 800—3.)

Nyelvi torzítások a prózai művekben. Ma már — hála az újabb kutatásoknak — Berzsenyi prózai szövegeinek hiteles, betűhív kiadása készül. A legtöbb nyelvi változtatás a Kritikai Levelek Döbrentei-féle kiadásában található. (I. kiad. II. 104—71.) Eddig csak sejtettük Döbrentei

nyelvi önkényeskedését, de most előkerült Döbrentei pozsonyi hagyatékából a Kritikai Levelek eredeti fogalmazásának hiteles másolata, s így — kivéve a későbbben keletkezett Kazinczy-arcképet — „tetten érhetjük” Döbrentei torzításait, és rekonstruálhatjuk Berzsenyi eredeti nyelvszövegezését. A „nyelvrontó” torzításai különösen a klasszikus szókinés magyarításában érnek tetőpontot. Ilyenek: frequentativum h. *gyakorozó*, individualitás h. *egymiség*, analogia h. *hasonság*, poetaság h. *költér egyetem*, poesis h. *költelelem*, poeta h. *költér*, legfőbb Grátzia h. legfőbb *kecses* stb. Kb. kétszáz ilyen változtatás számolható össze a Kritikai Levelek Döbrentei-féle kiadásában. A „magyar” torzítások közül számtalan esetben szerepel *tehát* h. a Döbrentei-féle *tahát*, aminek Jegyzeteiben (uo. 416—22) bő lére eresztett magyarázatot ad, ez azonban elfogadhatatlan ugyanúgy, mint a Berzsenyi-féle *onnét*-nak *onnat*-tá vagy a *bajnok*-nak *bajár*-rá való önkényes megváltoztatása. Szövegeinek tartalmi változtatásaira jellemző, hogy e kiadásban Berzsenyi „szájába adja” saját véleményét, és elhagy önkényesen Berzsenyi-szövegeket, ha ezek nem tetszenek neki, de ez már túlmutat a nyelvészeti problémákon.

Ugyancsak súlyos nyelvi torzítások jellemzők a Poetai Harmonistika szövegközlésére is. Itt csak a főbbeket említjük. Berzsenyi eredeti szövege elveszett Döbrenteinél, aki először közölte e nagy fontosságú értekezés A' Magyar Tudós Társaság' Évkönyvében (1833. I. 247—97) mint Berzsenyi akadémiai székfoglalóját. De ebben is már feltűnnek a nyelvi torzítások. Leginkább a *középlet* (Berzsenyinél a *középel* 'koncentrál' értelemben használt igéből kedvenc *-at*, *-et* képzőjével képzett főnév) Döbrentei kiadásában, az Évkönyvben *középlét*-ként fordul elő mindenütt; Döbrentei önkényes nyelvi változtatása. Világossá tették ezt a költő eredeti, eddig betűhíven kiadatlan fogalmazványai a Poetai Harmonistika előmunkálataihoz, ahol *középlét* sehol sem fordul elő. A költő a *középlet*-et 'középszer' értelemben használja. — Kiadásában (i. kiad. II. 238—329) Döbrentei még fokozza nyelvi önkényeskedését. A Kritikai Levelekből ismert változtatásait itt is tovább folytatja. Ezek azonban világossá válnak azáltal is, hogy a pozsonyi Döbrentei-hagyatékban fennmaradt másolatban (amely a költő eredeti szövege után készült) láthatók a sajtó alá rendező Döbrentei piros tintás javításai — a nyomdának adott utasításokkal együtt. Nyelvi és tartalmi önkényeskedésére szükségesnek tartjuk a következő példa megemlítését. Itt jellemző Döbrenteire Berzsenyi szövegének (saját szája íze szerint való) ily megváltoztatása: „Igen ohajtanám, hogy a helytelen *költő* és *költés* helyett a *költér* és *költélyzet* jőne divatba . . .” Berzsenyi szövege *költész*-t és *költészet*-et ajánl! — A pozsonyi hagyaték fennmaradása szerencsére világot vet Döbrentei összes változtatásaira, amiről majd a kritikai kiadás részletesen szól.

Végül még két megjegyzést. Sajnos, a Kritikai Levelek végleges szövege egészében csak Döbrentei kiadásában olvasható. De itt is kinyomozható Döbrentei nyelvi önkényeskedése. Így pl. feltűnik a Kazinczy-arcképben a *lebengősdí* szó. (I. kiad. 130.) Semmi esetre sem származhatik Berzsenyitől. Értelmét Döbrenteinél (i. kiad. I. XLVIII) találhatjuk meg a következő mondatban: „Kazinczynak ezen majd ide majd oda *lebengése* is . . . hütötte el Berzsenyit.” Tehát nyilván a *lebengősdí* eredetije olyasmi lehetett, mint: „állhatatlan.” — Majd ugyanott, a Kritikai Levelek kiadásában található Döbrentei egyik jellegzetes nyelvi változtatása a Berzsenyi-szövegeken. Ez a feltételes mód többes első személyének *-nók*, *-nők*-kel való tárgyias ragozása — szerinte — a „grammaticusi” pontosság miatt. (*Adnánk* h. *adnók*, *nézénék* h. *néznök* stb.)

Írtotta Berzsenyi régies igealakjait is. Mégis melléfogott kiadásának (II. 133) egyik helyén a régies elbeszélő múlt többes szám első személyű értelmezésével többes szám harmadik helyett. Az *alkalom* szó származtatásáról van szó. Az eredetiben (pozsonyi kézirat) ez áll: „hihetőbb, hogy ennek *adák* az újabb értelmet.” Döbrentei *adók*-ot ír. Holott a szövegből kiderül, hogy a költő ezzel nem volt egy értelemben, mert ő másképp származtatta a szót.

A helyesírási és egyéb eltérésekre most nem terjeszkedem ki, mert ezek már nem szorosan vett nyelvészeti problémák. Így is csupán ízelítőt adhattam Döbrentei nyelvrontásairól, amelyek azért érdemelnek figyelmet, mert egy nagy költő „márványba faragható” szövegeiről van szó.

Berzsenyi szószármaztatási elméletéről

A költő szószármaztatási próbálkozásai a kéziratok tanúságai alapján a Kölcsyvel folytatott vita idején keletkezhetnek, részben kapcsolódva Kölcsynek ahhoz a kijelentéséhez is, hogy a magyarban később ébredt a költői tehetség, hogy a magyar nemzetet „Európában a legíztelenebb népnek szidalmazza.” (Az első Antirecensio kéziratában.) Ez érzékenyen érintette a költő „gyengeségig magyar” lelkületét. A fennmaradt töredékek és változatok azt mutatják, hogy Berzsenyi rendkívül nagy lelkesedéssel, fáradságot és szellemi erőfeszítést nem kímélve dolgozott a magyar nyelv eredetiségének, ősi volta-nak bizonyításán, párhuzamosan kortársai hasonló jellegű törekvéseivel.

Forrásai közül két nevet említ: Szabó Józsefét és Tomka-Szászky Jánosét. Az előbbinek értékezéseit a Tudományos Gyűjtemény 1825-i évfolyamában is olvasta. (IV. füzet 35–61 és X. füzet 65–98.) Szabó nevét említi is (1968-i kiad. 568), de az eredeti töredékek között közöl is részleteket Szabó munkáiból. Pl. „*Zeus – scytice Farja Papatos égető, Urania aphrodite* [így!] *scytice Ojtozitosz erojtos* (?) stb. Am Berzsenyi és Szabó József fantasztkus szószármaztatásai között egyébként nagy különbség van. Németh Sámuel, aki egyedül érdemesítette ismertetésre Szabó József nézeteit (borgátai Szabó József Sopron 1941.) idézi ennek az álmodozó szószármaztatónak következő kijelentéseit: „Egészen bizonyosak lehetünk abban, hogy mi vagyunk a Medusok és Perzsák, mint Hom, Hám, vagy mint Anonymus mondja, Japhet ivadékainak valóságos maradékai.” (I. m. 3.) Ilyesféle kijelentésektől a költő távol tartja magát. Ahogy Szabót idézi az *ember* szószármaztatásával kapcsolatban, mutatja, hogy követésében tisztán nyelvészeti síkon mozog.

Németh Sámuel idézett munkájában Szabó „etimológiáját” több típusra bontja. Az első — (*Ganges = Gyöngyös*) — a jelentés szempontjából azonnal nem érthető rokon hangú szavak összevetése. A második (*Paphlagonia = Paplak*) tulajdonnevek rokonítása, amikor is az idegen szónak nem is egy magyar szó felel meg, hanem szinte minden egyes szótagra jut egy magyar „rokon”. (Az előbbi példában: *Paph = pap, la = lak, gon = hon.*) Nemcsak hangzásban, de jelentésben is rokonnak tűnő szavak: *heros = erős. Az Indus = Önötös* típusban a magyar szónak külön, Szabó-féle magyarázatát kísérli meg az „etimologus”. Végül egész mondatokat fordít perzsáról magyarra, mert szerinte minden perzsa, szankszrít szónak magyar hangzása és értelme van. Sem szótárra, sem nyelvtanra nincs szükség. (I. m. 5. skk.) Mint látni fogjuk, Berzsenyi távol áll ezektől a túlzásoktól, elhatárolja magát a „nemzetgeneológiai” fantasztkumoktól.

Csupán egy példa van arra, hogy ilyesmire céloz. Éspedig, mikor Tomka-Szászky János egyik munkájára hivatkozik szószármaztatás közben: „Még a tudós Szászki is így ír a tatár királyról Principibus de gente Kyrál, s látja, hogy annyi mint király = király.” (1968-i kiad. 563.) De Tomka-Szászky hatását nem ebben a töredékes és mellékes célzásban láthatjuk, hanem e szerző műveiben található „Magna Hungaria” koncepciójában, amely szerint e Nagy-Magyarország határai — a hunnok, avarok, szkíták, mongolok rokon népei nek számbavételével — Belgiumtól a kínai falig terjedtek. (Introductio in Geographicam antiquae Hungariae et Medii aevi. Posonii, 1781.) — Az ódairó képzeletét elragadhatta ez a nagy történelmi-földrajzi távlat, s ezt terjesztette ki — mint korának fia — nyelvészeti-fantasztikus ábrándjaira. Ezzel — úgy látszott — új oldalról vette birtokba, „sajátította el” az imádott magyar nyelvet.

De vizsgálódásainak legmélyebb alapjait K. G. Anton munkájában vélte feltalálni, amely könyvtárában is megvolt.

Karl Gottlieb Anton munkája: Über die Sprache in Rücksicht auf die Geschichte der Menschheit (Görlitz, 1799.). Megérdemli figyelmünket. Annál is inkább, mert három „fantasztika” etimológusunkat is „ihlette”. Horváth István is tanulmányozta, hiszen az OSZK-ban lévő könyvpéldány Horváth István könyvtárából származott. Szabó József — akire Berzsenyi hivatkozik — említi is értekezésében mint forrást. (Tud. Gyűjt. 1825. IV. 35.) Berzsenyi könyvtárában, mint említettük, megvolt. (1944-ben elveszett többi könyveivel együtt.)

De míg Anton „nyelvfilozófiája” a nemzetek fölött „lebeg”, s főleg egy ősnyelv rekonstruálására összpontosul, addig Horvát, Szabó József és Berzsenyi egy fantasztikus „nacionalizmus” kiinduló pontjává, forrásává változtatták át Anton módszerét.

Ezért is érdemes ún. elméletének lényegére rámutatnunk.

Az ősnyelv eredetét — s ebben Szabó egyetért vele — tíz ősi hang keletkezésében látja, ebből 3 magánhangzó, 7 mássalhangzó volt. Ezek az ősi magánhangzók: *a, e, u*. A fejlődés folyamán az *e* *i*-vé, az *a* *o*-vá, az *u* szintén *o*-vá és egy sor más fokozatú hanggá változott. (I. m. 33.) Később keletkeztek a kettős magánhangzók. A 7 „ősmássalhangzó”: *w* (amely *f, b, p* változatokat mutat), *h* (amelynek változatai: *ch, g, k*), *d* (amelynek változatai: *t, th, s, sch, ts*); a többi négy: *l, r, m, n*. A változatokat a hasonulás hangtani törvényéből származtatja. (Uo. 35.)

Anton a hangokat a mozgás és az érzés ősi megnyilvánulásaiával hozza kapcsolatba. A három magánhangzó az erő (nagyság), a gyengeség (kicsiny-ség) és a fájdalom (a rossz-ság) érzésével függ össze: *a, e, u*. — A mássalhangzók a mozgásra, tevékenységre vonatkozó képzetekhez kapcsolódnak: a *w* a halk, lassú mozgással, az *r* a gyors, erőt sugárzó, a *h* a terjedő (fel és le irányuló), a *d* az egyesítő (így szétválasztóan is ható), az *l* a szabad, önálló, az *m* a megtartó (de pusztítóan is ható), az *n* a láthatatlan szellemi mozgást fejezi ki. (Uo. 39.)

Szerinte három dolog szükséges a beszédhez: *t á r g y*, a *l é l e k k é p e* és a *g o n d o l a t* érzékelhető kifejezése, a *n y e l v*: tehát mássalhangzó, magánhangzó és szótag. Mozgásból és érzésből keletkeznek a fogalmak jelei, amelyeket az ember összegyűjtött magának. (Uo. 41.) Az első hangok csupán természeti kiáltozások vagy hangok voltak. Úgy keletkezett a szótag, hogy egy megfelelő mássalhangzóhoz egy megfelelő magánhangzó járult. A magán-

hangzó csak akkor alkothatott szótagot, amikor a tárgy képe már megjelent az ember lelkében, s ezt a szótagot ezzel a képpel kötötte össze.

Minden magánhangzóhoz hétféle mássalhangzó járulhatott, s így hétféle gyökszó származhatott belőle. Eredetileg 42 gyökszó támadt, mert a mássalhangzó a magánhangzó előtt és után is állhatott. Anton szerint a kemény és lágy mássalhangzó egymásba való átváltozása a nyelvfejlődés egyik fontos tényezője. Tagadja, hogy két betűnél többől álló szótag lehet gyökérszó, mert nagyon sok olyan szó van, amelynek első két betűje azonos, a harmadik azonban más és más. (*La, lach, lad, laf, lag, lam, lan* stb.) — Így keletkeztek az összetételek is az eredeti gyökérszavak számtalan kombinációja által a tárgyak hasonlósága, ellentéte vagy más összefüggése alapján, az emberi értelem hajnalán. (Uo. 43.) A könnyebb kiejtés végett összevonások történtek, aminek nyomait a mai nyelvben is látja az író. (*Angst Angest* helyett, *liebst liebest* helyett.) — Hogy egy harmadik jelet alkossanak, két már meglévő összekötöttek. (Pl. *le, li* kellemes, *b*-vel összetéve 'értékes', ebből *lieben* olyan mozgás, amely a kellemesnek, értékesnek elismerttel való egyesülését célozza. (Uu. 64.) A gyökszó két betűből, az ősi származékszó csak három betűből állhat. A származás szempontjából döntő a mássalhangzó. Ez az uralkodó hang. A rokon nyelvek szavainak egymásból való származtatásánál szabály a rokon fogalmakat kifejező szavak egyeztetése, a gyökszó mássalhangzója alapján.

Az egyes nyelvek közötti összefüggéseket Anton a következőképpen látja: A rokon hangok a rokon nyelveknél átváltoznak; így lesz *Vater Feder, Gamal Kamel* stb. A *h* *s*-sé és *c*-vé változhat. (*Cer Herz, serdze*). A hehezet gyakran elmarad, ezt tekintetbe kell venni: *ire gehen, gitj*. Gyakran hiányzik a szó elejéről valamely hang: *otez, wotez*. Gyakori a betűcsere stb. A gyökszó mássalhangzójának megváltoztatása nyelvromlás (*filius hicho, fidelis hidalgo*). Amely betű kiejtése egyik népnek nehéz, megváltoztathatja, mint pl. a *Joannes* névnel.

A továbbiakban mellőzzük a névszó- és igeragozás kialakulására vonatkozó elméletét, melynek számunkra különösebb jelentősége nincs, mert Berzsenyi figyelmét elsősorban az „ősgyökök” és változataik kötik le — a magyar nyelv szempontjából. (Még megjegyezzük azonban, hogy Anton különben — fantasztikus elméletének megalapozásához — széles körű nyugati és keleti nyelvismerettel rendelkezett.)

Lássunk végül néhány példát szóelemzéseire:

Schmerz felbontása: *mer*- keserű, *sch*- éles, *z*- gyors. *Schmerz* tehát gyors, éles keserűség, kellemetlenség.

Schweben: *we*- szelíd mozgás, *sch*- vibráló, *b*- alig elérhető. Tehát *schweben* — szelíd, felfelé irányuló mozgás.

Schlaf: *le, li* — kellemes, *sch*- elkülönítő, *b*- alig észrevehető. Vagyis a szó kellemes, elkülönítő állapotot jelent, amely alig észrevehető mozgással jár.

Tragen: *t*- ható tárgy, *r*- gyors mozgás, *g*- látható. A szó tehát azt jelenti, hogy valamit magunkra veszünk és láthatóan tovább mozgatjuk.

Mindebben, mint látjuk, a képzeletnek szinte korlátlan szerepe van. Nem tudomány. De fantáziás költőnek tág lehetőséget nyit a szellemi munkára, megmunkálásra. Berzsenyi — nemzeti érzésétől fűtve, s Kölcsénynek is mindenképpen ellentmondani akarón —, úgy látszik, nagyon komolyan vette ezt az elmejátékot, úgyhogy rendkívül sok időt fordított rá. A meglévő kéziraton kívül még egy csomó feljegyzés el is vezett ezzel kapcsolatban, mint a fenn-

maradt „nyiredékek” mutatják, de ma már kibetűzhetetlenül, mert a soroknak csak elejéből és végéből maradt fenn valami töredék. (PIM i. sz.)

Valóságos „megszállottsággal” dolgozott e hiábavaló bűvárkodásokon. Nem törte a fejét a „gyökszavak” filozófiai magyarázatán: a magyar nyelv eredetiségének, ősi voltának bizonyítására koncentrált. — Még egy körülményre hivatkozhatunk Antonnal kapcsolatban. Minden fantazmagóriája ellenére ez az elmélet a nyelv keletkezésének világi magyarázata volt. Ennyiben érintkezik a felvilágosodás szellemével, amely Berzsenyi számára oly rokonszenves volt.

Nem lehet célunk Berzsenyi elméletének részletes fejtegetése. De az megállapítható — az előbbieken alapján — hogy a Szabó-féle második típus: a szótagokra bontó elemzés módszere az uralkodó nála, amit Szabó Antontól vett át. Űgyszólván ez az egyetlen, de nagyon sűrűn előforduló, módszerbeli érintkezési pont közöttük.

Ha megfigyeljük Berzsenyi módszerét, sokban hasonlít az Antonéhoz. Szabó Józseffel az említett típuson kívül néhány szóban vagy konkrét névben lehet a kapcsolatot megtalálni (nem a Zend Avestába vesző távlatokban): *ér*: *erős, es, is; tűz*, am: *nemzet; bar*: *fi, ember*; képzeletét merészebbé teheték az olyan tipikus Szabó-féle szószármaztatások, mint *Badarschan*: *Balaton, Kyros*: *Kőrös, Schlavur*: *Sárvár* stb.

E szószármaztatások valósággal szenvedéllé váltak kötőinknél is, innen magyarázhatók tévedései is.

1. Berzsenyi nyelvelmélete szerint szintén a mássalhangzók a fontosabbak a magánhangzókénál a szószármaztatás szempontjából. A nyelv ősgyökökből áll, amelyeknek lényege mindig a mássalhangzó, de úgy, hogy ezek a mássalhangzók is a különböző nyelvekben különböző keményedéseknek, lágyulásoknak vagy egyéb változásoknak vannak kitéve. Így Berzsenyi a következő mássalhangzókat a származtatásnál egyféléknek veszi:

v f b n p
k g j gy ch
l r j
s sz ts

A magánhangzókénál még tágabb lehetősége van a változatoknak. A mássalhangzók bármely magánhangzóval társulhatnak. Pl. lehet *te, tu, ti, tő* vagy *rá, ri, ré, vagy le, li, lu, lő*.

Ezenkívül a hangok sorrendje is tetszés szerint változhat, mint *ad, da, te, et* stb.

2. Jellemzi Berzsenyi gyökszármaztatását, hogy felismerte a magyar nyelv idegenkedését a mássalhangzótorlódástól, s ezért minden ilyen torlódást felmutató szót apróbb, főleg egytagú, valamely mássalhangzóból és magánhangzóból álló kis szavakra, gyökszavakra bont, s így véli bizonyíthatónak a magyar nyelvből való eredetüket. Ilyen egytagú gyökszavak Berzsenyinél: *ot, ut, it, te, to, ta* — 'föld', de 'szép' és 'nagy' is, mert a földet szépnek, nagynek látták az emberek; hivatkozik a *tető* vagy *tér, tár* szóra (latin *terra*); *or, ur, ar, er, ir* 'helyet' jelentenek pl. *kör, úr*; a *kör ki-ör* vagyis *szép ör, erem, öröm*, ami később elvont értelmet kapott;

el, ul, ol, il annyi mint *er, ur, or, ir* (*l* és *r* egymásba változnak át); szerte a *kerek ki er* ből, vagyis 'szép helyből' származik, ami később változott *kerek-ké*, s a benne levő *er, ör* fordul elő az *örvény*-ben, *örjögés*-ben, ami a *kerengés*-sel rokon;

hé hév annyi, mint 'meleg', eredetileg *tűz*, ezért később lett ebből az elvont értelmű: *nagy*;

om, on lakhely, mint pl. *orom*, ez van meg a *hamu*-ban is, amely *hó emu*, 'szép magas';

ok ak szintén lakhely, pl. *ak-ol*, lágy alakja *gy*, pl. *ágy*;

szi 'tűz', de a tűz minden szép és jó tulajdonsága is;

fe, fo, fő 'földet' jelent, azután 'szépet', mint *vé* is *villa-vi-el* 'szép lak-hely';

ed, ad, od 'lakhely', pl. *Ar-ad, Ón-od, Vár-ad*;

ob, op, of, ov 'lakhely', pl. *szoba, szi-oba, szép oba*;

ka annyi mint *kő*, pl. *kavics*;

es meglágyított *et, etsz, esz* 'hely';

am an 'anya';

at 'atya', *ar* is;

is 'bizony' stb.

Lényegében ezekből és más ilyenféle kis építőkövekből rakja össze a költő fantasztikus játékait, amelyekben eleinte — mint nagy munkája mutatja — a megszállott lelkesedésével hitt. Feleslegesnek tartjuk a fentiek gyakorlati példáit bemutatni, mert e munkáját a kritikai kiadás teljes egészében közli, előmunkálataival együtt. Az egész értekezés egy nagy szellemi tévedés tanúbizonysága, amiben a költő kortársaival együtt osztozott. De hozzátartozik lelki életének történetéhez, a kor szellemi izgalmainak tükrözéséhez s a legmélyén a nemzetek az imádásig szerető és féltő költő álmódozásáról szóló vallomástétel is, amelynek megértéséhez és értelmezéséhez igyekeztünk e néhány adattal hozzájárulni.

†Merényi Oszkár

Szabó Lőrinc: Így semmisülsz meg

1. A huszonhatodik év című — időrendben utolsó, 1957-ben keletkezett — Szabó Lőrinc-művet a következő dedikációval látta el költője: „K. E. emlékére, született 1902. június 25-én, Keszthelyen, meghalt 1950. február 12-én, Budapesten.” Ez a mű — nevezzük egyelőre szonettciklusnak, de a műfaji kérdésre később majd visszatérek — egy huszonöt évig tartó szerelem után elvesztett kedves halálára íródott. K. E. (Korzáty Erzsébet), a költő kedvese öngyilkos lett, s ez tette még elviselhetlenebbé Szabó Lőrinc fájalmát. Szemben, mint Illyés Gyula szavaival szerintem nem jellemezhetnének A huszonhatodik évet: „A huszonhatodik év szonett sorozat. Ez a százhusz egyritmusú, egy indulású, egy célba ütő vers az ésszel föl nem foghatót akarja ábrázolni, az ész eszközeivel. Itt ez a konokság, ez a tárgyszerűség válik költői erővé . . . Az elvesztett édent sirató szívós panaszok a mi számunkra létre keltik a megsemmisült kedves, megdöbbenő erővel, mert még most is megdöbbenő részletességgel. Soha megrázóbb testiséget, mint amit ez a sírból földézett áraszt, soha fájdalmasabb igazolását annak, hogy csak ez a földi világ a világ, hogy csak az anyagban élünk.” (Szabó Lőrinc — vagy boncoljuk-e magunkat elevenen? Alföld, 1956/2.)

2. Irodalomtörténészek között vitára ad alkalmat A huszonhatodik év műfaja. Egyesek szerint canzoniere — ahogy Petrarca óta a daloskönyveket nevezik —, mely a szerelmi érzés útját füzérszerűen összefüggő versekben beszéli el. Legáltalánosabb vélemény, hogy a mű — a Szabó Lőrinc által az alcímbe is jelzett — lírai rekviem. Többen azonban kétségbe vonják, hogy a mű gyászének, s inkább lírai önéletrajznak tartják, melyben a gyász csak lehetőséget ad Szabó Lőrincnek arra, hogy magáról, érzelmi alakulásáról beszéljen. Bár el kel ismernünk, hogy a leghitelesebben saját magát eleveníti meg, s a ciklusnak vannak olyan darabjai, melyekben csak az érzelmek áradnak, melyeket szentimentális, szenvelgő hang jellemez, de ezek a mű tehertételét jelentik, s nem jelzik igazi lényegét. Úgy érzem, hogy a lírai rekviem megjelölés a legjogosultabb.

A ciklus alapegysége — ez vitán felül áll — a szonett. Szabó Lőrinc szonettépítése eltér aműfaj klasszikus, a reneszánsz kezdetén kialakult hagyományaitól. Számára ez a versforma mást jelent, mint a nagy Nyugat-nemzedék (pl. Babits) számára, ahol a versmondatok pontos, ölelkező rímű strófákban zárultak le (pl. Babits: A lírikus epilógja). Szellemi rokona inkább Shakespeare, akinek szonettciklusát ő fordította le magyarra, s aki ugyancsak egyetlen verslélegzetnek fogta fel a szonettet, szinte átlépve ezzel megszabott korlátait. A szonett ugyanis eredetileg olyan vers, amelyben a kifejezett gondolatnak felmenő és lemenő ága van: az első két négysoros strófa felemelkedését a következő két háromsoros szakasz „lekerekíti”, s így az indulatot harmóniává oldja. Szabó Lőrincnél a szonett nem oszlik felmenő és ereszkedő periódusra, mint pl. Petrarcanál, hanem inkább a shakespeare-i fokozó építkezéshez áll közel. A huszonhatodik év szonettjeinek jelentős részében (a 120-ból 47-ben) a nyolcadik sor után nincs gondolati cezúra, ellentétben a klasszikus szonettel. Enjambement íveli át ezt a klasszikus szonettben meglévő határvonalat. (Az enjambement egyébként nemcsak a szonettekben kedvelt eszköze Szabó Lőrincnek, a kor költői közül ő alkalmazta legszívesebben.) A többi (73) szonettben megvan ugyan a nyolcadik sor utáni cezúra, általában itt zárul az első mondat, ám utána nem lecsillapodás következik, a feszültség nem csökken, sőt inkább még fokozódik. Bár Szabó Lőrinc szonettjei nyomdailag nem tagolódnak 4 + 4 + 3 + 3 sorra (ebben is hasonlít a shakespeare-i szonetthez), a versek belső tagolódása, rímei, formai és gondolati ritmusa az előbb említett eltérésekkel együtt is egyértelműen a szonettformát mutatja. Ezekre a vonásokra majd a részletes elemzésben térek ki bővebben.

3. A huszonhatodik év három nagyobb egységből áll. Az első rész négy szonettje még a kedves életében keletkezett, de hangulata miatt beleillik a műbe; a második rész versei a gyászévben íródtak, 1950 elejétől 1951 elejéig, a még közeli tragédia hangulatában, míg a harmadik rész, amelyben az általam elemzésre kiválasztott vers is található, 1951 és 1956 között keletkezett. Ezeket a szonetteket a már csillapuló fájdalom és az emlékezés hangulata hatja át.

Szabó Lőrinc: Így semmisülsz meg

Dolgoknak kezdel lenni rokona,
halkulva, lassan, halkuló agyamban,
amelyekben már szétválaszthatatlan
a fogyó egykor s a nőző soha;
s lelkeknek, mikről csak a rege s a

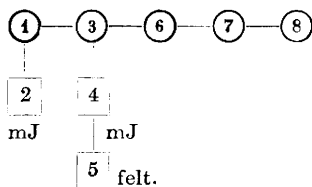
vágy tud, ha tud még; álmontúli dallam,
 semmibe tűnt víz az üres patakban,
 tűnt vizeknek még tűntebb moraja.
 Így semmisűlsz meg. — Mohák, csillagok,
 foszlik minden, oldódik, párolog
 (s be villámgyorsan ha rád gondolok !):
 ércfogú eszmék közt hús-szenvedések
 zokognak, s amit elhalva mesélnek,
 rábeszél, hogy terólad se beszéljek.

(A huszonhatodik év, 117.)

4. A verset négy alapegységre tudom felbontani. Ezeket az egységeket a gondolati és formai ritmus együttesen alakította ki. Az első rész a szonett első nyolc sora, az első mondat. A második rész a címként is kiemelt rövid mondat, a harmadik rész a 11. sor végéig tart, s a negyedik a vers végére utolsó három sora. A címet nem veszem itt külön egységnek, hiszen a költő a versből emelte ki, s majd ott térek ki rá. Ezek az egységek természetesen tovább bonthatók, s az elemzésben erre majd sort is keríttek.

Az előbb már említettem, s azt hiszem, nyilvánvaló is, hogy a nyolcadik sor után gondolati cezúra van, mégpedig a versben a legerősebb. Itt végződik a szonett első két négysoros szakasza, a cezúra tehát itt műfaji követelmény is. Az első nyolc sor egy — egy lélegzettel kimondott, sokrétű, de mégis, épp a felépítéséből, sajátosságaiából eredően logikus, áttekinthető szerkezetű, jól értelmezhető — mondat.

¹Dolgoknak kezdel lenni rokona,
 halkulva, lassan, halkuló agyamban, |
²amelyekben már szétválaszthatatlan
 a fogyó egykor s a növő soha; |
³s lelkeknek, | ⁴mikről csak a rege s a
 vágy tud, | ⁵ha tud még; | ⁶álmontúli dallam, |
⁷semmibe tűnt víz az üres patakban, |
⁸tűnt vizeknek még tűntebb moraja. |

E mondaton belül is jól érzékelhető cezúra van a 4. sor, az első tagmondat (az 1. főmondat — a 2. ennek alárendelt mellékmondat) után. Ezt a pontosvessző jelzi. A látszatra bonyolult mondatot a párhuzamos szerkesztés teszi áttekinthetővé: két minőségjelzői alárendelt mondat van egymásnak mellérendelve, s ehhez kapcsolódik még további három mellérendelt tagmondat. Ez azonban nem bonyolítja túl a mondat szerkezetet. A három utolsó tagmondatot csak azért nem tekinthetjük halmozott mondatrészeknek, mert különböző bővítésményeik vannak, de lényegében halmozásról van szó. A három meta-

forikus főnevet (*dallam, víz, moraja*) értelmezhetjük egy-egy összetett állítvány névszói részének, az igei rész nincs kitéve: „álmontúli *dallam*” (vagy), „semmibe tűnt *víz*” (vagy), „... *moraja*” (vagy).

A hiányos predikatív viszonyként való elemzés mellett e három tagmondatot tagolatlan mondatnak (megszólításnak) is értelmezhetjük. (Te,) álmontúli *dallam*, semmibe tűnt *víz* . . . , . . . *moraja*. Vagyis ún. kihagyásos értelmező: a metaforikus értelmezők, értelmezői metaforák előtt az értelmezett szó nincs kitéve. Ebben az esetben a személyes névmási értelmezett maradt el. Ez különösen gyakori a megszólításban.

Nem térek ki rá részletesen, de — összevetve a ciklus korábbi, a gyászévben keletkezett darabjaival, s főleg a gyász első hónapjaiban keletkezett szonettekkel — azt látjuk, hogy a mondatszerkesztés lényegesen összefogottabb, a kép sokkal inkább egésszé áll össze. Ennek bemutatására, összehasonlításként érdemes megnézni pl. a 11. szonettet:

„Nem”

Hogy: *Nem!* — mindig ebbe ütközni! — *Nem!*
és *Nem!* — és forrva, fagyva, égve várni!
Miért: *Nem?* — a jajra csak egy túlvilági
Mert: *Nem!* — válaszát kapni szüntelen!
Nem! Nem! — Nincs Talán, nincs többé Igen.
Nem! — Nincs alku, s ez a Nincs óriási.
Nem! — lázadhatnak kín s düh harsonái:
Nem! — győz a Föld s a süketnéma Menny.
Nem! — Baromibb ór, érthetlenebb —
Nem! — nincs királyibb, sérthetlenebb!
Nem vagy! — Csak ez van, a hiány, a seb!
Nem! — Nem?! Nem? Nem. Tudom. De nem hiszem.
Nem vagy! — Nem vagy?! Nem hiszem el sosem:
fájsz, kedves, fájsz, fájsz, rettenetesen!

Bár az ebben az időben keletkezett versek között sem kizárólagos a zaklatott vagy a későbbieknél zaklatottabb szövegszerkesztés, de a szonettek az idő haladtával, a tragédiától való időbeli eltávolodással párhuzamosan egyre nyugodtabb szerkesztésűek lesznek. Szabó Lőrinc stílusára az egész életművét tekintve a bonyolult felépítésű, de hibátlan lendületű, logikus szerkezetű mondatok jellemzők, de a költőben felgyülemlett feszültség — különösen A huszonhatodik évben gyakori ez — széttördelheti a tökéletes mondatokat.

A szonett első nyolc sorát azonkívül, hogy egy egylélegzetű mondat alkotja, egységbe foglalja a rímelése is, mely a klasszikus szonettnek megfelelő. Érdekes, hogy bár a klasszikus szonett rímelését megtartja a költő, ritmusában eltér attól. A klasszikus szonettben 11 szótagos, hatodfeles jambikus sorok vannak, Szabó Lőrinc azonban itt, s A huszonhatodik év mindegyik szonettjében úgy váltogatja a szótagszámokat, hogy ezek kiadnak egy, az ölelkező rím elhelyezkedéséhez hasonló formulát: 5 + 5 1/2 + 5 1/2 + 5; 5 + 5 1/2 + 5 1/2 + 5. (A ciklus más szonettjeiben előfordul az 5 1/2 + 5 + 5 + 5 1/2 forma is, de ez is ugyanezen az elven alapul.) Az ebben megmutatókövetkezetesség is arról a szigorú művészi fegyelemtől tanúskodik, ami Szabó Lőrinc költészetét jellemzi.

Egy valaha élő embernek teljes megsemmisülését, semmibe veszésének folyamatát írja le a költő. A felejtés különböző fázisain vezet át bennünket, tartalmi és formai fokozásokkal, ellentétes képek segítségével. A mondat mellérendelő felépítése is ezt szolgálja, hiszen az egyes — egymással kapcsolatos mellérendelt viszonyban álló — tagmondatok egymásutániséget sugallnak.

Az első fázisa ennek a folyamatnak, hogy a kedves már nem önmagában, hanem dolgokban él, emlékét az őt körülvevő dolgok hordozzák, de már egyre kevésbé emlékeztetik ezek a dolgok a költőt a kedvesére. A felejtés folyamatát a *halkulva*, ez a magában színesztéziát rejtő, a változást határozói igenév voltával is érzékeltető szó fejezi ki. Azért nevezem ezt színesztéziának, mert itt, úgy érzem, egy kép, egy emlékkép halkulásáról (tehát tulajdonképpen halványodásáról) van szó, nem pedig valamilyen hanghatás gyengüléséről. S az ugyanebben a sorban levő „*halkuló agyamban*” kifejezés sem valamiféle hanghatásbeli gyengülést takar, hanem az agy tompulását, érzéketlenné válását. S az a tény, hogy az *agy* jelzője melléknévi igenév, szintén változást, a jelenségnek folyamat voltát érzékelteti, de egyben a folyamat lassúságára is utal. A *dolgok* két értelemben is szerepelhetnek itt: egyrészt mint élettelen valamik, tárgyak, ebben az értelemben nem szókép. De abban az értelemben, hogy „a dolgok mint a kedves tárgyai, az őt körülvevő dolgok:” szinekdoché, ugyanis az egész dologi világ megnevezésével valójában csak bizonyos, meghatározott dolgokat akar jelölni. Az a véleményem, hogy itt mindenképpen e két értelem egybeolvasztásáról van szó, együtt fejezik ki azt, amivé az egykor élő kedves vált, de az utóbb említett szinekdochés értelmezés a hangsúlyosabb. Ezt jól alátámasztják a 95., Egyéb nem című szonett sorai:

Minthogy belőle egyéb nem maradt,
szeretem, ami körülötte volt,
a kis párnát, melyre feje hajolt,
karperecét, elárvult tárgyakat,
a kulcsot, mely hozzá vitt, távolabb erdőket, városokat, úti
karperecét, elárvult tárgyakat,
a kulcsot, mely hozzá vitt, távolabb
erdőket, városokat, úti port,
amit együtt vertünk fel, a mosolyt,
mely szívéből a szemébe szaladt,
mikor festették: — nem pótolja, de
az egész világ tele van vele, (. . .)

Ezekben a dolgokban szinte megkövesedett az idő. Az időt jelölő határozószóknak (*egykor*, *soha*) alkalmi szófajváltással főnévként való használata is erre utal. Ugyanakkor a melléknévi igenévi jelzők a lassú változás gondolatát szövik bele a képbe. Ám azzal, hogy ellentétes, széttartó mozgást, változást fejeznek ki (*fogyó* — *növő*), a kedvesnek az élettől való eltávolodását, a dologi világba tartó mozgását, emlékképének egyre távolabbra való tolódását érzékeltetik. A folyamat olyan lassú, hogy — bár ez paradoxonnak látszik — szinte statikus. E rendkívül vontatott, lassú és lényegét tekintve elvont mozgást — s ez a vers további részére is jellemző lesz — nominális stílusú szövegrészletek idézik fel. A névszói jelleg mindig a lassúság, a lelassulás, a gyászosság érzetét kelti. Mozgalmasságot az igék, igenevek, határozószók vihetnének

a szövegbe, de itt ezek is csak tudati szintű mozgást ábrázolnak, illetve főnévvé válásuk miatt inkább a statikusság kifejezői. Ezt a lassúságot egyébként a verselés is sugallja. Aránylag sok spondeus lassítja a jambikus lejtésű sorokat. A vers egészében több a spondeus, mint a jambus (31 : 23).

A vers indításában az alaphangulatot, a sejtelmességet, a távoliséget a furcsa, kissé archaikus ízű mondat szerkesztés adja meg: „Dolgoknak kezdel lenni rokona”. A felejtés első fázisa tehát a dologgá válás volt, a következő pedig a lélekké válás lesz. A *lelkeknek* szó hangalakjában is, jelentésében is sejtelmességet áraszt. A lélek már sokkal kevésbé megfogható, mint a dolog, ez már kívül került az élet közegén. Ezt a „hajdan volt”-ságot, múlt idejűséget árasztja a *rege* szó is, mely régies voltával azt az időbeli és talán térbeli távoliséget érzékelteti, amilyen messze a kedves képe elkerült a költőtől. A *vágy* főnévhez is az elérhetetlenség képzete asszociálódik. A feltételes mellékmondat még a tudatbeli létezését is megkérdőjelezi ennek az emlékképnek. A feltételes mellékmondat itt, érdekes módon, fokozó funkciót kap, a felejtés egy újabb szintjét képviseli.

A következő rövid, egymásnak mellérendelt tagmondatok is egy-egy fázist jelölnek, metaforikus szerkezetekkel, mégpedig egyszerű metaforákkal:

. . . álmontúli *dallam*,
 semmibe tűnt *víz* az üres patakban,
 tűnt vizeknek még tűntebb *moraja*.

Az „álmontúli dallam”, a „semmibe tűnt víz”, a „tűnt vizek moraja” — ez mind az elvesztett kedves. Ezzé vált a valaha élő nő. Érdekes, hogy bár a második sorban a halkulás nem hanghatás-gyengülést jelentett, így utólag azonban a szinesztéziás értelmezés mellé talán nyer némi ilyen töltést is, azáltal, hogy a költő dallammal azonosítja kedvesét. A dallam „álmontúli-sága” az emlékképet már abszolút megfoghatatlanná teszi, hiszen ébrenlétében már nem is hallja a költő a hangokat, sőt már álmába is kívülről szűrődnek be. A 7-8. sor összetettségében, sokrétűségében szemléletes képet ad a megsemmisülés következő fázisairól. A „semmibe tűnés” már a teljes megsemmisülést, a teljes megfoghatatlanságot jelenti, olyan fokú megfoghatatlanságot, hogy az eltűnésnek már az iránya is érzékelhetetlen. Az itt alkalmi szófajváltással főnévvé vált *semmi* névmás, — jelentése révén — emberileg megközelíthetlenné teszi az eltűnő kedves képét. A víz-metaforát továbbfejlesztő, kibontakoztató kifejezés a szeretett lény hiányát, a még meglevő, de már üres helyét jelöli: a pusztulás, a halál képe. A patak vize az életet, eltűnése a pusztulást jelképezi.

Ha a megsemmisülésnek ezt a mértékét még lehet fokozni, akkor a következő sor ezt teszi. Ismét hangot hallunk (*moraj*). Ez tovább erősíti az olvasónak azt a benyomását, hogy a második sor *halkulva* módhatározója egyszerre jelenti a kép- és a hanghatás gyengülését. Ebben a két sorban a *tűnt* jelző háromszori ismétlésével, s ezek közt is egy szokatlan formával, a befejezett melléknévi igenév fokozott alakjával is ezt az eltűnést teszi végleg visszavonhatatlanná, érzékeltetve azonban a folyamat jellegét is. Azért szokatlan ez a fokozott befejezett melléknévi igenév, mert a nyelvünkben használatos kis számú ilyen alak szinte kizárólag konkrét cselekvést jelentő igéből származik, pl. *olvasottabb, látogatottabb, érdekeltőbb* stb., itt viszont történést fejez ki az alapige: *tűntebb*.

5. „Így semmisülsz meg” — ez ennek a nyolc sornak a summája. Nem véletlen tehát, hogy Szabó Lőrinc ezt a sort emelte ki címnek, hiszen ez az egyik leglényegesebb tartalmi eleme a versnek. Megjegyzem, hogy a versből kiemelt cím nem tipikusan Szabó Lőrinc-i vonás, gyakran élnék a lényegkiemelésnek ezzel az eszközeivel más költők is. A maga tömörségével, rövidegével, tárgyilagos voltával arra utal ez a mondat — s így a cím is —, hogy a költő már némileg kívülről tudja szemlélni ezt a folyamatot, nem most éli át, ez már korábban lejátszódott benne, most csak újra felidézi magában.

A vers első részében tehát tanúi voltunk egy folyamatnak, a felejtésnek. Egy egykor élő ember teljes semmibe tűnésének rajzát kaptuk. Úgy érzem, hogy ez lélektanilag is tökéletesen felépített kép. Az „Így semmisülsz meg” mint csomópont utáni részben, a vers harmadik részben ennek a folyamatnak egy más oldalról történő megközelítését találjuk: a költő a szétesés folyamatát ábrázolja. A *mohák* a földhöz (a Földhöz) való legszorosabb tartozást, a mikrovilágot képviselik, metonimikusan (szinekdochéval, mely a metonimia egyik legjelentősebb fajtája — a részt jelöli az egész helyett), a csillagok ennek ellentétét, szintén szinekdochéval. A kozmikus magassággal az óriási méretekkel az elérhetetlenség képzetét keltik. A kézzel fogható és az ember teljes hatalma alatt álló, idézőjeles „moha-lét” és az ember akaratán, hatókörén kívül eső kozmosz fantasztikus méretű ellentéte az emlékkép teljes darabokra hullását, részeinek egymástól való végletes eltávolodását szimbolizálja. Minden benne van abban a két szóban (*mohák*, *csillagok*), illetve az egymásmellettiségükben. Az első rész jól szerkesztett, logikus felépítésű, egyívú mondata után itt a szinte csak odadobott szavak is a kép teljes szétesését sugallják.

Csodálatos, hogy ugyanezt a folyamatot hányféleképpen lehet bemutatni. A vers következő (10.) sora egy teljesen új aspektusát villantja fel a fizikai létből a teljes eltűnésbe való átmenetnek, illetve fokozatainak: „foszlik minden, oldódik, párolog”. „Foszlik minden” — tehát valamilyen kézzel fogható dolog darabjaira esik szét, de darabjaiban külön-külön még érzékelhető marad. A *minden* itt szinekdoché, hiszen ténylegesen nem mindenről, nem az anyagi világ egészéről van itt szó (bár azt is jelenthetné), hanem csak a kedves emlékképéről. Itt tulajdonképpen halmazállapotváltozási sort ír le a költő, amely sorban a következő fázis az oldódás, tehát a „folyadéklét”, mely a maga metaforikus jellegével az emlékkép egyes darabjainak összerosódását, más képekkel való elegyedését, fokozatos elhomályosulását fejezi ki. De még léteznek ezek a képek, képdarabok, s ha nehezen is, de felismerhetők. A következő fokozat — a párolgás — lényegében véve a víz semmibe tűnésének képe, a patakmeder kiszáradására utal vissza. A pára ugyan nem nevezhető „semminek”, de az ember számára már teljességgel megfoghatatlan a párává vált emlékkép, a párává vált élet. Ez az utóbbi két szó (*oldódik*, *párolog*) a fizikai szaknyelv szavai, a maguk pontosan körülhatárolt jelentésével ismét annak a tárgyilagosságnak az érzetét keltik, amelyet az „Így semmisülsz meg” mondat is sugallt.

Itt tartom fontosnak megjegyezni — mert ezzel a jelenséggel a vers további részében már nem találkozunk —, hogy a versben több helyen történik visszautalás a szöveg korábbi pontjaira (ha nem is direkt módon, pl. utalószóval vagy kötőszóval). Az ilyen visszautalásokkal is a szöveg kohézióját erősíti a költő. Ugyancsak a stílári kohéziót fokozza a vers integráló erejű mondata, az „Így semmisülsz meg.” Ez a mondat képezi a mű fókuszát,

magába sűríti a vers lényegét. Ezekből is láthatjuk, hogy egy összefüggő egységes gondolatrendszerrel van szó.

A vers következő (11.) sorával látom bizonyítottnak azt, hogy a költő egy benne már lejátszódott folyamatot mond el nekünk. Ebben a zárójeles mondatban: (s be villámgyorsan, ha rád gondolok!), a vers korábbi menetéhez képest felgyorsul a tempó. A *villám* szó hangalakjában és jelentésében egyaránt sugallja a felvillanást, a gyorsaságot, érzékelteti a rádöbbenés pillanatát, mégpedig azt a pillanatot, illetve azt a felgyorsított folyamatot, amikor eszébe jut a kedvese, még mint élő jelenik meg előtte, de szinte a másodperc tört része alatt rádöbben arra, hogy valójában már semmivé vált. Ezt a zaklatott szerkesztésű, utóbb elemzett három sort, de a vers befejező három sorát is — tehát a szonett két utolsó versszakát — logikáján, tartalmi összefüggésein kívül rímelése és verselése is egységbe fogja. Mindkét hármas egységben bokorímeket, illetve egységenként azonos hosszúságú sorokat találunk: $5 + 5 + + 5 - c c c$, illetve $5 \frac{1}{2} + 5 \frac{1}{2} + 5 \frac{1}{2} - d d d$.

6. A szonett utolsó három sora:

ércfogú eszmék közt hús-szenvedések
zokognak, s amit elhalva mesélnek,
rábeszél, hogy terólad se beszéljek.

(12–14.)

lényegében kitekint a versből, de mégis szerves része annak, sőt a feszültség csúcspontja is ide esik. (Említettem már, hogy a vers fokozó felépítésű.) A költőben lezajló belső harcot, vívódást ábrázolnak ezek a sorok. Úgy érzem, hogy az utolsó három sor a vers legnehezebben értelmezhető része, többféle, egyaránt jogosult értelmezés is elképzelhető. A legjogosultabbnak azt az értelmezést tekinthetjük, hogy az *ércfogú eszmék* örök törvényeket jelentenek, mely szerint az ember halandó lény, örök és megmásíthatatlan korlátai vannak (tehát a halál képe ez a metafora). A *hús-szenvedések* ezzel szemben az emberi élet, a gyötrelmes, szenvedésekkel teli emberi élet képét sugallják, amely élethez ragaszkodunk, amelyhez a költő is ragaszkodik. A „hús-szenvedések zokogása”, azon kívül, hogy metafora, a gyász, a fájdalom képe, egyéb érdekességeket is tartogat az elemző számára. Ugyanis a zokogás nem a „hús-szenvedések” metafora jelentéséhez kapcsolódik közvetlenül, hiszen itt a költő zokogásáról van szó, mégis mint kép megszemélyesítésnek tekinthető, mert nyelvtanilag a „hús-szenvedések” cselekvése a zokogás. Másrészt metonímiát is rejt magában ez a kép, mégpedig ok-okozati típusút, hiszen a költő a szenvedései, a gyásza miatt zokog. A „hús-szenvedések” meséltetése is megszemélyesítés, s ebben a vonatkozásban a „hús-szenvedések” a költő józanabbik, szenvedélytelenebb ÉN-jét jelenthetik. E két metaforikus kifejezés mögött nemcsak az élet-halál ellentét feszül, hanem mögötte érezzük azt is, hogy az érc a maga anyagi valóságában erősebb, mint a hús, az ércfog belemar a húsba, az örök törvény végül diadalmaskodni fog az ember felett. Ezt most azzal odázhatja el a költő, ha hallgat, ha nem foglalkozik a halállal, mert csak így győzheti le az emlékképnek a halál vonzáskörébe taszító erejét.

Elképzelhetőnek tartok esetleg egy ettől teljesen eltérő, ezzel ellentétes értelmezést is. Ebben a képek szerkezete és a sorok végkicsengése nem változik meg, csak a két alapmetafora jelentése cserélődik fel. Eszerint az *ércfogú eszmék* — ez a kép az élethez való ragaszkodás metaforikus kifejezésének te-

kinthető — küzdenek a költő gyászával, fájdalmával, *hús-szenvedéseivel*. Tehát az előző értelmezéstől eltérően az *ércfogú eszmék* az élet, a *hús-szenvedések* a halál, a gyász metaforikus képe. A kép ebben az értelmezésben is egészzé áll össze, de az első értelmezés jogosultabbnak tartható. A két alapképről mindezekon kívül azt is elmondhatjuk, hogy hapax legomenon jellegű, egyedi-egyszeri leleményei a költőnek, igazi Szabó Lőrinc-képek.

7. A versben tehát két ellentétes folyamat leírása követi egymást. Az első nyolc sor egy természetszerű, általános érvényű, lassú folyamatnak a leírása. Ide tartozik még (lényegében az utolsó három sor kivételével) a vers többi sora is. Az utolsó három sor egy kínzó lelki konfliktust vázol fel. A feszültség összehasonlíthatatlanul nagyobb itt, mint az előzőekben. Felmerülhet a kérdés, hogy vajon melyik a költő pillanatnyi, a vers írása közbeni lelki állapota e kettő közül.

A magyar nyelv a zenei hangzású nyelvek közé tartozik: a magánhangzó-mássalhangzó arány 57 : 43 a magánhangzók javára. Érdekesnek és figyelemreméltónak tartom azt a tényt, hogy ebben a versben (kerekítve) 41:59 az arány a mássalhangzók javára. Tehát a vers lényegesen kevésbé zenei hangzású, mint a magyar nyelv általában. Ez is amellett szól, hogy a vers megírása közben a költőben már az utóbbi hangulat az uralkodó. Ezt tükrözi a hangzás is, amely sokkal inkább nevezhető keménynek, mintsem nyugodtnak vagy éppen zeneinek. Versértelmezésemet természetesen nemcsak erre a hangtani megfigyelésre alapozom. Nem ez a döntő szempont, ez csak adalék korábbi megállapításaim igazolásához.

8. Annak tudatában, hogy Szabó Lőrinc ezen kívül még összesen három szonettet írt A huszonhatodik évbe, hihetjük, a költő afelé hajlik, hogy ne beszéljen; talán belátja, hogy életben maradásának feltétele a hallgatás, illetve a nem emlékezés. Három szonett van még hátra a ciklusból, tehát úgy tűnik, hogy a költő hallgat a belső parancsra. De ezeket a verseket olvasva azt kell éreznünk, Szabó Lőrinc belátta, hogy ezt az emléket nem tudja kivetni magából. Sőt a 119. szonettben lényegében fel is lázad e hallgatási parancs ellen, újból életre kelti kedvesét, felidézi emlékét:

Hat éve nem vagy. De légy! Akarom!
Te se halsz meg egészen! Kétezer
évig mindig lesz, aki rád figyel:
férfi sóváran, asszony irígyen —
örök vágy őriz . . . Ámen. Úgy legyen!
(119. Úgy legyen)

Felismeri azt is, hogy éppen ezekkel a versekkel tette örök életűvé a kedvesét mind a maga, mind pedig az utókor számára, bár ez a fizikai halál, a megsemmisülés tényén semmit sem változtat.

. . . Neki azonban . . . minden . . . egyremegy.
(120. „Ércnél maradandóbb”)

9. Szabó Lőrinc stílusát tárgyiasnak, intellektuálisnak nevezi a szakirodalom (pl. Steinert Ágota: Küzdelem a harmóniáért. Bp., 1972. 173–6;

P. Dombi Erzsébet: Az intellektuális stílus néhány eszköze Szabó Lőrinc „A huszonhatodik év” c. versciklusában. NyÍrTudk. XII. 67–76; A magyar irodalom története VI. Bp., 1966. 460; Rózsa Olga: T. S. Eliot fogadtatása Magyarországon Bp. 1977. 76.). E stílus sajátosságai, melyeket ebben a költeményben is megfigyelhetünk, a következők: bonyolult felépítésű, de hibátlan lendületű mondatok; halmozások; tényszerű, de ugyanakkor képszerű megfogalmazás, racionális, logikus szerkezetek; szigorú művészi fegyelem, mely egységes formát kíván és teremt. Sokszor közel áll az élőbeszédhez, de képes arra is, hogy szinte személytelen tárgyilagossággal szemlélődjék. A belső feszültség szüntelenül ostromolja a vers külső burkát, s nemegyszer át is tör rajta a lávaömlés hevességével. Maga Szabó Lőrinc így ír stíluseszményéről: „Az igazi költészet . . . célja, az élő, új szépség, ami az egyensúly észrevehetetlen, édes fegyelmét, a kompozíció könnyed és megingathatatlan szilárd-ságát kívánja meg, és harmóniát követel meg a diszharmonia ábrázolásában is. Az újnak és szépnek biológiailag történő megteremtése, a művészi alkotásnak egyetlen igazi módja, a tartalom és a forma egyszerre születését jelenti” (Szabó Lőrinc: *Divatok az irodalom körül. A költészet dicsérete* c. kötet. Bp., 1967. 432). „A költőnek nem ésszel, szakismerettel, filozófiával, hanem elsősorban formatudással kell rendelkeznie. Ha pedig ért a formához (. . .) és ért az érzéki megjelenítéshez, akkor nem árt neki az intellektualizmus sem, sőt csak növeli számára a feldolgozásra szánt nyersanyagot” (Intellektualizmus a költészetben. I.m. 416).

10. Bár kockázatos vállalkozás egy szonettet kiszakítani ebből a lírai rekviemből, mégis ezt tettem, mert úgy érzem, hogy ez a szonett különösen jól mutatja be azt, ami lényegében a ciklus valamennyi darabjának a témája: a halállal szembekerült ember védekezését, emlékezésének különös, ellentmondásos mechanizmusát.

Boros Mária

„A nyelv területi tagolódása és társadalmi rétegződése” témakör tantervi helyzetéről*

Ha e témakörnek — vagy inkább témaköröknek — korábbi, jelenlegi és leendő tanterveinkben elfoglalt helyét kívánjuk vizsgálni, két dologról nem szabad megfeledkeznünk.

Az egyik az, hogy a szaktudomány különböző részterületeinek fejlettsége szinte kötelezően megszabja az oktatás fokozataiba beépítendő tananyag mennyiségét és minőségét. Egy tudományterület rohamos fejlődése tehát arra indítja a tantervszerkesztőket, hogy az új, megbízható, a kritika által időtállóknak ítélt eredményeket iktassák be akár a korábbi, meghaladott nézetek helyett, akár az addigi, továbbra is érvényes megállapítások mellett. A tudományos fejlődés így a tananyag egyik vezérlő tényezőjévé válik.

A másik szempont viszont az, hogy az iskolai tananyag mennyisége bizonyos határokon túl nem követheti a tudomány expanzióját. — „Tantervi reformok idején nemcsak a hagyományos tantárgyak követelnek több napot maguknak. Új ismeretágak is jelentkeznek, gyakran a külön tantárggyá szerveződés igényével . . . Minden ilyen igényt nem lehet kielégíteni — ennek így nincs realitása. A tételesen megtanítandó ismeretek körét az iskolában már nemigen bővíthetjük. Új dolgok beiktatásának csak valamilyen anyag-rész elhagyása lehet az ára” — írta Gosztonyi János államtitkár a tantervi reform körül zajló vitákra utalva, és nyomatékosan aláhúzta az 1972. évi oktatáspolitikai határozatoknak ezt a gondolatát: „Az iskoláknak nem úgy kell válaszolnia a tudomány gyors fejlődésére, hogy a változó ismeretek mind nagyobb tömegét tanítja, állandóan bővítve anyagát. A tudományos-technikai fejlődés mai szakaszában iskoláink csak úgy felelhetnek meg a társadalmi követelményeknek, ha az alapvető ismeretek tanítására törekszenek, ha a tanulók gondolkodását fejlesztve kialakítják a továbbtanulás igényét, és képesé teszik őket a folyamatos önművelődésre . . .” (Népszab. 1977. XII. 21.)

A tantervelméleti szakirodalom is veszélyesnek tartja a tananyag zsúfolását, túlsűrítését: „A tananyag mennyiségi növekedése . . . fordítottan

* A címbebeli idézőjel arra utal, hogy tanterveink és tankönyveink általában ilyen vagy hasonló címek alatt szokták összefoglalni az ide tartozó kérdéseket. Szándékosan nem használunk olyan ma divatosabbá vált szakkifejezéseket, mint a *szociolingvisztika* vagy a *nyelvszociológia*. Ezek értelmezése jelentős eltéréseket mutat még az európai országok konkrét nyelvtudományaiban is, időbeli jelentésváltozásaikról nem beszélve. Más kérdés, hogy az e téren mutatkozó eredmények tantervi felhasználását szintén meg kell vizsgálni. Elképzelhetőnek tartanánk, hogy a kérdéskör címét egyszerűbben fogalmazva „A nyelv társadalmi tagolódásáról” beszéljünk, hiszen világos, hogy területileg sem a nyelv, hanem a nyelvet beszélő társadalom tagolódik. A *tagolódás* kifejezés azért lenne alkalmasabb a *rétegződés*-nél, mert ez utóbbi a társadalom vonatkozásában elsősorban osztályfogalmi tartalmakat sugall.

arányos feldolgozhatóságának szintjével és képességfejlesztő hatékonyságával; csak a megfelelő mennyiségű információegységet tartalmazó tananyagot lehet valóban feldolgozni az oktatási folyamat határai között” (Nagy Sándor: *A tananyag és az oktatási folyamat tervezésének időszerű kérdései*. Bp., 1979. 19). Alapvető álláspontunk tehát csak ez lehet: „Feleslegesen nem részletezett, tehát alapvető anyagot kell aktív szervezeti formákkal, módszerekkel feldolgozni — ez a korszerű iskola feladata” (uo. 114).

Az anyanyelvi nevelés kiemelt szerepének felismerése és az ezzel együtt jelentkező minimális térnyerése arra kötelez bennünket, hogy alaposan felülvizsgálva eddigi tananyagunkat, a tudomány társadalmilag legértékesebb új eredményeivel bővítsük ki és frissítsük fel az eddigieket.

A belső nyelvtípusok az 1961-es és 1978-as tantervekben

Ha a nyelv területi tagozódására és társadalmi rétegződésére, a dialektusokra és szociolektusokra, vagy Benkő Loránd terminológiájával szólva a belső nyelvtípusokra vonatkozó tantervi utalásokat áttekintjük az 1961-es és az 1978-as, most bevezetésre kerülő tantervekben, kétségtelenül jelentős fejlődést tapasztalunk. A korábbi általános iskolai tanterv szinte semmilyen információt nem iktat be e kérdéskörből a tananyagba: ha a nyelvjárás fogalmáról szó esik, az is csak annyiban, hogy a helyesírás követelményrendszeréből ki kell rekeszteni a nyelvjárás ejtésből eredő sajátságok ismeretét és hibáztatását. A nyelvhelyességi ismeretanyag közt előbukkan a „suk-sük” helytelen használata, de arra való utalás nélkül, hogy e jelenség tájnyelvi bázisú. Pedig e tanterv rendkívül aprólékos fogalmazású, pontosan leltározza az ismeretanyagot és a követelményrendszert is, nomenklatúrája szinte teljes.

Az 1961-es gimnáziumi tanterv az anyanyelvi képzés feladatait így fogalmazza meg: „fejlessze a tanulók szóbeli és írásbeli kifejezőképességét művelt köznyelvi szintre...” Ebből már önmagában is látható, hogy a terminológiájában bizonytalanság van. Mindenesetre fontos, hogy az első osztály év eleji, 6 órás bevezető anyagában az általános kérdések közé felvesz egy ilyen mondatot: „Köznyelv, irodalmi nyelv, nyelvjárás”. Később, a „Szókészlet és jelentéstan” című, 12 órára szabott fejezetben szerepel ez a megfogalmazás: „A szókészlet állománya és rétegei”, illetőleg: „A szókészleti rétegek szerepe a kifejezésben”. E bevezető fejezetek egyformára méretezve találhatóak a gimnáziumi tanterv természet tudományi és társadalomtudományi tagozatának anyagában is, noha ez utóbbinak az első osztályban nem egy, hanem két óra a heti óraszám. A két tagozat különbsége csak később, a negyedik osztályban lesz jelentőssé, ahol a társadalomtudományi tagozat stílustani fejezetében implicite előkerül a témakör a stílust befolyásoló tényezők sorában: „a beszélő és az író egyéni alkata és szociális körülményei; a megnyilatkozás alkalmi és közönsége”. Ugyanitt a stílusfajták között is mód kínálkozik a szociolektusok és dialektusok érintésére: „stílusárnyalatok a felhasznált nyelvi változat, a nyelvi igényesség mértéke... és az irodalmi műfaj követelményei szerint”.

Sajnos, azt kell mondanunk, hogy az 1961-es gimnáziumi tantervek témakörünket periferikusan kezelik, sem mennyiségében, sem mélységében nem elégséges módon szerepeltetik. Az első osztály központi tananyagát képező hangtani fejezetben teljesen megfedkeznek a tájnyelvi sajátságokról. A nyelv-

helyességi, helyesírási kérdések rendszeresen visszatérő problémái kapcsán sincsenek tekintettel a normatív nyelvváltozatokkal ütköző jelenségek rétegnyelvi—csoportnyelvi háttérére, a „hibák” háttérének megrajzolására, a változatok értékrendjének szinkrón vagy diakrón magyarázatára. Ezzel a nyelvszemléletet silányítják, egysíkúvá teszik, nem engedik meg a honnan? miért? és hogyan? kérdések megszületését, végső soron inkább leszoktatnak a gondolkodásról, mintsem rákapatnának.¹

Az 1978-as általános iskolai tanterv jelentős vívmánya, hogy már az ötödik osztály hangtani anyagában helyet kap a beszédművelés keretében „A köznyelvi és a tájnyelvi ejtés eltéréseinek megfigyeltetése”, illetőleg „A tanuló esetleges kiejtési hibáinak megfigyelése, korrigálása”. E kérdések kapcsán sor kerülhet az alapfogalmak kiépítésének első munkamenetére is. A szófajtannal foglalkozó hatodik osztályos tantervi fejezet bevezető része egész sor körünkbe vágó jelenséget tartalmaz: „A magyar nyelv szóállománya; a szókincs rétegei (köznyelvi, tájnyelvi, szaknyelvi szók; régies és idegen szavak)”, illetőleg: „A szókincs nem köznyelvi rétegeibe tartozó szavak jelentésének értelmezése a szövegkörnyezet összefüggései alapján”. Nagy kár, hogy a tanterv felfogása szerint ez az egész bevezető anyag rész nem tartozik a törzsanyagba, csak kiegészítő jellegű ismeretanyag, így a követelményrendszerben nem is szerepel. Legközelebb már csak a nyolcadik osztály összegező, betetőző tantervi anyagában találkozhatunk egy rövid utalással témakörünkre: „A mai magyar nyelv rétegei — Köznyelv, tájnyelv, szaknyelv, csoportnyelv”.

A gimnáziumi oktatás 1978-as reformtanterve még örvedetesebb figyelmet fordít tárgykörünkre. Az első osztály 25 órás „Ember és nyelv” fejezete már a legelején módot kínál „A nyelv és társadalom kapcsolata” keretében néhány alapkérdés felvetésére. Teljesen elégedettek lehetünk itt a témakör későbbi körülhatárolásával is: „A nyelv rétegződése területi és társadalmi szempontból (nyelvjárások és csoportnyelvek). A köznyelv mint az állandó változások (differenciálódás és integrálódás) kiegyenlítője és mint közös norma a nyelvváltozatok fölött”. — Sajnos, itt is úgy tűnik, az irodalmi nyelv fogalmát beleértik a köznyelvbe, ami pedig nem szerencsés.

Az is örvedetes, hogy e tanterv a későbbiekben is olyan feladatokat tartalmaz, amelyeknek során a tanulók szövegalkotó tevékenység közben folytonosan tekintettel vannak a szituációnak, tehát a társadalmi és nyelvi helyzetnek megfelelő fordulatokra. Jól érvényesül ez a szemléletmód a stílusról szóló tantervi fejezetben, az írott és a beszélt stílusrétegek felvázolásában.

¹ Kívül esik itteni feladatunkon, hogy a korábbi tantervek idevágó részleteit értékeljük. Csak utalunk rá, hogy a korábbi gimnáziumi tankönyv — nyilvánvalóan a tantervi előírások értelmében — nemcsak a hangtani fejezetben tért ki a tájnyelvi hangokra, hanem önálló fejezeteket tartalmazott „Mai nyelvjárásaink”, illetőleg „A mai nyelv rétegződése” címmel (Benkő Loránd — Kálmán Béla, Magyar nyelvtan a gimnáziumok I—IV. osztálya számára Bp., é. n. 35—6, 258—64). Még bővebb teret szentelt tárgykörünknek Nagy J. Béla tankönyve, amely „A nyelv tagozódása” című összefoglaló fejezetén belül külön alfejezetben tárgyalta „A népnyelv, a nyelvjárások”, „A csoportnyelvek” (ezen belül a biblia nyelve, a hivatalos nyelv, a diáknyelv, a tolvajnyelv, a gyermeknyelv), valamint „A köznyelv és az irodalmi nyelv” kérdéseit (Magyar nyelvkönyv a tanterv és az utasítások alapján a gimnázium és a leánygimnázium VII. és VIII. osztályának. Bp., 1941., 3—24).

Kár, hogy itt „Az ifjúság nyelve” című téma a kiegészítő anyagba került: azt hiszem, jó okunk lenne rá, hogy az ide tartozó jelenségekkel kötelezőképpen foglalkozzunk az iskolában.

Hiányolom a gimnáziumi reformterv hangtani fejezetéből a tájnyelvi hangjelenségek megemlítését. Egyébként is az a véleményem, hogy a Beszédhangjaink című fejezetre tervezett összesen 8 tanóra teljességgel elégtelen a rendszer és a hangsajátságok felvázolásához és az általános iskolai ismeretek kiegészítő újrendezéséhez. Ha ez így marad, tovább romlik a már ma is szomorú helyzet a hangzás értékelése terén. A szójelentéstani fejezetben is szükség lenne a csoportnyelvi és a tájszók, meg esetleg az idegen szók, terminus technicusok kérdésének érintésére is.

Megoldhatatlannak látom azt a feladatot, amit a negyedik osztályos tananyag a Nyelvünk élete című fejezetben kitűz. Képtelenségnek tűnik, hogy az ott jelzett 15 tanóraban a felsorolt tárgyköröknek akár csak felét is kellő mélységben meg lehessen tárgyalni. Így aligha valósul meg az itt jelzett „Irodalmi és köznyelvünk kialakulása” téma feldolgozása is, noha nagyon jó lenne feldolgoztatni. Talán ha a tanterv teljes hosszában elhúzódó szövegalkotási feladatokból valamit lecsípnénk, sikerülne ez is.

A belső nyelvtípusok kutatásának helyzete és várható alakulása

A helyzet nyilvánvaló voltára tekintettel és helykímélés végett itt csak utalásokra szorítkozunk. Úgy érezzük, az elmúlt évtizedekben mind a nyelvjáráskutatás, mind az irodalmi normanyelv és köznyelv, mind pedig a nyelv és társadalom kapcsolatainak kutatása az átlagosnál sokkal nagyobb lépésekkel haladt, és nagyszerű eredményeket mutatott fel. Ezeknek egy része feltelesenül helyet követel magának az iskolai tananyagban.

A nyelv belső rétegződéséről, a rétegek egymáshoz való viszonyáról magáról is több, figyelemre méltó tanulmány látott napvilágot (Bárcki Géza, Deme László, Papp László, Benkő Loránd és mások tollából). Az összehangolás, illetőleg a megmutatkozó terminológiai eltérések kiegyenlítése, nyelvtudományunkon belüli egységesítése külön tanulmányt igényelne, hogy a közoktatás tananyagába már a leszűrt eredmények szerepeljenek a távlati tervekben.²

² Anélkül, hogy az e téren szükséges szaktudományi kutatásoknak elébe akarnánk vágni, didaktikai célok szem előtt tartásával elképzelhetőnek tartanánk az alábbi tagolási rendszert:

A belső nyelvvázlatok összessége: a nemzeti nyelv. Tagolódása:

A) Normatív nyelvváltozatok:

- a) irodalmi nyelv (főleg írott, nagyközösségi célú): szépirodalmi nyelv, esszényelv, értekező próza, sajtónyelv stb.
- b) köznyelv (főleg beszélt, közösségi célú): színpadi nyelv, pódiumnyelv (szónoki), katedranyelv (tanári beszéd), regionális köznyelv, utcai nyelv stb.

B) Területi nyelvváltozatok (népnyelv; főleg szóbeli):

- a) nyelvjárástípusok
- b) helyi nyelvjárások

A magyar nyelvjárásban az elmúlt években történetének csúcsteljesítményét nyújtotta. A Magyar Nyelvjárások Atlasza és a köréje csoportosuló kötetek, illetőleg az atlasz gyűjtéseinek felhasználásával készült új szintézis (Imre Samu munkája) e tudományágban korszakos jelentőségűek. Az a helyenként felbukkanó nézet, hogy a nyelvjárási színek elhalványulása rohamos tempójú, és záros határidőn belül teljesen kiegyenlíti a nyelvhasználatot, megszünteti a tájnyelvi színeket, aligha fogadható el. A nyelvjárások létezése még sokáig realitás lesz, talán még az ezredforduló után is, korai lenne tehát az ide tartozó új eredményeket félretenni, s a tantervekből kihagyni. Inkább arra kellene törekednünk, hogy a nyelvjárások teljességét éreztetve területileg is, jobban tudatosítsuk a szomszéd államokban élő magyarság létezését, nyelvi közösségünket, társadalmi híd-szerepük révén a szocialista hazafiság és nemzetköziség kérdéseit is bevigyük a nyelvi nevelés folyamatába.

A nyelvjárások kutatásával párhuzamosan folyó köznyelvi fejlődéstendenciák feltárása, a normatív beszélt nyelvváltozat kialakulása, fejlődése és mai helyzete (G. Varga Györgyi) szintén tantervbe kívánkozó eredmény. Még inkább azzá válik, ha a regionális köznyelvi kutatások manapság kiterjedélyesedő voltát figyelembe vesszük: várható, hogy ez a kutatás a jövőben új eredmények sorát hozza majd nyelvtudományunkba.³

Az irodalmi normanyelv kialakulása, fejlődéstörténete: lényegében az elmúlt évtizedek magyar nyelvtudományának nagy eredménye. Pais Dezső 1952-es szegedi előadása óta könyvek és tanulmányok sorozata jelent meg e témakörben (Papp László, Deme László, Molnár József, Benkő Loránd és mások munkái).

Az egyéb nyelvrétegek kutatásán belül elsősorban az ifjúság nyelve kapott — okkal, joggal — nagy figyelmet az utóbbi évek nyelvhelyesség

C) Társadalmi nyelvváltozatok (csoportnyelvek):

- a) s z a k n y e l v e k (főleg foglalkozások szerinti, írott és beszélt változatok): szaktudományos és műhelynyelvek, kismesterségek, munkálatok nyelve, hivatali, mozgalmi nyelv stb.
- b) h o b b i n y e l v e k (szabadidőben űzött foglalatosságok, szórakozások nyelve): sportágak nyelve, játékok nyelve stb.
- c) é l e t k o r i n y e l v v á l t o z a t o k (az egyéni szocializációs folyamat szakaszaiban): gyermeknyelv (dajkanyelv), diáknnyelv, ifjúsági nyelv, katonai nyelv stb.
- d) a r g ó (tolvajnyelv, jassznyelv).

³ Bár talán nem állunk egyedül azzal a felfogásunkkal, hogy mai nyelvtudományunk mintha kissé túlhajtaná a regionális köznyelvek körüli kutatásokat. Úgy véljük, nem lenne szerencsés dolog, ha ezeket a nyelvjárás és köznyelv közötti átmeneteket valóban norma rangra emelnénk, normatívnak tekintenénk és ilyenként esetleg az iskolákban tanítanánk, ahogyan a szakkifejezés „köznyelv” utótagja sugallja. (Jó lenne ezt a kifejezést meghagyni a legalább virtualitásában országosan egységes beszélt normatív nyelvváltozat nevéül.) Esményi beszédnormából elég a köznyelv. A hozzá való igazodás egyénenként és csoportonként rengeteg átmenetet hozhat létre. Nincs szükség ezek valamelyikének norma rangúvá emelésére: a t á r s a d a l m i f e j l ő d é s i l t e t n e m t e s z s z ű k s é g e s s é. A regionális köznyelvek túlzott bizonygatása vagy művi úton való létrehozása, kodifikálása esetleg odáig fajulhatna, hogy bizonyos „régiónok” nyelvének külön önálló normanyelvvé fejlődését is el kellene fogadnunk fejlődési tendenciaként. Ez társadalmilag szükségtelen és nyelvileg veszélyes lenne. Ilyen megfontolások alapján soroltuk a regionális köznyelvet fentebb a köznyelv nem tiszta típusai közé, az egyéb, országosan egységesebb árnyalatok sora után, elmosva egyszersmind normatív jellegének önállósodási lehetőségét.

kutatásaiban, mint néha veszélyesnek látszó aberrációk színtere. Nem kevésbé fontos terület volt azonban a szakmák és szaktudományok nyelvi fejlődésének kutatása is, szoros kapcsolatban a műszaki-technikai forradalom folyamatával. A kiháló — vagy néha feltámadni látszó — kismesterségeknek, a népi földművelés nyelvének adatmentő tanulmányozása napjaink egyik fontos nyelvtudományi feladata, éppen úgy, mint a nagyarányú iparosodás során ma még meglehetősen ellenőrzés nélkül fejlődő, burjánzó termelési szakági nyelvezeteké is. A szakmák nyelvének a közoktatásban feltétlenül nagyobb helyet kell kapnia az eddigieknél, hiszen a középiskolai oktatás ötven százalékban szakmunkásképző intézetekben zajlik, a közismereti tárgyak sokszor száználmas színvonalával. Nem sokkal jobb a helyzet a szintén jelentős szak-középiskolai hálózatban sem.

A nyelvhasználat szociális kérdéseivel nyelvtudományunk az eddigiekben nem foglalkozott kellő alapossággal. Igaz, az ÁNyT. egyik kötete szociolingvisztikai témájú, de úgy érezzük, az 1978-as tantervek szemlélete ezen a téren mintha megelőzné a tudomány adatfeltáró és rendszerező teljesítményét. A szocialista társadalomszemléletből, meg a nagy energiával, robbanásszerűen kibontakozó szociológiai kutatásokból eredően várható, hogy a szociolingvisztikai kutatások is nagyobb fejlődés előtt állnak. Jó lenne ezt a folyamatot úgy irányítani, hogy a közoktatásban már benn szereplő szemléletmódot konkrét nyelvészeti eredményekkel segítsük.

Összegezve: az ezredforduló emberének nem lesz elég, ha a közoktatás, köznevelés folyamatában csak arról kap képet, hogy a nyelv társadalmi jelenség. E kérdés filozófiai vonatkozásán túl a szociológiaiakat is ki kell munkálni: a belső nyelvtípusoknak a társadalom tagolódásával való kapcsolatát, kialakulásuk és fejlődésük történetét, a nyelvhasználat mindenkor társadalmi helyzetéhez kötődését is.

A belső nyelvtípusok tárgyalásának helye

Az oktatás egészére nézve elsősorban szemléletmódot és -formálást kell vállalnunk. A társadalmi jelenségek különböző válfajainak a társadalomhoz való közvetlen kapcsolatát a közoktatás gyakran elsematizálja, világnézeti-filozófiai egysíkúsággal kezeli. A nyelv társadalmi rétegződésének körültekintő tárgyalása rámutathat arra, hogy bonyolultabb, árnyaltabb, színe-sebb az összefüggés: a társadalom belső tagolódása a kapcsolódó jelenségek tagolódásával jár együtt. Hasonlót kell felismernünk az irodalom társadalmi-történeti kapcsolatainak nyomon követésekor is. Manapság a társadalmi jelenségek valóban társadalmi meghatározottságát inkább csak a történelem folyamataiban szokta megragadni az oktatási rendszer. Arra kell törekedni, hogy az ilyen szemléletmódot kitágítsuk, szilárdítsuk, és ezzel a világnézeti nevelésnek segítségét nyújtsunk.

Az anyanyelvi nevelésben a belső nyelvtípusok nem tárgyalhatók egyetlen fejezet keretében. A leíró jellegű kérdések között elő kell kerülnie egyes részleteinek a hangtan, a helyesírás, a szókincs, szójelentés, valamint a stílus problematikája kapcsán is. Történetileg a régi nyelv nyelvjárásossága, a társadalom tagolódásának fejlődése kapcsán pedig a szakmák, szaktudományok szókincsbeli vonatkozásai, az irodalom stílustörténeti folyamatának kísérője-

ként pedig ennek társadalmi meghatározottsága kívánkozik megtárgyalásra. A nyelvi normaváltozatok mint történeti kategóriák szélesednek a nyelv-helyesség, -művelés felé.⁴

Az ismeretanyag főbb tételei

A tételek mélységének tagolása eltérő lehet, az egyes fogalmak szinte tetszés szerint tovább részletezhetőek. Itt ezekbe a részletekbe nem kívánunk belemenni, pontosabb körülhatárolásukat és lebontásukat a majd elkészítendő résztanulmányok alapján lehet elvégezni.

A témák:

A nyelvi egység mint a nyelv működésének feltétele.

Az egység viszonylagossága; egyedi és csoportos eltérések; az eltérések értékrendje; a norma és a normán kívüli jelenségek; szélső értékek: abszolút norma, teljes aberráció; normakarbantartás a nyelvtudományi munka terén.

A tipikus csoportos eltérések: belső nyelvtípusok. Felosztásuk lehetséges kritériumai: területi; társadalmi osztály, réteg; iskolázottsági szint; foglalkozás, életvitel; stb.

A nyelvjárások. Keletkezésük, fejlődéstörténetük a társadalmi fejlődés függvényében: nemzetiségi, törzsi nyelvjárások; területhez kötődésük a feudalizmus korában, alakulásuk a normanyelv keletkezésével párhuzamosan; szerepük a normanyelv mellett; várható sorsuk a jövőben. Önállóságuk a hangrendszer, szókészlet és nyelvtani rendszer tekintetében; szóbeliségük és változékonyságuk összefüggése. Szerepük a szépirodalomban; stílushatásuk értékelése. Nyelvhelyességi megítélésük.

Az írott normanyelv. A fogalom értelmezései. Keletkezése mint társadalmi szükséglet kielégítése. Alakulástípusainak európai eltérései. A sajátos magyar megoldás történetének főbb mozzanatai társadalmi fejlődésünk függvényében. Fejlődésének főbb fázisai szövegelemzések tükrében. Mai helyzete és szerepe; fejlődésének kilátásai.

A beszélt normanyelv. Kialakulásának főbb jellemzői. Viszonya a nyelvjárásokhoz, az irodalmi nyelvhez, a helyesíráshoz; kiegyenlített jellege. A hangkészlet normái, a hangkapcsolódások szabályai, a beszédművelés fontossága, fő területei. A regionális köznyelvek helye a beszélt nyelvtípusok közt. A hangzó nyelv stilsztikája és esztétikája az előadóművészetben.

A társadalmi osztályok és rétegek sajátos nyelvi színei. A régi korok latin nyelvű közléte: a lingua paterna. A felső társadalmi rétegek idegen nyelv használata (német, francia). Az arisztokratikus elkülönülés nyelvi jellemzői és ennek maradványai. A nyelv és műveltség kapcsolata a régi és a

⁴ Az aligha vitatható, hogy a belső nyelvtípusok kérdésköre alapvető fontosságú, hiszen benne a nyelv létezési formája, társadalomhoz kötöttségének árnyalatai ragadhatók meg. Ez ismeretelméletileg és világnézetileg is nagyon fontos kérdéskör. Arra is alkalmas, hogy a nyelv mivoltának, jelrendszerként való tárgyalásának kérdésével összekapcsolva a megfelelő életkorban — a 14. életév táján — az anyanyelvi nevelés folyamatában a tantervszervező erőként szerepeljen. Szerves folytatása lehetne a mai tantervekben szereplő „Az ember és a nyelv” fejezetnek, és utána következhetne „A szövegalkotás alapjai” fejezet, hiszen a tanulóknak látniuk kell, hogy minden szöveg egyben valamilyen belső nyelvtípushoz kötődő jellegzetességeket is mutat.

szocialista társadalomban. A nyelv mint az egyéni képességek kibontakoztatásának eszköze és feltétele.

A szakmák, foglalkozások és életvitel alapján kiformalódó nyelvtípusok. A társadalom történeti fejlődésének szerepe: az állattenyésztés, mezőgazdaság, kismesterségek; az ipari fejlődés nyelvi következményei. A városok nyelvi fejlődését befolyásoló tényezők. A modern mezőgazdaság és ipari szakmák nyelve — különös tekintettel a szakmunkásképzés és szakközépiskolai nevelés adott területeire.

Egyéb nyelvtípusok. Gyermeeknyelv — dajkanyelv. Az ifjúság sajátos nyelvhasználata. Az argó kialakulása, mai helyzete, hatása más nyelvi rétegekre.

A nem normatív belső nyelvtípusok megítélése a nyelvhelyesség, nyelv-művelés szempontjából. Szerepük a szituációhoz igazodó nyelvhasználatban és a szépirodalomban. Stb.

Didaktikai, pedagógiai problémák

Az itt címül írt feladat számomra rendkívül nehéz. Tudjuk ugyan, hogy a tantervelmélet első nagy fejezete — a tananyag-kiválasztás — után a második fejezet a tananyag elrendezése. Az egyetemi oktató azonban nem tantervelméleti szakember. Ehhez a pedagógiai gyakorlat teljes hosszsmetszeti belső ismerete lenne szükséges. Teljes mértékben igazat adnék Nagy Sándornak, aki e kérdéstről így nyilatkozik: „magának a tanterveknek a tudományos kimunkálása s abban a tanítási-tanulási folyamat megtervezése — mindenképpen az arra hivatott pedagógiai specialisták feladata (akik többnyire maguk is gyakorló pedagógusok)” (i. m. 88).

Arra szorítokozom tehát csupán, hogy a fenti témakörhöz egy-két laikus jellegű gondolatot felvessek.

El lehetne gondolkozni azon, hogy már az iskolázási korszak első percétől kezdve lépten-nyomon használják pedagógusaink a „helyesírás”, a „helyes és szép beszéd” fogalmát. De szinte azonnal fel lehetne tenni a kérdést ezzel kapcsolatban: miért helyes az egyik nyelvi forma és miért „szabálytalan” a másik? Azaz: a norma mivolta nemcsak az iskolai oktatás első percétől kísért, hanem talán még korábbról, attól kezdve, hogy a családban a szülő kijavítja a gyermek beszédét. Ő ugyan nem a helyeset kéri számon, hanem a „szépet”: *mondjad szépen*, akárcsak mikor a balkéz használatáról elterelni akarván gyermekét, a *szép* kezével veteti el a cukrot. A nyelvi norma tudatának kiépítésére talán már sokkal korábban gondolni kellene, mint mai tanterveink teszik. A norma és szabály fogalmának megértetése aligha kívánna nagyobb absztraháló képességet, mint a *j* hang kétféle jelölésének megtanulása, vagy — más területre utalva — a halmazelméleti alapismeretek elsajátítása.

A norma fogalmának korai kiépítése és folyamatos finomítása lenne az egyik feltétele annak, hogy az itteni ismeretanyagot könnyű legyen elsajátítani. A másik a társadalmi jelenségek társadalmi meghatározottságban való megismertetése. Ha valahol, akkor a nyelvi ismeretek során egy percre sem lehet eltekinteni attól, hogy mindezek viszonylagos értékek, szituációk függvényei. A mai reformtantervek már helyesen irányítják a figyelmet a nyelvhasználat helyzetéhez kötöttségére. Ha ezt nemcsak az egyén megszólalásának mikromezőjében, hanem a nyelvi kommunikáció makrotényezői közepette is

következtesen szem előtt tartjuk, nem jelenthet nehézséget a belső nyelvtípusok megtanításának feladata.

A fenti tételes nyelvi anyag kétségtelenül többnek látszik, mint amennyit eddigi tanterveink erről az ismeretkörről tartalmaztak. Talán túlságosan is soknak tűnik. De jelentős részben beilleszthető a tananyag más főfejezeteibe, mint azok járulékos vagy háttérismerete. A korábban fejtegetett tudományos fejlődés, amit ezen a területen megfigyelhetünk, feltétlenül többet kíván már ma is és a jövőben még inkább erről a szakterületről.

Nehezíti a didaktikai helyzetet, hogy a folyó reform meglehetősen kizárólagos formában követi az induktív módszer eljárásait, mint modern formákat. Csak hogy — mint Nagy Sándor egy másik tanulmányában írja: „A modern szervezeti formák és metodikai megoldások . . . időigényesebbek, mint a hagyományos eljárások. Közismert, hogy valamely erre alkalmas új ismeretet csoportmunkában feldolgozni általában legalább kétszer, esetenként háromszor annyi időbe kerül, mintha azt tanári demonstrációval és ehhez kapcsolt beszélgetéssel próbáljuk feldolgozni” (uo. 115).

Úgy gondolom, lehet, sőt kell is váltogatni a módszereket, és a mi esetünkben különösen a jelenségek történeti oldalának megvilágítását esszéformák felhasználásával, olvasmányanyagként is fel lehet dolgozni, vagy akár tanári közlés gyanánt is. Joggal említi Nagy Sándor, hogy Piage véleménye szerint is „a receptivitás éppúgy a gyermek természetéhez tartozik, mint az aktivitás; a kutató tanulás és problémamegoldás éppúgy szükséges, mint — a maga helyén — a verbális tanulás, fogalmi tanulás, sőt, esetenként a memorizálás” (i. m. 89).⁵

A kérdéskör anyagának legnagyobb része természetesen a jelenlegi középiskola első osztályának tananyagába illeszthető be legkönnyebben: ennek általános nyelvészeti fejezetéhez kapcsolódhatna természetes folytatásképpen valamilyen efféle cím alatt: A mi nyelvünk és a mi társadalmunk.

Továbbra is szükséges lenne a megfelelő nyelvtani fejezetekben utalni e kérdéskör megfelelő részletére éppen a bevésés — vagy esetleg az előlegezés — szándékával. Ilyenek főleg a hangtan, a szókinccs osztályozása és a stilisztika. A nyelvhelyesség és nyelvművelés, a szóbeli és írásos kifejezési gyakorlatok sohasem nélkülözhetik a belső nyelvtípusokról tanultakra való utalásokat. Általában úgy érezzük, hogy a nyelvrétegződés gondolatának jobban át kellene hatnia az egész tananyagot. Szinte minden fejezet kínál erre módot. A nyelvtörténeti fejezet tudatosíthatná a nyelvemlékek tájnyelvi jellegét. A nyelvi változásokról szólva érinteni kell az írott és a beszélt nyelvtípusok változékonyságának eltéréseit, az írás konzerváló hatását. A szintaxisban be lehet mutatni a nyelvrétegekhez kötött szerkesztési szinonimitást, a szövegalkotás tanításakor a tájnyelvi, szakmai, szaktudományos és más rétegyelvi szövegtípusokat, figyelve nemcsak ezek közvetlen információtartalmát, hanem sajátos stilisztikai értékét, hangulatát is.

Úgy gondolom, hogy a fent részletezett ismeretanyagnak az oktatás hosszmszterében való évekre elosztása egy-egy ilyen szeptet esetében nem old-

⁵ Tartozunk az igazságnak azzal, hogy a tantervet valóra váltó reformtankönyvek a vártnál jobban ötvözik a módszereket: az egyes leckék induktív anyagfeldolgozó szakaszához jól megfogalmazott és nyomdatechnikailag is célszerűen tagolt esszéjelleű összegezés csatlakozik, a szabályok kiemelésével, illetőleg hasznos összefoglaló táblázatokkal.

ható meg, hiszen ehhez már kész keretrendszernek kellene lennie, amelyből az is kiderülne, hogy egyáltalán lineáris vagy táguló koncentrikus formában kívánjuk-e majd felépíteni a tantervet. Tudomásom szerint pedagógiai szaktudósaink is vitatják e két módszer alkalmazásának kérdéseit.

Az iskolatípusok tekintetében is könnyebbnek ítélném, ha a gimnáziumi anyag teljes körű megszerkesztése után kerülne eldöntésre, milyen módosításokkal kell azt alkalmazni a szakközépiskolára, illetőleg a szakmunkásképző intézetekre — ha ugyan ez a rendszer még érvényben lesz akkor, amikor terveink felépülve és kikísérletezve valóra válhatnak. A történeti vonatkozások mindenképpen inkább a gimnáziumi anyagban szerepelhetnének, a csoportnyelv foglalkozáshoz köthetőbb vonatkozásait a szakmunkásképzőbe és szakközépiskolákban vihetnénk be főleg.

A témakörből a következő résztanulmányok irandók meg:

a) A nyelv belső rétegződésével kapcsolatos kutatások újabb eredményei — különös tekintettel a felosztás szempontjaira és a terminológia egységesítésére.

b) A magyar nyelvjáráskutatás újabb eredményei a közoktatásban való felhasználás szempontjából.

c) A magyar normatív nyelvváltozatok kutatásának újabb eredményei a közoktatásban való felhasználás szempontjából.

d) Az ifjúság nyelvének fejlődési tendenciái és a beszédművelés feladatai.

e) Az argó helye és szerepe a mai magyar társadalomban.

Sebestyén Árpád

A Magyar Szinonimaszótár az iskolai anyanyelvi nevelés szolgálatában*

1. A „magyartanítás” helyébe lépő „iskolai anyanyelvi nevelés”-nek az a legfőbb újdonsága, hogy a „nyelvtanközpontúság”-ot felváltja a „nyelvhasználat-központúság”. A funkcionális szemlélet előtérbe kerülésével nagyobb súly esik az egyéni nyelvi-stiláris készség kifejlesztésére, mégpedig annak érdekében, hogy a tanulók elkerülhessék „a sémákba merevített gondolkodásmód sablonos kifejezéseit, a közhelyeket, a színtelen, szürkítő zsargont”, és megtanulják a valóság bonyolult összefüggéseinek minél hívebb megragadását, mind gondolkodásukban, mind pedig gondolataik nyelvi formába öntése terén. E cél elérésében, a valóságot minél tökéletesebben tükröző, alkalomhoz, helyzethez simuló árnyalt fogalmazási készség kibontakoztatásában fontos szerep jut a szinonimáknak, illetőleg a szinonimákra vonatkozó ismereteknek (vö. Bencédy József: Az iskolai anyanyelvi nevelés programja: Magyar Nyelv 72. [1976.]: 27—39). Éppen ezért célszerűnek látszik, hogy azok, akikre a vázolt feladatok megoldása hárul, a szinonimákkal, valamint a használatukra vonatkozó főbb szabályokkal, illetőleg a magyar szinonimák első gyűjteményével, a Magyar Szinonimaszótárral egy kissé közelebből is megismerkedjenek.

* A Fővárosi Pedagógiai Intézetben általános iskolai tanárok előtt elhangzott előadás.

2. Mint a ninivei könyvtárból előkerült leletek bizonyítják, már az asszír-babiloni írnokok és írnokiskolai tanulók használtak nyelvismereteik és fogalmazási készségük fejlesztésére olyan agyagtáblácskákat, amelyek szinonim (magyar szakkifejezéssel: rokon értelmű) szócsoportokat tartalmaztak. Európában elsőként a görög rétorok és filozófusok taglalták a szinonimákat; ezt az is bizonyítja, hogy a *szinonim*, illetőleg *szinonima* terminusok görög eredetűek. Mindazáltal: mai értelemben véve azóta foglalkoznak a szakemberek a szinonim szókészleti elemekkel, hogy Gabriel Girard műveként a mintegy 700 rokon értelmű szót elemző első francia szinonimagyűjtemény (*La Justesse de la langue française* címen) — 1718-ban — napvilágot látott. A francia példát csakhamar követték az angolok és a németek is. Azóta ezeken a nyelveken egész sor szinonimaszótár megjelent, köztük olyanok is, amelyek az iskolai tanulók használatára készültek. A szinonimaszótárak népszerűségére jellemző, hogy pl. Johann August Eberhardnak „Synonymisches Handwörterbuch der deutschen Sprache für alle, die sich in dieser Sprache richtig ausdrücken wollen [A német nyelv szinonimáinak kéziszótára mindazok használatára, akik ezen a nyelven helyesen akarják magukat kifejezni]” című műve, amely mintegy másfélezernyi szócikkben kb. 6000 szinonimát taglal, 1802-től 1910-ig nem kevesebb mint 17 kiadást megért.

Nálunk elsőként Finály Henrik vállalkozott a rokon értelmű szavakkal összefüggő fontosabb kérdések tisztázására (Adalékok a magyar rokonértelmű szók értelmezéséhez című műve 1870-ben jelent meg). Másfél évtizeddel később pedig a rokon értelmű szavak, kifejezések gyűjtése is megindult. Ám a munka csupán különféle szinonim szócsoportok összeállítására irányult, nagyobb mennyiségű szinonim szóanyagot tartalmazó szótár szerkesztésére csak a közelmúltban került sor. (Megjegyzendő: Póra Ferencnek századunk elején, 1907-ben napvilágot látott úttörő műve — jöllehet, „A magyar rokonértelmű szók és szólások kézikönyve” címet viseli — műfaját tekintve nem minősíthető szinonimaszótárnak, inkább fogalomkörük szempontjából egy csoportba foglalható szavak, kifejezések gyűjteménye: együtt, egy sorban szerepelnek benne az ilyen egymással szinonimának semmiképpen nem nevezhető szavak, mint a *vegyület* és az *elegy*, a *habarcs* és a *moslék*, a *ragaszt* és az *összeforraszt*, valamint a *pecsétel*, vagy: az *öltöny* és a *rokolya*, illetőleg a *suba*).

3. A szótárak, azaz a szavakat tartalmazó gyűjtemények vagy két, (illetőleg több) nyelvűek (pl. magyar—angol vagy angol—magyar), vagy egynyelvűek. Az egynyelvű szótáraknak ismét több fajtájuk van. Lehetnek pl.

1. olyanok, amelyekből a szavak és az állandósult szókapcsolatok jelentését/jelentéseit tudhatjuk meg (ilyen A magyar nyelv értelmező szótára I—VII. kötet vagy a Magyar értelmező kéziszótár);

2. olyanok, amelyekből szavaink eredete és története felől tájékozódhatunk (l. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I—III. kötet);

3. olyanok, amelyek a szókincs nagyon ősi, sőt legősibb elemeire vonatkozóan nyújtanak felvilágosítást (l. A magyar szókészlet finnugor elemei I—III. kötet);

4. olyanok, amelyek a nyelvjárások szókincsét mutatják be (pl. A magyar tájszótár I—II. kötet vagy a négy kötetesre tervezett Új magyar tájszótár, amelynek a közelmúltban jelent meg az első kötete; aztán: a Szamosháti szótár vagy a Szegedi szótár);

5. olyanok, amelyek nevek magyarzatát tartalmazzák (pl. A földrajzi nevek etimológiai szótára);

6. olyanok, amelyek különféle statisztikai vagy más tudományos vizsgálatok céljára szolgálnak (mint A magyar nyelv szóvégmutato szótára vagy a Nyelvtudományi Intézetben készülő gyakorisági szótár); stb.

A Magyar Szinonimaszótár — amint ezt a címe is jelzi — szinonimákat tartalmaz. A *szinonima* szó eredeti jelentése szerint a. m. 'azonos értelmű', sőt: 'ugyanolyan értékű szó'. Csakhogy: a 18. században a szinonimika művelői, azaz a szinonimákkal foglalkozó szakemberek fölfedezték, hogy ha alaposabban szemügyre veszik az addig azonos értelműnek/értékűnek (szinonimnak) tekintett szavakat, mindig — vagy csaknem mindig — lehet közöttük valami különbséget találni, stiláris értékük, hangalakjukhoz kapcsolódó vagy attól független hangulati velejárójuk, használati körük, sőt esetleg még fogalmi tartalmuk, jelölő értékük szempontjából is. Ebből némelyek azt a következtetést vonták le, hogy szinonimák valójában nincsenek. Mások azt javasolták, hogy beszéljünk egyfelől tökéletes/valódi/igazi/teljes, másfelől ál-, illetőleg részleges szinonimákról, vagy hol szorosabb, hol tágabb értelemben vett szinonimákról. Ismét mások úgy vélekedtek, hogy ha a nyelvben csakugyan nincsenek teljesen azonos értelmű, sőt értékű kifejezőeszközök, akkor a *szinonima* műszó értelmét ki kell tágítani, más szóval: azonos és hasonló értelmű, sőt esetleg csak hasonló/rokon értelmű szót kell rajta érteni.

Ez a vita századunkban is folytatódott, s mindmáig nem ért véget. Ez onnan érthető, hogy a jelentéstani kutatások során kiderült: a szó jelentése nem azonos a jelölt fogalommal (denotatum), más járulékos (konnotatív) elemei is vannak, s ha a jelentést elemeire bontjuk, akkor ezek az elemek nem bizonyulnak azonos értékűeknek, s nem is mindig ugyanazon a szinten helyezkednek el (pl. a főlé- és alárendelt viszonyban levő fogalmakat jelölő szavak esetében). Mindazáltal: g y a k o r l a t i szempontból (így például szótárszerkesztés céljára vagy az anyanyelvi nevelés, illetőleg a szövegalkotás szempontjából) az a nézet tekinthető ma általánosan elfogadottnak, amely szerint azok a szókészleti elemek (más műszóval: lexémák, lexikai egységek) tekinthetők szinonimnak, amelyek jelentésbeli hasonlóságuk révén bizonyos esetekben beilleszthetők ugyanabba a szöveggörnyezetbe, anélkül, hogy a szöveggörnyezetül szolgáló mondatnak, illetőleg szószerkezetnek (szintagmának)

a) a hírértéke, illetőleg a fogalmi tartalma megragadható módon megváltozna, ha a stílusértéke esetleg módosul is;

b) a fogalmi tartalma oly mértékben megváltozna, hogy az a hírértéke rovására menne, tehát hogy adott helyzetben — a közlő szándékával is számolva — veszítene pontosságából, szabatosságából, ha a stílusértéke esetleg módosul is.

4. Az a) csoportba sorolhatók például:

a) azok a motiválatlan (értsd: jelentésük szempontjából képzeteket nem keltő, más nyelvi elemhez nem kötődő, általan nem színezett) szavak, amelyek közt fogalmi tartalmuk tekintetében, ha egyáltalán van, akkor oly elenyésző a különbség, hogy nehéz felismerni, szótárban hitelesen leírni, jól megragadni: *párna—vánkos; fut—szalad, kergét—üz (állatot); azóta—attól fogva; rögtön—azonnal*; stb.

β) az idegen (szak)szók és magyar megfelelőik: *biológia—élettan, botanika—növénytan, futurologia—jövőkutatás, kémia—vegytan*; stb.; vagy *futball—*

labdarúgás, kombájn—arató-cséplő gép, pedikűr—lábápolás, regiszter—mutató; antipatikus—ellenszenves, nívós—színvonalas; landol—leszáll, renovál—tataroz; stb.

γ) az azonos funkciójú (szinonim) képzőkkel alkotott szinonim szavak egy része, mint: *butácska—butus; fázós—fázékony, félős—félénk; romlandó—ronlékony; eseng—esdekel, futkos—szaladgál; szálldogál—szállingózik, illetőleg szálldos—szállong* (pl. a hó); stb.

θ) az azonos funkciójú (szinonim) igekötővel álló szinonim igéknek (és ezek származékainak) egy része, mint: *abbahagy—félbehagy, áthatol—keresztülhatol, elver—összever, előhoz—kihoz* (valahonnan); *hozzátát—nekilát* stb.; *keresztülvihetetlen—kivihetetlen* stb.; vagy: az igekötős igék és a velük azonos értelmű határozós szerkezetek: *agyonkínoz—halálra kínoz; felránt—magára ránt* (pl. kabátot); stb.

ε) azok a szinonim lexikai egységek, amelyek közül az egyik teljesen vagy csaknem teljesen motiválatlan, a másik motivált (azaz: elemeinél fogva képzetkeltő): *menyecske—fiatalasszony, új asszony; pofon—arculütés, arculcsapás; szelíd—galamblelkű; meghal—a másvilágra költözik, a sírba száll; stb.*

e) a más-más szemléletet tükröző, a jelölt fogalmat más-más oldalról megragadó, azaz a más-más módon motivált szóképzési elemek, mint: *ágytakaró—ágyterítő; evőkanál—nagykanál; jegygyűrű—karikagyűrű; konyharuhátörökendő; levélszekrény—postaláda; csikorgó—fogvacogtató* (hideg); *pörköletlen—zöld* (kávé); *szabad út—zöld út; megszámlálhatatlan—annyi mint égen a csillag* vagy *a tenger fővénye*; stb.

A b) csoportba azok a szinonimák tartoznak, amelyek közül az egyiknek a jelentése fogalmi tartalma szempontjából egy (vagy esetleg két) elemmel (jeggyel) többől tevődik össze, mint a másiknak a jelentése, ebből következően

a) az egyik csak általában jelöl valamely fogalmat, a másik ellenben közelebbi felvilágosítást is nyújt vagy nyújthat ugyanarra a dologra, tulajdonságra, cselekvésre, történésre stb. vonatkozóan. Hogy példát is említsék: a *magas* melléknév ember természetére vonatkoztatva csak arra utal, hogy az illető nem alacsony, ellenkezőleg, eléggé megnőtt; a *nyurga* egyszerre is a soványságot is érzékelteti, a *sudár* az egyenes testtartásra is utal, a *termetes* szó pedig fejezi ki, hogy akire jelzőként vonatkoztatjuk, az nemcsak magas, hanem ugyanakkor erős testalkatú is; ha igékről van szó, az egyik szinonima — a másiktól eltérően, mintegy többletként — utalhat mondjuk a cselekvés lefolyása módjára, eszközére vagy tárgyára, mint *leszel—lekanyarít* (ívelő mozdulattal); *levág—lenyísszant* (hirtelen, gyors mozdulattal), *lemetél* (apró vágásokkal), *lenyír* (ollóval), *lenyíszál* (életlen késsel), *leszel* (húsból, kenyérből egy szeletet), *leborotvál* (szakállt borotvával) stb.; vagy: a hangadásra utaláson túl — a cselekvés alanyától függően — tudatunkba idézheti azt a hangot is, amely a cselekvés, történés során létrejön, hallhatóvá válik: *szól* (némely állat, valamely hangszer stb.) — *ciripel* (tücsök), *kukorékol* (kakas), *búg* (orgona), *pereg* (dob), *sír* (hegedű), *csörög* (ébresztőóra), *zúg* (harang, mélyen, ünnepelesen), *kong* (harang, tompa, mély hangon); stb.

β) az egyik ugyanannak a dolognak kisebb, a másik nagyobb mértékét, fokát fejezi ki: *fájdalom—kín, gyötirelem; fáradt—kimerült; meleg—forró; nagy—óriási; sok—rengeteg; átír—átgyúr* (pl. előadás szövegét); *csodálkozik—álmélkodik; csik—zuhog; fut—rohan—száguld; megijeszt—megrémít—halálra rémít*; stb.

A fokozati különbséget olykor az alapszó és a belőle képzett származékszó érzékelteti: *ház*—*házacska*, *szellő*—*szellőcske*; *buta*—*butus(ka)*, *vékony*—*vékonyka*; *szép*—*szépséges*, *szörnyű*—*szörnyűséges*; *eszik*—*eszeget*, *megy*—*mendegél*; stb. De kifejezheti a fokozati különbséget valamely melléknévnek vagy határozószónak az ikerített változata is: *messze*—*messze-messze* (= nagyon messze), *sok*—*sok-sok* (= nagyon sok); *lassan*—*lassan-lassan* stb. is. Aztán fontos eszközei (igék és származékaik esetében) a fokozati különbség érzékeltetésének az igekötők, illetőleg az igekötős igék és a határozós igék is: *elkeseredett*—*nekikeseredett* (ember); *eltör*—*összetör*—*pozdorjává tör*; *lég*—*porig ég* (ház), *csonkig ég* (gyertya); *megsóz*—*elsóz*; stb. Máskor hasonló értelmű összetételek szolgálnak a fokozati különbség érzékeltetésére: *fehér*—*hófehér*; *könnyű*—*pehelykönnyű*; *sima*—*tükörsima*; *vékony*—*hajszálvékony*; stb.

5. Az *a*) csoportba tartozó szavakkal kapcsolatban, amelyeknek a fogalmi tartalmuk (más műszóval: a jelöltjük, a denotátumuk) azonos, így — némi túlzással — azonos értelmű, sőt — ha a stílusértékük, hangulati velejárájuk, használati körük is egybevág — akár azonos jelentésű szavaknak is nevezhetők, meg kell jegyeznünk, hogy a közlés folyamatában ezek sem teljesen azonos értékűek, még akkor sem, ha stílusértékük, hangulati velejárájuk szempontjából jószerével semmi megragadható különbséget nem lehet köztük felfedezni, megállapítani. Több okból sem. Egyrészt azért, mert a hangalakjuk eltér egymástól, és például a költő szempontjából nem mindegy, hogy egy szónak a hangteste milyen hangokból tevődik össze (*ballag*—*battyog*), hogy egy szó rövid-e vagy hosszú (*pityang*—*gyermekláncfű*), magas hangú-e vagy mély (*elkeseredett*—*búbánatos*); stb. De azért sem, mert az egyikük szélesebb, a másikuk szűkebb körben él, az egyikük több, a másikuk kevesebb más szóval kapcsolható össze, szerepelhet együtt, egyazon szókapcsolatban stb. S az sem mindegy, hogy idegen szót használunk-e vagy magyart, hogy motiválatlan szóval élünk-e vagy motiválttal, s ha motivált kifejezést választunk, akkor a kifejezendő fogalmat milyen oldalról ragadjuk meg, tehát hogy milyen módon motivált az a szó vagy kifejezés, amelyet valamely — előszóval előadott vagy leírt — szövegbe beiktatunk.

A *b*) csoportba sorolt s fokozati különbséget/különbségeket mutató szinonimákkal kapcsolatban azt érdemes kiemelni, hogy azok a lexikai egységek, amelyek valamely elképzelt tengelyen a nulla ponton álló szóhoz (pl. *eső*) képest bal és jobb felől állnak, amelyek tehát egyfelől kisebb, másfelől nagyobb intenzitást érzékeltetnek (*eszeget*, *csepereg*, *szemel*, *szemereg*, *szemetel*, *szítal* stb. és *csurog*, *zuhog*, *ömlik*, *szakad* stb.), fenti meghatározásunk alapján egymással már nem tekinthetők szinonimnak:

← 0 →

	← esik →	
<i>eszeget</i>		<i>csurog</i>
<i>csepereg</i>		<i>zuhog</i>
<i>szemel</i>		<i>ömlik</i>
<i>szemereg</i>		<i>szakad</i>
<i>szemetel</i>	← X →	stb.
stb.		

Egy másik fontos tudnivaló a hasonló értelmű/fogalmi tartalmú szókészleti elemekkel kapcsolatban: ha a szinonimákat a vázolt módon értelmezzük, akkor az alábbi, illetőleg fölérendelt viszonyban levő fogalmak neveit (a nemet és a fajt/fajtat jelölő kifejezőeszközöket) nem tekinthetjük szinonimnak, hiszen aligha lehet kétséges: ha valamely szövegben *kutya*, *ló*, *bárány* vagy *gólya*, *fecske*, *cinke* helyébe *állat* kerül, a szöveg veszít a hírértékéből, a szabatosságából, pontatlanná/pontatlanabbá válik. De ugyanígy csorbát szenvedhet — bár kevésbé szükségszerűen — a mondanivaló akkor is, ha egyszerűen a *kutya* vagy az *eb* áll ott, ahol az *agár* vagy a *vizsla* volna a megfelelő, a teljes értékű kifejezés (pl. szakkönyvben).

Azt alighanem szintén könnyű belátni, hogy azok a szókészleti elemek, amelyeknek a jelentése egymással ellentétes, egymást kizáró elemeket tartalmaz, szintén nem nevezhetők szinonimnak, akkor sem, ha egyébként jelentésük több fontos mozzanatban egyezik is. Néhány példa: *tó*, *tenger*, *állóvíz* és *folyó*, *folyóvíz*, *folyam*; *belép* és *kilép*; egyfelől *ül*, *üldögél* (folyamatos igék!), másfelől: *beül* (a vendéglőbe), *kiül* (az udvarra), *visszaül* (előbbi helyére); vagy: *eszik* (folyamatos ige) és *megeszik* (befejezett cselekvésű ige); *dobban* (egyszeri történésre utaló mozzanatos ige) — *dobog* (ismétlődő történésre utaló ige); *lenyisszant* (ollóval, egyetlen gyors mozdulattal) és *lenyisszál* (életlen kessel, azt ide-odahúzatva, nagy nehezen); stb.

6. Mind az *a*), mind a *b*) csoporton belül lehetnek, illetőleg vannak olyan szinonimapárok, amelyek közt stiláris szempontból, hangulati értéküket tekintve kisebb-nagyobb különbség mutatkozik. A *könnyűbúvár*-hoz képest a *békaember* bizalmas, familiáris hangulatú. Míg a *meggyógyul* semleges, addig a *felépül* választékos kifejezés. A *meghamisít*-hoz mérten a *megmásít* nem nevezi nevén a jelölt cselekvést, azaz szépítő jellegű. Az *azonnal*-al vagy a *rögtön*-nel szemben a *haladéktalanul* hivatalos színezetű, a *tüstént*, az *izibe* vagy az *üstöllést* népi hangulatú, a *legottan* pedig régies, irodalmi ízü. — Másfelől: az *eszik* és a *fal/zabál* nemcsak abban különböznek, hogy ez utóbbiak a mohóságot is érzékeltetik, hanem azért is, mert rosszálló, sőt durva kifejezőeszközök. Az *el-szenderedik* egyfelől amiatt tér el az *elalszik*-tól és a *meghal*-tól, hogy a 'rövid időre', illetőleg a 'csendesén' jelentésmozzanat is kifejeződik benne; másfelől viszont azért, mert nem semleges, hanem választékos, emelkedett hangulatú.

7. Ha az értelmező (vagy esetleg a kétnyelvű) szótárakat lapozgatjuk, szemünkbe ötlük, hogy a szavak némelyikének csak egy jelentése van (csak egy fogalmat jelöl), másoknak viszont két, három, sőt esetleg tíz vagy annál is több (így ennyi fogalmat képesek tudatunkba idézni, a helyzettől, illetőleg a szövegkörnyezettől függően). Ez utóbbiak a több jelentésű (vagy idegen műszóval a poliszém szavak). A több jelentésű szavakkal kapcsolatban azt kell megjegyeznünk, hogy többnyire nem minden, hanem csak egyik vagy másik jelentésükben szinonimok valamely más egy vagy több jelentésű lexikai egységgel; ritkán fordul elő, hogy egy több vagy éppenséggel sok jelentésű szó minden jelentésében rokon értelmű egy másik poliszém szókészleti elemmel. Ebből két dolog is következik. Nevezetesen: ha egy szinonimapárnak a tagjai poliszémek, akkor általában nem minden egyes jelentésükben rokon értelmű lexikai egységekről van szó, hanem csak szinonim szójelentésekről beszélhetünk; azt mondhatjuk például, hogy a szinonimapár egyik tagjául szolgáló *x* szó,

amelynek hat jelentése van, csak egy vagy két, esetleg három jelentésben (az 1. vagy az 1. és a 3., esetleg az 1., a 3. és a 4. jelentésében) rokon értelmű a szinonimapár másik tagjával, a négy jelentésű *y* szóval. Ebből következően a több jelentésű szavak több szóval is alkothatnak szinonimapárt, illetőleg több szinonimasorba is beletartozhatnak, annyiba, ahány jelentésük van. Példát is említve: ha a *szakad* igének az *eső* az alánya, akkor a *zuhog*, *ömlik* stb. igékkal rokon értelmű; ha ruhafélékre vonatkoztatjuk, akkor a *nyúzódik*, *nyűvődik*, *rongyolódik* stb. igékkal tartozik egy szinonimasorba; amikor valami nagy baj, súlyos gond ér valakit, akkor a *zúdul*-lal lehet szinonimnak tekinteni; ha viszont messze földre, más vidékre, idegenbe került emberről beszélünk, a *származik* (vagy esetleg a *vetődik*) minősíthető vele rokon értelműnek; stb. Abból, hogy a több jelentésű szavak több szinonimasorba is beletartozhatnak/beletartoznak, egyszersmind az is következik, hogy az a szóválaszték, amelyet a Magyar Szinonimaszótár nyújt, jóval nagyobb a benne foglalt szókészleti elemek számánál (l. alább), annak mintegy a két és fél-háromszorosa.

8. Az eddig elmondottak alapján — azt hiszem — bátran állítható: ahhoz, hogy két vagy több szót szinonimnak minősíthessünk, nagyon jól kell ismernünk szavaink jelentését/ jelentéseit, sőt azt is tudnunk kell, hogy ez/ezek milyen részekből, elemekből tevődnek össze (csak zárójelben: ehhez, ti. a szójelentések megismeréséhez, tudatosításához, sőt elemeire/ összetevőire bontásához az értelmező szótárak nyújtanak kitűnő segítséget). De ezen túlmenően azzal is tisztában kell lennünk, hogy a szinonimák különféle fajtáit hogyan lehet, hogyan kell felhasználnunk. Most csak egy-két szempontra utalok.

Az *a*) csoportba tartozó szinonimákat elsősorban a szóismétlés elkerülésére, a fogalmazás változatosabbá, színesebbé tételére használhatjuk fel. De ügyelnünk kell rá: a szóismétlés nem minősül mindig hibának. Ellenkezőleg: esetenként hatásos stíluseszköz is lehet, hangsúlyt adhat a mondanivalónak, fokozhatja a szöveg erejét, hangulati hatását. „*Keressi, keresi*, de nem leli sehol” — itt például a szóismétlés azt érzékelteti, hogy az illető nem sajnálja a fáradságot, a türelmet, így annak, hogy a keresés nem jár eredménnyel, más oka van, nem az igyekezet hiánya. A „*Hiába*, minden *hiába*” esetben pedig fokozó szerepe van a szóismétlésnek, ha tehát a második *hiába* helyébe mondjuk a kissé népies hangulatú *hasztalan* szót iktatnánk, a kifejezés nem hogy nyerne, inkább veszítene az erejéből. Az ilyenfajta szóismétlésre költőinknél is számos példát találunk:

Átizzadt szennyes ing hűl a vállukra
[értsd: a déli pihenőt tartó éhes munkásokéra].
Fal, fal egyre mind . . .
(József Attila)

Ám aki minduntalan csak a *nagy* melléknevet használja, amikor valaminek a méretét, mértékét vagy fokát akarja jellemezni, már vét a jó stílus követelményei ellen, egyhangúan, színtelenül fogalmaz. A *nagy* mellékneven kívül ugyanis egész sor más, színesebb szóval is élhetünk: a *nagy* darab kenyér helyett például mondhatjuk azt, hogy *jókora*; a *nagy* vagyon vagy összeg lehet *tetemes*, *szép*, *tekintélyes*, *csinos* vagy egy kissé népies szót használva: *takaros*; amikor a mező, a határ *nagy*, a *nagykiterjedésű* vagy a *kiterjedt*, illetőleg — né-

piesen, régiesen szólva — a *téres* szóval is jellemezhetjük; a *nagy* szavak más-képpen *nagyhangú*-nak, *hangzatos*-nak, *tetszetős*-nek nevezhetők; amikor csend-ről van szó, a *halotti*, a *halálos*, a *síri*, a *néma* jelzőt használhatjuk a *nagy* helyett jelzőül; a *nagy* beteg nem egyszer, sajnos, *gyógyíthatatlan* vagy *menthetetlen*, az a betegség viszont, amelyben szenved, *súlyos*, sőt *halálos*; ugyan-akkor a *nagy* taps lehet — ha színesebben, hatásosabban akarunk fogalmazni — *dörgő*, *dübörgő*, *tomboló*, *viharos*, *zúgó*, *fergeteges*, *orkánszerű*, *falrengető*, *falre-pestző*, *eget verő*; ez utóbbi kifejezést (*eget verő*) persze akkor is alkalmazhatjuk, amikor valaki valami *nagy* badarságot mond, de lehet a *badarság*, a *zöldség* vagy — durvábban — a *hülyeség*, a *marhaság* akár *éktelen* is; persze ez utóbbi főnevek mellett még a *vaskos* is alkalmazható jelzőül, sőt a fiatalok szóhasználatában — vagy ha úgy tetszik — az argóban még az *emeletes* is elég gyakran hallható mellettük jelzőként; ha valamiért *nagy* árat fizetünk, akkor a *magas*, a *drága*, a *borsos* vagy — némi túlzással — a *megfizethetetlen* jelzővel élhetünk a *nagy* helyett; amikor valami bűnről, vétségről van szó, a *főbenjáró*, az *isten ellen való*, a *haldós* vagy a *súlyos* léphet a *nagy* helyébe; a tévedés szintén lehet *súlyos*, ha nem kívánjuk *nagy*-nak nevezni, de mondhatjuk *vaskos*-nak is; ha a hideg nagy, akkor ezeket a kifejezéseket iktathatjuk jelzőül a *nagy* helyébe: *éktelen*, *dermesztő*, *dídergető*, *metsző*, *éles*, *csontig haló*, *csikorgó*, *farkasordító* vagy — tájszóval élve — *ebordító*; stb.

9. A *b*) csoportba tartozó szinonimák elsősorban a valóságot közelebről megragadó, pontos, szabatos fogalmazásnak az eszközei. „Anyám könnyű álmot ígér” című művében Sütő András elégedetlenségének ad hangot, amikor úgy nyilatkozik, hogy falujában „a helyzetek, a fordulatok, lelkiállapotok szöszegény elnagyolása” jellemezte a mesélők nyelvhasználatát: az eső „sohasem szemerkélt, nem zengett, zuhogott, nem dobolt, nem paskolt, . . . csak esett” (21. l.). Ez érthető is, hiszen az *esik* ige semmi közelebbit nem árul el az esőről, sem azt, hogy apró vagy nagy szemekben, sem azt, hogy nagyon vagy csak lassan, csendesen esik-e. Így ha ritkásan és apró cseppekben esik az eső, közelebb járunk a valósághoz, ha az *esik* ige helyett a *szemerkél*, *szemereg*, *szemetel*, *szemel*, *szemelget* igék közül választunk egyet; amikor nagyon apró cseppekben, de eléggé sűrűn esik az eső, a *szitál*, a *permetezik* vagy esetleg a népies ízű *ködöl*-t választhatjuk alkalmas kifejezőeszközül. Amikor tartósan, nagy erővel, illetőleg sűrűn, nagy cseppekben *esik*, akkor a *csurog*, *zuhog*, *szakad*, *dől*, *ömlik záporozik* és az (*úgy esik*) *mintha dézsából öntenék* szinonimasor tagjai alkalmasak a valóság megragadására, az igazság megközelítésére. Ha a helyzet megkívánja, hogy az ilyenkor hallható hangot is kiemeljük, akkor a *dobol* kínálkozik alkalmas kifejezőeszközül, ennek jelentésében ugyanis a nagy eső, zuhé idején hallható hang domborodik ki. A *ver*, *vág*, *verdes*, *csapkod*, *paskol* viszont azt érzékelteti, hogy az eső rézsútosan, nagy erővel vagy rézsútosan, de nem egyenletesen verődve esik. Ha tehát így esik az eső, közülük célszerű választani, mert ha csak azt mondjuk vagy írjuk, hogy *esik*, nem fogalmazunk elég szabatosan, elég pontosan. Mindazáltal érdemes megjegyezni: olykor az általánosabb, a kevesebb fogalmi jegyet megragadó/érezkeltető kifejezőeszköz is lehet — a közlő szándéka, illetőleg a közlés hírértéke szempontjából — teljes értékű (idegen műszóval: adekvát, azaz az alkalomnak, helyzetnek megfelelő). Ha például csak arra akarunk valakit figyelmeztetni, hogy ne felejtse el esernyőt vinni, elég annyit mondani: már *esik* is (anélkül, hogy pontosítanánk: *szemereg* vagy másfelől: *zuhog*).

10. A hangulati értékük szempontjából semleges szavak, kifejezések általában bármilyen stílusú szövegbe beiktathatók. A stílaris szempontból sajátos színezetű kifejezésekkel azonban vigyáznunk kell: ezek fontos stílusesszók, nagy szerepük van vagy lehet a stílusos fogalmazásban, a különféle stílusfajták kialakításában, de csak akkor, ha a nekik megfelelő stílusú szövegben alkalmazzuk őket. Így például szakszövegbe a *szikvíz* (vagy esetleg a stílaris szempontból semleges *szódavíz*) illik, kisgyerektől viszont nem azt kérdezzük, iszol-e *szikvizet*, hanem azt, hogy kérsz-e *szűrős vizet* (vagy esetleg: *szódavizet*). — Az *azonnal* helyett bármikor élhetünk a *rögtön* határozószóval, de a *rögvest*, a *tüstént* vagy az *ízibe* már csak népies stílusú szövegbe való. — Ha valaki választékos hangulatú szövegben a *befal* vagy a *megkajál* szót alkalmazná, stílusterést követne el, itt ugyanis csak az *elfogyaszt* vagy az *elkölt* használata a helyénvaló. Ugyanígy stílustalan volna, ha a *hölgy* elé a *colos* kerülne jelzőül vagy a *csaj* elé a *deli*, mert a *deli* csak a *hölgy*-gyel, a *colos* pedig csak a *csaj*-jal tartozik egy stílusrétegbe, azok választékos, irodalmi, ezek pedig argó ízü szókészleti elemek. Tehát ügyeljünk rá, hogy egymással ellentétes stílusértékű szinonimákat ne váltogassunk és ne keverjünk egymással, még a henye szóismétlés, az egyhangú fogalmazás elkerülésére sem.

11. Nézzük most már, hogy a szinonimáknak — a közlés folyamatában, a szövegalkotás során is más-más szerepet betöltő — vázolt fajtáit hogyan találhatjuk meg a Magyar Szinonimaszótárban.

Először is tudnunk kell: a szinonimaszótáraknak két fő fajtájuk van. Némelyek egyszerűen csak felsorolják a szinonimnak tekintett szókészleti elemeket, anélkül, hogy a köztük levő különbségekre utalnának, mások — részletes vagy kevésbé részletes — magyarázatokat is adnak: megvilágítják, hogy a címszó és szinonimája/szinonimái miben egyeznek és miben különböznek egymástól, fogalmi tartalmuk, használati körük, stílaris értékük stb. szempontjából. A szinonimák egyszerű felsorakoztatására szorítkozó, „szókereső” jellegű szinonimaszótárak rendszerint nagyobb szóanyagot ölelnek fel (40–50 vagy annál is több ezernyi), a magyarázatosak általában kevesebb (egy-két tízezer) szinonimát vesznek számba. Ez — a terjedelmi okokon túlmenően (a magyarázatok elég sok teret elfoglalnak!) — többnyire azzal is összefügg, hogy a „szókereső” jellegű szinonimaszótárak általában tágabban értelmezik a szinonimák fogalmát, a magyarázatos szinonimaszótárak viszont szűkebben, ezek ugyanis a gyakorlati célokra kívül rendszerint tudományos szempontokat is szem előtt tartanak, érvényesítenek (ebből következően ezekben a jelentésük szempontjából csak kismértékben, csupán egy-egy vagy egy-két mozzanatukban eltérő, tehát nagyon hasonló szókészleti elemek találhatóak együtt, egy címszó alatt).

A Magyar Szinonimaszótár a szinonimaszótáraknak második típusába tartozik. Sajátossága, hogy — a gyors tájékozódás elősegítésére — nem bocsátokzik részletes fejtegetésekbe, hanem csak röviden utal a tizenkét és félezer címszó köré csoportosított harmincezer szinonim lexikai egységgel kapcsolatos fontosabb tudnivalókra. Közelebbről nézve: azok a szinonimák, amelyeknek fogalmi tartalma nem tér el a címszóétól számottevő módon, rögtön a vastagon szedett címszó után következnek, minden magyarázat nélkül (így találjuk a *festészet* mellett a *festőművészet*-et; a *postaláda* mellett a *levélszekrény*-t; a *megvalósíthatatlan* mellett a *keresztülvihetetlen*-t; a *példás* mellett a *példamutató*-t; a *düledezik* mellett a *roskadozik*-ot; az *öltözködik* mellett az

ötlözik-et; az **azonnal** mellett a **rögtön**-t; a **fejenként** mellett a **személyenként**-et stb. Ha a szinonima fogalmi tartalma vagy használati köre szempontjából többé vagy kevésbé eltér a címszótól, akkor — csúcsos zárójelbe (< . . . >) tett — útmutatást találunk a szinonima/szinonimák előtt, amelyek figyelmeztetnek: a most következő egy vagy több szinonima milyen megszorítással alkalmazható a címszó helyett, mi az az eltérés, ami közte és a címszó közt mutatkozik, amit figyelembe kell vennünk. A **cipő** címszó szinonimái közül a **cipellő** előtt ez áll: <könnyű, kecses>, a bizalmas hangulatú s tréfás kifejezőeszköznek minősülő **csuka** előtt, viszont azt olvassuk — csúcsos zárójelbe téve —, hogy <nagy, ormótlan>. Így nyilvánvaló: sem a **cipellő**-t, sem a **csuká**-t nem vonatkoztathatjuk bármilyen cipőre, ellenkezőleg, csak akkor használhatjuk a **cipő** helyett, ha arra a csúcsos zárójelben feltüntetett jelzők ráillenek. A **nyers** melléknév szócikkében — mint más melléznevek esetében is — ilyen „magyarázat” található csúcsos zárójelben: <ételről>, <kül. tejről>, <szemeskávéről>, <cukorról>, <bőrről> stb. Ez azt jelenti, hogy a felsorolt szinonimák (**főtlen** v. **fövetlen**; **forralatlan**; **pörköletlen**, **zöld**; **finomítatlan**; **cserzelen**, **kikészítetlen**) közül melyiket mire vonatkoztathatjuk, mely főnév mellett alkalmazhatjuk jelzőül. S hogy igei példát is említsek: a **szól** címszó szócikkében egyebek közt ezt a tájékoztatást találjuk: <tücsök, kabóca>, <kakas>, <orgona> — ez azt jelenti, hogy a csúcsos zárójel után álló szinonima (**ciripel** v. **cirpel**, **kukorékol**, **búg**) csak akkor léphet a **szól** ige helyébe, ha a mondatban a csúcsos zárójelbe tett főnév szerepel alanyként. Vagy: a **vág** ige szócikkében többek közt ilyen részletekkel találkozunk: <ollóval: szórzetet> **nyír**, <egyetlen gyors mozdulattal> **nyisszant** — ez eddig úgy értendő, hogy a **nyír** is, a **nyisszant** is csak akkor használható a **vág** helyett, ha a cselekvésnek olló az eszköze, ha ollóval vágunk valamit (arra, hogy ez mindkét esetben feltétel, a kettőspont utal!); de még további feltétel egyfelől a tárgy is, ti. hogy szórzetet vágjunk, másfelől a cselekvés módja is, ti. hogy egyetlen gyors mozdulattal hajtsuk végre a cselekvést; <disznót, baromfit> **öl**; <fát, tüzelőnek> **hasogat**; <fát, az erdön (< foglalkozás-szerűen >)> **dönt** — ebből az olvasható ki, hogy mire vonatkoztatva (disznóra, baromfira, illetőleg fára) alkalmazható a csúcsos zárójel után következő szinonima; csakhogy a tárgy magában ez esetben sem nyújt elegendő támpontot a szinonima felhasználási lehetőségeit illetően: ha pl. azt mondanánk, hogy valaki a konyhában **fát dönt**, ugyancsak furcsa volna, ott ugyanis csak tüzelőnek való **fát** lehet vágni, így a **hasogat** elé oda kíváncszott az is megszorításul, hogy < . . . tüzelőnek >; viszont az erdőben az erdész általában nem aprófát vág, hanem szálfát, emiatt szerepel a **dönt** szinonima előtt — a tárgyon (fát) kívül — további megszorításként: < . . . az erdőn >; aztán: a zárójeles (foglalkozás-szerűen) arra figyelmeztet, hogy a **fát dönt** kifejezést általában erdészekkel kapcsolatban használjuk, de előfordulhat azért (erre utal a zárójel!), hogy valaki alkalomszerűen besegít a fadóntásba/favágásba. Végül: a **megsóz** címszó és szinonimája, az **elsóz** között ez áll: <ételt, túlzottan>. Ez két dologra hívja fel a figyelmet. Az egyik: ha a **megsóz** ige szarvasmarhára vonatkozik (nyelvjárási szóhasználat!), akkor nem lehet helyette az **elsóz** igét használni. A másik: ételre vonatkoztatva is csak akkor helyettesíthető a **megsóz** az **elsóz**-zal, ha a 'nagyon, a kelleténél jobban' jelentésmozzanatot akarjuk kiemelni.

A csúcsos zárójelbe tett megjegyzések kölcsönösek. Tehát ha az egyik szócikkben a csúcsos zárójelbe tett tájékoztatás valami olyan többletre utal, amely a címszó jelentéséből a szinonima jelentéséhez képest hiányzik, akkor abban az esetben, ha az illető szinonima is címszó a szótárban, ez a többlet a

szinonima szócikkében hiányként jelenik meg. Például a **magas** melléknév szócikkében — egyebek közt — ez áll: <ha aránytalanul sovány, vékony is> *nyurga*; <ha egyenes növési, ill. tartású is> *sudár*; ugyanakkor a *nyurga* és a *sudár* szócikkében ezeket olvashatjuk: <a soványságra nem utalva> *magas*; <csupán testhosszát tekintve> *magas*. Ugyanígy: a **rohan** szócikkében azt az útbaigazítást találjuk csúcsos zárójelbe téve a *száguld* előtt, hogy <szemmel alig követhető sebességgel>, a *száguld* szócikkében viszont az áll a *rohan* előtt csúcsos zárójelben, hogy <kevésbé gyorsan>. Egy-egy jelentésmozzanat hiányát sokszor a 'tágabb értelemben véve' értelmű <t. é.> rövidítés érzékelteti. A fokozati különbségre gyakran a <nagyobb mért.> és viszont a <kisebb mért.> hívja fel a figyelmet.

A több jelentésű szavak esetében elsősorban arra utal a szótár csúcsos zárójelben, hogy az utána következő egy vagy több szinonima melyik jelentésben léphet adott esetben a címszó helyébe (azok a szinonimák, amelyek több/minden jelentésében átvehetik — ha egyéb okok megengedik — a címszó szerepét, mindjárt a címszó után következnek, minden magyarázat nélkül). A több jelentésű címszónak azokat a szinonimáit, amelyek más-más jelentésben tartoznak hozzá, álló vonal (úgynevezett virgula: |) is elkülöníti egymástól (példaként l. a szótárban a *lesüt*, a *nyílik* vagy az *összevág* ige szócikkét).

A dőlten szedett szinonimák stílusértékére különféle — álló betűkkel szedett — rövidítések hívják fel a figyelmet: irod (= irodalmi), vál (= választékos), nép (= népi, népies ízű), rég (= régies színezetű), biz (= bizalmas, familiáris hangulatú) stb.

Végül az egyik legfontosabb tudnivaló: ha valamelyik szinonima előtt nyíl (→) áll, akkor föltétlenül ki kell keresnünk a megnyilazott szót, mert ott további szinonimát/szinonimákat találunk. Így a címszóhoz — különféle jelentéseiben — több tucatnyi szinonimát is összegyűjthetünk (pl. a *nagy* melléknévből kiindulva, amelynek szócikkében húsz szinonima szerepel megnyilazva; vagy ha a *megy* ige szócikkében található megnyilazott igéket s az azok szócikkében nyíllal ellátott igéket sorra fellapozzuk).

12. Befejezésül hadd említsem meg: a TANÉRT Vállalatnál kaphatók különféle rokon értelmű szópárokat/szócsoportokat szemléltető színes táblák. Közülük az egyik — az *esik* (az eső) és szinonimái példáján — a szinonimák fokozati eltérést mutató fajtáit mutatja be. Egy másik a *műveletlen/kulturálatlan* szinonimáit ábrázolja, amelyek közül némelyek több, mások kevesebb fogalmi jegyre utalnak, közelebbről: valakinek vagy a viselkedésmódját és az ismereteit együtt, vagy csak az ismereteit jellemzik. Egy következő táblán (a *szakad* igét és szinonimáit bemutató táblán) azt láthatjuk, hogy a több jelentésű szavakhoz jelentésenként más-más szinonima/szinonimasor tartozik. Végül egy negyedik tábla az *azonnal* határozószó és a *megeszik* ige példájával a stílárius különbségek bemutatására, szemléltetésére szolgál.

Ruzsiczky Éva

A szólások grammatikai tulajdonságai

1.1. A szólásokat a frazeológiai egységek közé soroljuk; igaz, azoknak csak egyik részét alkotják, de az állandó szókapcsolatok között a legfontosabb és legszínesebb csoportot. Meghatározásában a lexikai és szemantikai oldalukat emeli ki O. Nagy Gábor (Mi a szólás? MNyTK. 87. sz. 7), de ő is és más szerzők is (Voigt Vilmos: A szólások változatainak szintjei. Nyr. 95: 29; Szabó Dénes: A mai magyar nyelv. I. Bp., 1958. 124 stb.) fontosnak tartják a grammatikai vizsgálódást, a szólások nyelvtani alkotmányának alaposabb megismerését, jobb megértését. Mivel a szólások szavak állandó kapcsolatai, nagyságrendjüktől függetlenül összetartozásukat nyelvtani viszonyító elemek biztosítják. Az eddigi rendszerezésből viszont kitetszik, hogy a szólást ki alakja, ki jelentése, ki használati értéke felől közelíti meg elsősorban. Fábíán Pál „igés szerkezetek”-nek nevezi azokat a szólásokat, amelyek a mondatba ragozás útján beilleszkednek: „*itatja az egereket* = 'sír'; *elveti a sulykot* = 'túloz'; *megüti a bokáját* = 'megjárja'” (Bencédy–Fábíán–Rácz–Velcsovné: A mai magyar nyelv. Tankönyvkiadó, Bp., 1968. 436). Ugyanezeket O. Nagy Gábor „egyszerű szólások”-nak tartja, melyek igét is tartalmaznak, és magukban véve is igei jelentéstartalmúak. Emellett – írja – van főnévi értékű, pl.: *telhetetlen papzsák, anyámasszony katonája, fából vaskarika*; melléknévi értékű: *burokban született, rongyon gyűlt, minden hájjal megkent*; és határozószói értékű: *suba alatt, saját szakállára, egy füst alatt*; – szólás is, és mindez az egyszerűnek nevezett csoportba tartozik” (Magyar szólások és közmondások. Bp., 1966. 13). Zékány Imre ungvári nyelvész ezeket olyan frazeológiai szerkezeteknek tartja, amelyek felépítésük alapján „elkülönülő szókapcsolatok”, s a mondatrész funkcióját töltik be. „Nyílt szókapcsolatok, amelyek viszonylag állandó alakban beépülnek a mondat tartományába” – írja (Acta Fenno-Ugristica. Tartu, 1975. 307–12. Különnyomat). Sajnos kiderül, hogy nemcsak a szólásokat, hanem egyéb szókapcsolatot is vizsgálata körébe sorol, s így nem tűnik egyértelműnek a szólásokról alkotott véleménye.

Az idézett szerzők mindegyike külön kategóriát teremt a mondat alakú szólások számára, s ezt vagy tovább bontja egyszerű és összetett mondatra, s a beszélő szándéka szerint is besorolja (O. Nagy Gábor i.m.), vagy azt a tulajdonságát emeli ki a szerző, hogy kiegészítésre nem szoruló mondat (Fábíán Pál i.m.). Ilyenek pl.: *Kibújt a szög a zsák-ból, Pap se beszél kétszer, Zsindely van a háztetőn! Most ugrik a majom a vízbe!* stb.

1.2. A szólások minden nyelvnek sajátos alakulatai, s fontos jellemző tulajdonságuk a komplexitás, indokolt tehát a több szempontú vizsgálat, különösen jelentéstani alkotuk és nyelvtani felépítésük igényel behatóbb elemzést. Az előbbiről vázlatosan, az utóbbiról egy kicsit részletesebben szólunk.

„A szólások éppen abban különböznek minden más szókapcsolattól, hogy a jelentésváltozás már mint valamilyen szempontból egységet alkotó szókapcsolaton ment végbe” – írja O. Nagy Gábor (Mi a szólás? i.m. 7). Ez a szólás jelentését eredményezi.

A *kibújt a szög a zsákból* grammatikailag mondat, jelentésének azonban három szintje lehet:

a) Az első szint — a mondatot alkotó szavak szó szerinti jelentése.

b) A második szint a szólás jelentése ('kiderült, kitudódott').

c) A harmadik szint a szövegbe illesztett, szövegkörnyezetehz alkalmazkodó szólás alkalmi jelentése pl. „... ha játszotta azt, olyan jól játszotta, hogy igaznak kell lenni, mert ha a *szeg* nem *bújik ki a zsákból* soha, amíg a zsák tart, okvetlenül úgy kell venni, hogy nem volt benne *szeg*” (Mikszáth: Jókai Mór élete és kora Krk. 19.80).¹

Megfigyelhettük, hogy a jelentés első és második szintje az alkalmazott változatban, tehát az író által fogalmazott szövegben nem független egymástól. A második szint — tehát a szólás jelentése — dominál, de a konkrét jelentés is felidőződik, s ezzel ér el stilisztikai hatást az író. Mindebből kitűnik, hogy a jelentésvizsgálatnak is többretűnek kell lennie.

1.3. Megkönnyítené a további kutatómunkát, ha sikerülne rendet felismerni, találni a szólások grammatikai természetében is.

Kiindulási alap az lehet, hogy a szólások — bár változatokban élnek — szó-tározhatók. A szótározásban jelentkező lexikológiai egység neve „szótári forma” lehetne. Az irodalmi idézetekben és a köznyelvben előforduló változat pedig „használati forma”. (Ezek az elnevezések dolgozatomban váltakoznak az „állományi anyag” és „alkalmazott változat” elnevezéssel is, sőt más indíttatású dolgozatban a „szótári formá”-ra a „szólás-lexéma” elnevezést használtam. (R. Molnár Emma: Alapforma és váltázat kérdése a szólások vizsgálatában, 1977. A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusán elhangzott előadás. Kézirat.) E név a szólások eszmei alakját jelöli, hiszen a szólás — jelentését, rögzíthetőségét, felhasználási értékét tekintve — lexéma értékű, s csak grammatikai természetét, felépítését nézve glosszéma vagy szintagma vagy épp mondat nagyságú.

A vizsgált anyag alapján azt tapasztaltuk, hogy a szólások szótári formája:

Szólásglosszéma = egy mondatrésznyi nagyságú alakulat

Szólás szintagma = egy szerkezetes mondatrésznyi alakulat

Szólásmondat = legalább egy predikatív magot tartalmazó alakulat.

Vizsgáljuk meg behatóbban e szerkezeteket úgy, hogy az állományi anyagot mindig példázzuk az alkalmazott változattal is.

2.1. Szólás glosszéma. „A glosszéma a mondatba kerülésre alkalmas módon van megszerkesztve (illetőleg ilyen értéket hord), tehát fogalmi jelentésmagot és mondatbeli viszonyhelyzetet is kifejez” (Deme L. i.m. 389).² A szólás glosszéma definíciója ugyanez lehet, csak a „fogalmi jelentésmag” a fentiekben említett három jelentésszinten valósul meg. A szótárban közölt jelentés mindig a második szint.

Példák:

Egy füst alatt = 'együttal, ugyanazzal a fáradtsággal'

Suba alatt = 'titokban, suttyomban'

Szöszön, boron = 'olesó áron, potom pénzért'

Ebestül, macskástul = 'minden pereputtyával v. mindenestül'

Nyakló nélkül = 'határt nem ismerve, mértéktelenül'

¹ A Mikszáth-idézeteket a továbbiakban is Raisz Rózsa: A szólások, szállóigék-közmondások gyűjt. szótárszerű feldolgozásában 1970. című doktori értekezéséből vetttem, szívés beleegyezésével.

² A mondattani megjelölések itt is és a továbbiakban is a Deme László által használt jelentésükben szerepelnek. (Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Bp., 1971.)

Akár névutós — *füst alatt, suba alatt, nyakló nélkül* — akár raggal viszonyított nomen: *szőszön, boron; ebestül, macskástul* — típus is a szólásglosszéma, mint ilyen nagyságrendű szerkezet további viszonyítás csekély lehetőségével, többnyire változtatás nélkül kerülhet a szövegbe. Pl.: „Írj *egy füst alatt* arról is: hát a könyvárusokkal hogy szokott az író alkuba bocsátkozni?” (Arany János levelezése író-barátaival. Bp., 1888. I. 74.); „Tudod-e, hogy már elkezdte az oldalbarúgásokat amúgy *szür alól*” (Arany J. i.m. I. 112); „Ha lapotok elbírja az áldozatot, tegyétek — vagy akarom mondani vegyétek meg . . . Oda adom *szőszön boron*, csak ne vesszen kárba, ha megcsináltam” (Arany J. i.m. I. 115).

A glosszéma alakulatú szólások száma kevés. Feltételezhetjük, hogy ezek is teljes mondatban születtek, állandósultak, majd rögzültek a jelenleg ismert nagyságrendben. Létformájuk most is a mondat, azaz valamilyen mondatrészként vagy szerkezettag formájában vesznek részt a mondat szerkezeti fölépítésében. Szófajuk legtöbbször nomen, melyet névutóval vagy raggal viszonyítunk. A szólásglosszéma megőrzi az öt alkotó szavak szófajtani és alaktani tulajdonságait, pl. birtokjelet kaphat a névszó: *szüröd alól; nyaklója nélkül*; de nem szakadhat el a hozzá kapcsolt viszonyító morfémától (névutótól, ragtól), mert csak azzal és csak abban a változatában vált szólássá.

2.2. Sz ó l á s s z i n t a g m a. „A mondattanilag szerkesztett mondatfunkciós részt nevezzük szintagmának, amely glosszémákból szerkesztett részegység. A szintagma két glosszémának alárendelő kapcsolata, melyek közül legfőljebb az egyik állhat mondat-szinten” (Deme L. i.m. 389).

E grammatikai alakulat is fellelhető a szólások körében, így kínálkozott a *szólás-szintagma* elnevezés. Létrejöttét azzal magyarázhatjuk, hogy a mondatban valamelyik szerkezetes rész állandósult. Az összeforrottság olyan mértékű, hogy a nyelvhasználat egészében rögzítette a kérdéses szintagmát. A grammatikai szerkezeten kívül a jelentés — a második jelentésszint is — biztosítja az összetartozást.

Igen változatosak, sokszínűek az ide tartozó szólások: *Csáky szalmája; saját szakállára; fából vaskarika; az apostolok lován; eben guba; veszett fejsze nyele; ötödik kerék; Mátyás luszája; telhetetlen papzsák; anyámasszony katonája* stb.

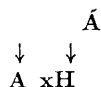
Grammatikailag két részre tagolódnak: alaptagra és determinánsra, pl. *Csáky szalmája* = birtokos jelzős szintagma. Alaptag: *szalmája*; determináns: *Csáky*. Vagy: *fából vaskarika* = határozós szintagma.

A vizsgált szólások tanúsága szerint a szólásszintagmák szerkezettagja legtöbbször jelző, de lehet határozó és tárgy is.

Nézzük meg, hogyan illeszkednek vissza a mondatba a szólásszintagmák, hogyan használhatók!

a) „Egyébként a kiadás *saját szakállamra* is megtörténhetnék, miután fel vagyok hatalmazva. . .” (Arany J. i.m. II. 387).

A szólásszintagma az első mondattegység része; nyelvtanilag az állítmányhoz kapcsolódó szerkezetes határozó. Tehát a mondatelemek szintjén: $\hat{A}$ (állítmány) = megtörténhetnék, A (alany) = a kiadás, xH (szerkezetes határozó) = *saját szakállamra*. Azaz:

A mondatelemzés síkja alatt, a szerkezeti elemzés szintjén:

A saját szakállára jelzős szintagma tehát úgy illeszkedett a mondatba, hogy a szakállamra alaptag az állítmányhoz viszonyítva determináns lett, de megőrizte „saját” determinánsát is. Egyébként a szakállamra (nevezzük relatív alaptagnak) a paradigma-sorból más számú és személyű végződést is fölvehetne — szakállára, szakállunkra stb. — a mondat tartalmának megfelelően. Az egyes szavak tehát ismét megőrizték szófajtani és alaktani tulajdonságukat, mint azt a szólás glosszémát vizsgálva már tapasztaltuk. Ami a jelentését illeti (második szintű): 'a kiadás az én felelősségemre is megtörténhetnék'.

b) A második példa további bizonyíték a szólásszintagmák grammatikai hajlékonyságára.

Az *apostolok lován* = 'gyalog' jelentésben ismert szólás. „S ezzel megeresztette az *apostolok lovait*. Hopp, hopp! még ugrott is néha egyet, mint a kecskebak” (Mikszáth: Tavaszri rügyek, é.n. 83).

A *lován* azt feltételezteti, hogy szerkezetes határozója lesz a mondatnak, de nem így történik. Az utótag ragja nem kötött, hanem szabadon változtatható. Lehetne: *lovát, lován, lovával, lovának, lova* stb., s így a mondatban is más és más szerepet tölthetne be.

A fenti Mikszáth idézet így bontható mondatrészekre: $\hat{A}$ = megeresztette, xT = az *apostolok lovait*, H = ezzel

Vagyis:

A szerkezetes tárgy (xT) szerkezettagja birtokos jelző:

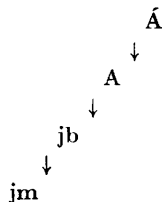
A szintagmák szerkezeti felépítéséből következik, hogy különböző szinten kapcsolódnak a mondatba. Jelen esetben a fölrendelt *lovait* mondat szinten; az alárendelt *apostolok szerkezettagi szinten*. Ez azonban nem törvényszerű, mert ha így fogalmazzunk: „az *apostolok lovának a kantárját*”, akkor a részei mint szerkezettagok is más szinten állnának (az egész egy szinttel lejjebb).

c) Megtörténhet, hogy szerkezetes alany lesz a szólásszintagmából: „No, de, *veszett fejszének a nyele* megvan, 68 forint híján a többi részint már megkaptam, részint ezután megkapom” (Arany J. i.m. I. 313).

Szótári formája: *veszett fejsze nyele* = 'valamicske megtérül a kárból'.

$\hat{A}$ = megvan xA = *veszett fejszének a nyele*.

Azaz:

Ez a szólásszintagma három szintű, egy tagja a mondat szintjén van (*a nyele*) kettő pedig a szerkezettag szintjén, méghozzá sz_1 és sz_2 szinten (tehát egyik a másik bővítményeként).

d) A magyarban nem ritka a nominális állítmány; megeshet, hogy a nomen egyúttal egy szólásszintagma utótagja. „Egy szívességre kérném, mert látom, hogy bennfentes itt a királyi cselédség között, nem ötödik kerék” (Mikszáth: A szelistyei asszonyok KrK. 12. 160).

Az utolsó mondategység szerkezeti felépítése $x\dot{A} = \text{nem ötödik kerék}$, A = egyes szám 3. személyű (az előző mondategységben megnevezve).

A szerkezetes állítmány részei:

A nominális állítmánynak minőségjelzője van, illetve szintaktikai kapcsolat van közöttük.

Elemezhetnénk tovább a szólásszintagmákat, de a lényegük így is kitűnik, nevezetesen az, hogy azokkal a grammatikai tulajdonságokkal rendelkeznek, amelyekkel a szintagmák általában. Vonatkozik ez az alkotó szavak szófajiságára, viszonyító elemekkel való elláthatóságukra, továbbá a mondatban betöltött szerepükre. Belső szerkezetükben a determináns határozza meg a szólásszintagma milyenségét — ez maga a szintaktikai nagyságrendben rögzült állandó kapcsolat, ennek van „második szintű”, azaz szólásjelentése, szótárban is így szerepel. Ez a szólás „belső” ügye. „Kifele”, a mondatba kapcsolódást viszont mindig az alaptag teszi lehetővé, mint ezt a példák is szemléltették.

2.3. Sz ó l á s m o n d a t. A mondat konstrukcióját tekintve legalább egy predikatív magot tartalmazó alakulat (Deme L. i.m. 41). Szólásmondatnak azt tartjuk, ami ilyen módon szerkesztett konstrugma, vagy ilyen konstrugmák kapcsolata. Állományi szinten, tehát szótári alakjuk többnyire *m o n d a t e g y s é g*; mivel azonban egyszerű és összetett formában is előfordul, ez azt is jelenti, hogy funkcionális alakukat tekintve egy mondategység egyúttal egy mondategész is, máskor meg több mondategységből tevődik össze a mondategész.

A szólásmondatok megszerkesztését vizsgáltuk elsősorban, de szinte lehetetlen a beszerkesztést figyelmen kívül hagynunk, ugyanis szövegben állandósultak, és szövegben funkcionálnak most is. E kettősséget — az állományi alak tulajdonságait s az alkalmazás lehetőségét — párhuzamosan kellett néznünk ahhoz, hogy grammatikai természetüket jobban megismerjük.

a) Csak alanyból és állítmányból álló mondatként rögzültek a következők: *eltörött a méceses; szorul a kapca; rájött az ötperc; kilóg a lóláb; azik a kötél; hamis a mája; csipős a nyelve; rájár a rúd*; stb. Állítmányuk verbális vagy nominális egyes szám harmadik személyű. Az alany határozott és többnyire végződés nélküli, de birtokos személyragos is lehet elsősorban nominális állítmány mellett. Pl.: *hamis a mája*. Szerkezetileg egyszerű tömönatok, kijelentő tartalmúak és állítóak a szótári formában. Felhasználva: „A társaságban nagy feltűnést keltett, hogy éppen a legszellemesebb, legnyelvesebb menyecskére jár rá a rúd...” (Mikszáth: Kazsibrovszky üzletet köt. Krk. 17. 186); „Nincs már nektek semmiték a világon. Mire a tűzkárvallott birtokos *mécesese* is *eltört*, s hangos bőgéssel siratták meg a birinkei birtokot” (Mikszáth: Gyerekek. R-Tr. 107. Írói birtok); „Csóri fővajdának *leesett az álla*, | Szíve összelottyant, és magába szálla” (Arany J.: Összes m. 1884. Bp., A nagyidai cigányok. 232); „Ha *szorult a kapca* hajdan az egyik várban, ezen az utcán menekültek a népek a másikba” (Mikszáth: Mihály KrK. 163).

Visszakerülve a szövegbe megszerkesztettségük predikatív marad, maguk a szólások csak mondatfunkciós részekből, mégpedig csak állítmányból és alanyból állnak, s ott is — vagyis a szövegben — hasonló szerepet kapnak: tehát egy mondategység szubjektuma és praedikátuma lesznek. Lexikológiai és morfológiai tulajdonságukat is megőrzik jelezés és ragozás tekintetében is. Pl.: a verbális állítmány múlt időbe (praeter-tum) kerül; az alany birtokos személyragot kap: . . . *leesett az álla.*”

Egyik szó sem cserélhető fel színönimájával, mert csak együtt adják a „második szintű” jelentést (ami eltér az egyes bennfoglalt szavakétól), tehát a szólás jelentését.

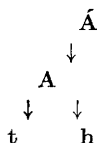
b) Egyszerű bővített mondat szólásként — pl.: *Nem adná egy vak lóért; Megfogta az isten lábát; Az időhöz szabja magát; Szikrát szór a szeme; Más pennával írnak; Egy szalmaszálat sem tenne keresztbe; Zöld ágra vergődik; Elvitte a Szent Mihály lova* stb.

Egy predikatív magot tartalmaz, de nemcsak a mondat főrészei, hanem a hozzájuk kapcsolódó bővítmények is állandósultak. Pl.: *Elvitte a Szent Mihály lova* = 'meghalt' — állítmányból (*elvitte*) és szerkezetes alanyból áll (a *Szent Mihály lova*). Szövegben: „Vince nem adta egy vak lóért, hogy az ura megint ember kezd lenni” (Mikszáth: A fekete város KrK. 12: 28); „Miután hasából kivette az drágát, Megereszté Csóri szíjjal a nadrágát” (Arany J.: Összes művei, elbeszélő költ. 1889. Bp., A nagyidai cigányok. 173); „Kár volt akár egy szalmaszálat is keresztül tenni ebben a dologban, mert csak rosszabbra fordult” (Mikszáth: A jó palócok. Bp., é.n. 10. A néhai bárány); „De jaj, engem ide-tova | *Elvisz a Szent Mihály lova*” (Csokonai: Összes m. I. Szerelemdal — 391).

A példán megfigyelhető, hogy mindig a mondategész egyik egysége a szólásmondat. Itt nem lépi túl annak határait, néha a szótári formában, teljesen változtatás nélkül kerül bele, máskor vagy szórendi, esetleg más grammatikai változtatással a szöveg igényeinek megfelelően. Marad továbbra is a lexikai együvértartozásuk, a hagyomány és jelentés révén, de változhat a szólásmondaton belül részeinek funkciója. A fenti példák közül:

Egy szalmaszálat sem tesz keresztbe = 'semmit sem tesz valaminek az érdekében'. A Mikszáth idézetben így: „Kár volt akár egy szalmaszálat is keresztül tenni ebben a dologban”.

A mondategység új állítmányt kap. $\hat{A}$ = *kár volt*, — és szerkezetes alany lesz a szólásmondat egésze $x\hat{A}$ = *egy szalmaszálat is keresztül tenni*. Felbontva: A = *tenni*, szerkezettagjai: h = *keresztül*; t = *szalmaszálat*. Az egész mondat képlete:

Az effajta grammatikai változások a szólást alkotó szavak szófajtnai, alaktani tulajdonságai alapján lehetségesek. Az igéből (*tesz*) főnévi igenév lehet (*tenni*) — s ezzel a mondatban betölthető szerepe is megváltozik. Nem bomlik fel alapvetően a szólás szerkezete, s a jelentést is csak annyira érinti, amennyire a beszerkesztés szükségessé teszi.

c) Egyszerű hiányos szerkezetű szólásmondatok, pl.: *Lelke rajta! Spongyát rá! Csak a csatig! Jó reggelt!* stb.

Szótári alakjuk legtöbbször felszólító, esetleg felkiáltó tartalmú, alkalmazott változatuk ezeken kívül kijelentő szokott lenni: „. . . ezt a bolondot sem a magam akaratából teszem, hanem csak öntik belém mások. Az ő *lelkük rajta*, ha valami bajom támad tőle” (Mikszáth: Elbeszélések KrK. 27. 181).

Beszervezve is hiányos maradhat (a példamondatban is az) — feltéve, ha az író ki nem egészíti állítmánnyal. Ha ezt megtenné és így írná: „lelkük *legyen* rajta” — szó-lás voltán nem változtatna.

d) Szólás lehet teljes értékű összetett mondat is. Ez bonyolultabb szerkezetű, mert igencsak két, de néha több mondategységből áll. Gyakoribb az alárendelő típusú, a fő- és mellékmondatból álló, vagyis a szintváltó alakulat. Pl.: *Tudja, hogy mitől döglük a légy; Ahányat lát, annyit szeret; Nem tudja a jobb kéz, mit csinál a bal; Az gondolja, hogy fenéki tejfel; Azt sem tudja, melyik lábára álljon; Olyan éhes, hogy megenne egy ökröt;* stb.

A szövegbe természetes módon illeszkednek a mondategész típusának, követel-ményeinek megfelelően. Pl.: „Szidja, mint a bokrot, akármit csináljon, | *Azt se tudja szegény, mék lábára álljon*” (Arany J.: Összes m. IV. Bp., 1884. A Jóka ördöge 284); Lipitlotty: „*Azt gondolta, fenéki tejfel vagyok, pedig szakállamra mondom, inkább ven-ném feleségül a kanizsai csonka tornyot*” (Csokonai: Összes m. 1922. III. Karnyóné 287); „*Mintha tudta volna, mitől döglük a légy;* mert ez a véletlen összevágatás meg-termé a maga gyümölcseit” (Mikszáth: Farkas a Verhovinán KrK. 4. 130); „*Mert tudja az Akadémia, mitől döglük a légy.* Biztos volt, hogy Molnár Pál megtízszerezve küldi vissza a díjat. . .” (Mikszáth: Demokraták KrK. 10. 23).

Nyelvtani szerkezetük a szótári alakhoz viszonyítva csak annyival módosul, amivel grammatikailag konkrétá, a szöveghez illővé válik a szólásmondat. Ez jelentkezhet az összetett állítmány igei részének egyes szám első személyében: „fenéki tejfel *vagyok*” — a feltételes múlt használatában: „*tudta volna, mitől döglük a légy*”, vagy az alany pontos megnevezésében: „*tudja az Akadémia, mitől döglük a légy*”. Az aktualizálásnak jelentős stilisztikai hatása van itt is és máshol is.

Bár ritkábban, de mellérendelő összetett mondat (szinttartó) is szólássá rögzült pl. *Fene egye meg a más macskáját, csak a miénk tartsa fel a farkát! Gyomra fáj a betegnek, s a fogát húzza! Nem láttam semmit, nem hallottam semmit!* (Az utóbbi a pár-huzamos felépítésű szólásokhoz hasonlít.)

A mellérendelő összetett mondat vagy megmarad annak a szövegbe szerkesztésekor is, pl.: „*Én is engedek, maga is enged. A kecske is jóllakik, a káposzta is megmarad*” (Mikszáth: Nemzetes uraimék KrK. 2. 179), vagy a tagmondatok egymással megőrzik mellérendelő kapcsolatukat, de „kifelé” más a kapcsolás módja: „. . . hisszük, hogy fog is tudni találni módot, *hogy a kecske is jóllakjék, s a káposzta is megmaradjon*” (Mikszáth: Cikkek és karcolatok II. KrK. 2. 179).

A *hogy a kecske is jóllakjék* a megelőző tagmondathoz viszonyítva szintváltó; a követő tagmondathoz viszonyítva pedig szinttartó. Ez a szerkesztési mód azonban, mint láttuk, nem érinti a szólás belső megszerkesztettségét.

e) A hiányos szerkezetű összetett szólásmondatnak 4 egymástól eltérő típusát különböztettük meg (e/a; e/b; e/c; e/d).

e/a Szerkezetileg világosan összetett — többnyire alárendelő össze-tételű, de csak egyik tagmondatuk — vagy a fő- vagy a mellékmondat (a mondat szintű vagy mondat szint alatti rész) — állandósult. Pl.: *Kutya legyek, ha. . .; Az vesse rá az első követ, aki. . .; .(a)mióta kétágú; . . ahogy a szél fúj. . .* A tag-mondatokat kapcsoló elemekből a grammatikai összefüggés megfejthető. Az első példa feltételes időhatározói mellékmondatral folytatódik — (biztos benne a sajátos, a felté-lteles jelentéstartalom. A második példa „az . . . aki” utalószó, kötőszó elemei alanyi alárendelt mondatot fogalmaztatnak folytatásként. De nincs szükség alanyi mellék-mondatra, ha a beszerkesztéskor a mondategységbe alany kerül. Pl.: „*Ha bűnbe estél, én nem dobom rád az első követ, nem küldöm utánad a rendőrt, de közösségben sem akarok enni veled*” (Mikszáth: A Noszty fiú esete. I. Pb. 1950. 240).

A szólás magva a *követ vet* vagy *dob* nem hagyható el, de a többi rész — mint a példa is mutatja — tetszés szerint szerkeszthető. Első személyű alanya *én* és tagadó formájú állítmánya *nem dobom* lesz. A kapcsoló elemeket elhagyva a fenti változtatással egyszerű bővített mondat lesz.

„E fordulatot időben fordulunk mi is — lefelé. Vagy fordulunk, *amint a szél fúj*, mint a szélkakas” (Arany J.: Levelezése Bp., 1888. i. 264). Szótári alakja: ... *ahogy a szél fúj* = 'a körülmények változásának megfelelően'. — „A légynek sem ártott, *mióta kétágú*. | Oly szelíd, türelmes, jó tulajdonságú” (Arany J.: Összes m. IV. 1884. Bp., A Jóka ördöge 284).

Mindkét példában a mellékmondat rögzült szólássá. Ezt a funkcióját szövegbe szerkesztve is megőrizte (*mint a szél fúj, mióta kétágú*), csak főmondatot kapott, így a második szinten marad.

e/b Hiányos szerkezetű összetett mondatok a szóláshasonlatok is. „Két részből állanak: egy főmondatból és egy hiányos szerkezetű mellékmondatból. Szóláshasonlatokban nyelvünk rendkívül gazdag” (Bencédy — Fábrián — Rácz — Velcsovné i.m. 494): *Búsúl, mint télen a szalmakalap; Szemtelen, mint a piaci légy; Áll, mint a farkép; Összedől, mint a kártyavár; Úgy kell rá vigyázni, mint a gyertyalángra* stb.

A szóláshasonlatok különböző típusait itt nem vizsgáljuk, bár feltételezhetően rendszerezni lehetne. (L. MMNyR. II. 391.) A mondatba szervesen illeszkednek bele: „De mit vétett ez a szegény ribillió? | Mind *ártatlan ez, mint a ma született juh*” (Arany J.: Összes m. 1884. Bp., A nagyidai cigányok 235); „Ezt nem szívvelhetik, ezért haragusz-nak, | *S mint kuttyák a koncon, összemarakosznak*.” (Arany J. i.m. A nagyidai cigányok 172); „Langyos: A városi honoratiorokkal csak boldogulok, mert reménylik, hogy ingyen gyógyítom majd őket, ha engednek, de ezen nemes urak *oly makacsok, mint a negyednapos láz*” (Nagy Ignác: Tisztújítás Bp., 1878. 98); „Nelli: (félre). Hogy megkerülget, *mint a macska a forró kását* — bizony vigyázzon is!” (Nagy Ignác i.m. 17); „Az igaz, hogy egy kicsit más dolog annyi sok ostobaságot betanulni, de elvégre is a férjek *nem teremnek úgy, mint a gomba, azokat fáradtságosan meg kell érdemelni*” (Mikszáth: Fotográfia a vármegyéből. KrK. 27. 112).

A példák tanúsága szerint a mellékmondat, a hasonlat hiányos szerkezetű marad a mondategységben is.

e/c Nyelvtanilag hiányos szerkezetű mondatok a párhuzamos felépítésű szólások is. Vagy kötőszóval, vagy kötőszó nélkül kapcsolódnak, azonos nyelvtani szerepű, olykor azonos szótagszámú két tagra oszlanak, bizonyos szimmetria jellemzi őket, gyakori bennük az alliteráció és a rím is. Néha egymással ellentétes jelentésűek: *se híre, se hamva; se színe, se fonákja; vagy bőr, vagy víz; ki szítával, ki rostával; egyszer hopp, máskor kopp; le is út, fel is út, köd előtte, köd utána*; stb.

Szövegben: „Dőre az, aki azt hiszi, hogy a földi élet az örömök szakadatlan láncolata. *Egyszer hopp, máskor kopp*, már ez így van!” (Tabi László: Ilyenek vagytok. Szépirodalmi K. 1978. 63); „A Marcika szülői egyszer csak azt vették észre, hogy a fiú nincs ott a szeredásnál. Keresték, felkiabálták utána a mezőt, *de se híre, se hamva*” (Mikszáth: Világít este a szentjánosbogár. R.-Fr. 139); „De szegény Lányi nem volt *se holt, se eleven, szerencse*, hogy a sötétben nem láthatta Toportyán az arcát, mert bizonyára nem volt annak most emberi formája” (Mikszáth: Mikor a mécses már csak pislog. R.-Fr. 112).

E szólások szerkezetileg igen erősen összetartoznak, szinte változtatás nélkül kerülnek a szövegbe, s használatukat is jelentősen determinálja kötöttségük.

e/d A hiányos szerkezetű szólások közé sorolhatjuk még azokat, amelyek feltételezhetően lekoptak, vagy olyan szoros kapcsolatban voltak a környező szöveggel, hogy abból kiemelkedve — igen hiányos formában — állandósultak. *Kotty*

belé, szilvalé! = 'ne szólj bele a dologba, a te neved hallgass!'; *Türelem, barátánc!* = 'légy türelmes, túrtőztesd magad!' E szólások grammatikai összetartozása nehezen mutatható ki (többnyire csak történeti elemzéssel). Ezért a második szintű jelentésnek igen fontos szerep jut a szókapcsolat összetartásában.

„*Kottybelé, szilvalé!*” (figyelmezteti a kisasszonyt a cigánylány) Már el is felejtetem miről volt szó” (Csokonai: Összes m. 1922. III. Tempefői 138); „. . . de itt csak a *barát táncot* kel járni, más notát nem funak és pedig úgy tudom már ezt a táncot, hogy bizvást lehetnék tántz mester” (Mikes K.: Törökországi levelek. Bp., 1966. I. 151). A *türelem* szóra csak körülírással utal, feltételezve, hogy az olvasó ismeri a szólást. Ennek szintén elsősorban stilisztikai hatása jelentős.

A szólások között kétségtelenül a leggyakoribb grammatikai szerkezet a mondat.

A vizsgálat eredménye annak az egyszerű ténynek a megállapítása lehet, hogy az állományi szintű szólásmondatok szerkezete megegyezik más mondatokéval, azaz:
e g y s z e r ű: fő-, bővített, hiányos
ö s s z e t e t t: — teljes értékű:

alárendelő
mellérendelő

— hiányos:

- csak fő- vagy mellékmondatként rögzült
- szóláshasonlat
- párhuzamos felépítésű szólások
- töredékként, lekopott formában rögzült.

Jellemzőjük, hogy a jelentés szorosan összetartja őket.

Az alkotó szavak lexikai és morfológiai tulajdonságukat megtartják, s ennek megfelelően viselkednek a mondatban is.

Belső szerkezetüket, megszerkesztettségüket „magukkal hozták” az előbeszédből, majd így állandósultak.

Beszerkeszthetők — ez külső, a szóláson kívül eső kapcsolási eszközökkel érhető el —, s a módját a bekezdés szerkesztési lehetőségei határozzák meg.

Ö s s z e g z é s ű l: A szólások grammatikai tulajdonságait mondottani megközelítésben próbáltuk feltárni, mert mondatban (szövegben) állandósultak, onnan kiemelve újabb mondatokba helyezve variálódtak, míg akár egy-, akár többvariációs formájukban állományi szintűvé válva szótárakba nem kerültek. Bármilyen nagyságrendűek, megtartják az alkotó szavak lexikai és morfológiai sajátosságait (kivéve a jelentést). Egyszerre kötöttek és szabadok is. Kötöttségüket meghatározott lexémák állandósult kapcsolata és ezek új jelentése adja, így lesznek szólások. Szabadok a téren, hogy mondatba, nagyobb egységbe többféleképpen szerkeszthetők, és jelentésük is alkalmazkodik a mindenkori szöveghez. Akár a mondat szintjén, akár a mondat szintje alatt kerülnek a szövegbe, stilisztikailag mindig fontos elemek.

Nem a szólások teljes grammatikai rendszerének feltárására vállalkoztunk itt, csupán bizonyos tulajdonságuk meglátatására. Azt a célt igyekeztünk szolgálni, hogy a leíró nyelvtanokban is jellegüknek megfelelő helyet kapjanak. Etnográfiai, történeti, stilisztikai elemzésük mellett ezt is fontosnak ítéljük.

Rozgonyiné Molnár Emma

Tinódi mozgást jelentő igéinek szemantikai viszonyai*

1. A címben megjelölt téma a XVI. századi vitézi nyelvvel kapcsolatos kutatásaim során fogalmazódott meg bennem. Érdeklődésemet elsősorban az keltette fel, hogy egy viszonylag zárt, jól körülhatárolható szócsoporthoz belül olyan egymással párhuzamos szemantikai eltolódásokat figyelhetünk meg, melyek a csoportnyelvi szók keletkezési módjára, önállóságára, konkrétan pedig a XVI. századi vitézi nyelv alakulásának néhány jellegzetes tendenciájára világítanak rá.

Vizsgálódásaim ugyanakkor — módszertani szempontból — a szójelentés meghatározásának (kikövetkeztetésének), tagolásának, illetőleg az egymással szemantikailag összefüggő (közös jelentéselemeket tartalmazó) nyelvi jelek viszonyításának és rendszerbe foglalásának egy lehetséges módozatát képviselik. Ennek szemléltetésére egy összefoglaló szemantikus ábrát is készítettem.

A téma kidolgozását azzal kezdem, hogy a Tinódi Sebestyén által szerzett és 1554-ben Kolozsvárott kiadott *Cronica* figyelmes olvasójának feltűnik bizonyos mozgást jelentő igék szokatlan használata. A probléma alaposabb vizsgálata, az előfordulások, illetőleg szöveggörnyezetek elemzése végül arra a megállapításra vezet, hogy Tinódi speciális hadi szóként használ olyan igéket, melyek régi és mai nyelvünkben egyaránt az általános ismert, köznyelvi használatú szavak közé tartoznak.

Kérdés ezek után, hogy az itt tapasztalható jelentésbeli eltolódások — szakkifejezéssel: névátvitel — a „poetica licentia” vagy „költői invenció” körébe utalható jelenségek-e, azaz, hogy stilisztikai vagy jelentéstani problémáról van-e esetünkben szó. Ennek megválaszolásához ismernünk kell a XVI. századi vitézi élet egyéb nyelvi dokumentumait is: a különböző feljegyzéseket és az előbeszédhez igen közel álló hadi témájú leveleket. Ezekben az írásokban a kérdéses köznyelvi szavak ugyanolyan vagy nagyon hasonló értékben, hadi műveletek jelölőiként használatosak (erre a későbbiek során adatokkal is utalok). Az összehasonlítás tehát azt bizonyítja, hogy a mozgást jelentő igék speciális használati értéke nem Tinódi költői újítása, hanem a XVI. századi vitézi csoportnyelv szóhasználatának irodalmi tükröződése. Ilyen módon Tinódi *Cronicáját* e csoportnyelv írásos dokumentumai közé sorolhatjuk. — „Igaz mondo iambor vitezöktül, kic ez dolgokba ielön voltanac erterkölzttem — vallja Előszavában a krónikás —, fem nomanyert, fem baratfagort, fem félelemert hamiffat be nem irtam, az mi keufet irtam igazat irtam.” Szavainak nemcsak a történelmi események, hanem a nyelvi tények vonatkozásában is hitelt adhatunk, emellett szólnak a krónikás életrajzi körülményei (ifjúkorában maga is katonáskodott), az énekek fogantatása, célja és közönsége is.

2. Tinódi szóhasználatára tehát a XVI. századi hadi nyelvnek azt a jellemző tendenciáját tükrözi, melyet röviden a köznyelvi jelentésű szók csoportnyelvi szóvá, terminusszá válásában lehet megjelölni. Ez a tendencia egyszersmind e sajátos történelmi körülmények között létrejött csoportnyelv kiformalódásának, hajlékonyságának és magyarságának is fontos biztosítója.

A csoportnyelvi szók — a jelentésben elfogadott általános nézet szerint — belső fejlődéssel úgy keletkeznek, hogy egy általánosan használt, köznyelvi értékű jelet az illető csoport- vagy rétegnyelvet beszélők egy bizonyos, a szakmához kapcsolódó dologra, műveletre alkalmaznak, aminek következtében a szó jelentésének terjedelme — a szűkebb közösség igényeinek megfelelően — leszűkül. Ez úgy történik, hogy a szó jelentésének tartalmába újabb, a szóban forgó dologra, műveletre jellemző jegyek, jelentés-

* Elhangzott a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának tudományos ülésszakán, 1979. május 3-án.

elemek vonódnak, és ezek a használat során a már meglévőket kiegészítve, esetleg háttérbe is szorítva, új jelentésváltozatot eredményeznek. Az ilyen szemantikai elmozdulások végső, tudati alapja a fogalmak logikai érintkezése, másrészt pedig a tartalmi vagy funkcionális hasonlóság, azaz — a hagyományos meghatározást követve — érintkezésen, illetve hasonlóságon alapuló névátvitel játszódik le. (Vö. Gombocz: Jelentéstan 51—99; Károly: Általános és magyar jelentéstan 230—55). Ezek közül a szakszók vonatkozásában az érintkezési névátvitel (metonímia) a leginkább tipikus, ideértve az altípusnak fel-fogható szűküléses szinekdochét is.

Az effajta névátvitel — lefolyásukat tekintve — leggyakrabban a mondatbeli tapadás (azaz: a szintagmatikus kapcsolat szemantizálódása) vagy egyszerű ráértés (az előbbi mintájára: a beszédészituáció szemantizálódása) útján jönnek létre. A két módozat között voltaképpen csak az a különbség, hogy az új jelentéselemek átsugárzódása ténylegesen meglévő (kimondott) mondatokban, vagy pusztán a jeladó és jelvevő tudatában jelentkező fogalmi kapcsolódás alapján történik-e. Ez utóbbinak érvényesülését illetően figyelembe kell venni, hogy az azonos foglalkozásúak között mindig is adva van egy a nyelvi jelek értékét megszabó-korlátozó kommunikációs bázis.

3. E rövid elvi bevezető után rátérek Tinódi mozgást jelentő igéire, melyek esetében a fentieknek megfelelő jelentésmódosulásokat tapasztaljuk. A következő, jól adathozható és elemezhető szavakat veszem sorra: *(fel)támad*, valamint (más forrásból) *felkel*; *indul*, *rohan*; *száguld*, ill. *jargal*; *jön*, *megy* és *száll*. Ezeket a fölérendelt fogalom tartalma alapján ilyen csoportokra bonthatjuk: 'felemelkedés/felállás'; 'mozgásba kezdés'; végül 'általában vett helyváltoztatás'.

A mozgás mint cselekvésfogalom érthető módon minden katonai akciónak, elsősorban pedig a támadó hadműveletnek lényeges eleme, ennek alapján egy-egy mozgásfajta köznyelvi használatú neve egy-egy speciális hadi cselekvésmozzanat jelölőjévé válik. A felsorolt mozgást jelentő igék tehát metonimikus csoportnyelvi szók: jelentésükben a mozgást jellemző jegyek mellett sajátos hadi mozzanatok is megtalálunk. Maguk e megnevezések pedig — lényegileg azonos, illetőleg egymással szorosan összefüggő jel-tárgyaik révén — rendszerszerű, a szinonímia és „mezőösszefüggés” fogalmaival leírható viszonyban állnak egymással.

a) *Támad*, *feltámad*. Maga a szó egy etimológiailag tisztázatlan **tám-* tő igei származéka, melyhez a szócsalád belső szemantikai összefüggései alapján egy 'felemelkedik'-féle alapjelentést lehet rekonstruálni (vö. TESz.). Ez természetesen csak feltételezés, kétségtelen azonban, hogy a 'felemelkedés' fogalmi tartalmából a *támad* és a vele rokon egyéb származékok valamennyi nyelvtörténetileg adott jelentésváltozata levezethető. Véleményem szerint ez lehetett az alapja a *támad* hadi műszóvá válásának is (ennek kezdeményeit egyébként már a BécsiK.-ben is megfigyelhetjük).

Tinódi énekeiben a mozgósítás, hadrakelés jellegzetes igéjeként használatos, nem szabad azonban könnyedén azonosítani a mai értelemben vett *támad* igével. Lássunk egy példát: az Erdélybe benyomuló Ojtozon ellen így kelnek hadra a magyarok:

Ebben hogy hire lón ket Vicie vaidanac
 Idenfi Laŕlonac es az io Banc Palnac
 Orfjag negyed reŕjeuel õc *tamad*anac
 Kolos Doboka oozd Kúkõllõ *indulanac*. (Cron. M4v)

Idézetünkben bizonyosan nem a tulajdonképpeni támadást, a katonai offenzívát jelöli az ige, hanem a hadviselés legelső mozzanatát: a felkelést, a fegyverfogást, mozgósítást. A tényleges megindulásra, az ellenség megközelítésére itt külön szó, az *indul* ige

utal. Nyílt összecsapásra pedig valójában sor sem került, a beszámoló ugyanis ekképpen folytatódik:

Lan eĴt az terekec mikoron meg ertéc
Meg varni nem meréc ôc futamaft vônec (uo.)

Megerősíti következtetéseinket az a körülmény is, hogy az ige fenti használatára a *fel-* igekötős alak jellemző. Például:

Kelle az orĴagnac igen kônyôrgeni
Hogy *feltamadnanac* Lippat meg viĴĴja venni. (Cron. E4r)

Amikor Fráter György szorult helyzetében a „fő-székelyekhez” fordul segítségért:

No *fel tamadanac* mind melle allanac
Frater Gyôrgyel VaĴar helre be Ŵjallanac (Cron. B4r)

A *támad* Tinódinál használatos jelentését tehát így definiálhatjuk: 'fegyveres harchoz felkel, hadra kel (vki ellen)', vagyis a szó jelentésének tartalmában a 'feláll/talpra áll' elem a 'fegyveresen', ill. a 'hadi céllal' elemmel áll viszonyban. Ez az igei jelentésben is meglevő célmozzanat fejeződik ki az *ellen(e) támad (vkinek)* szerkezetben, pl.

Vala bizodalma ezôkben aĴĴjonnac [ti. a királynônek]
Ellene tamada haddal az Baratnac
Tordan Barat érte izene vraknac (Cron. C4v)

Itt sem a csatában való támadást kell értenünk, Fráter György csak ez után állítja ki a maga seregét, amellyel azután a királynét is visszaretenti.

Igen érdekes megállapításokra vezet a *támad*-dal kapcsolatban a Cronica és egyéb hadi vonatkozású XVI. századi írások szóhasználatának egybevetése: ez utóbbiakban, pl. a budai basák magyar nyelvű levelezésében (1553–1589. Kiadta: Takáts Sándor, Eckhart Ferencz, Szekfű Gyula. Bp., 1915.) és Heltai Gáspár Chronicájában (1575.) a *támad* helyett a *felkel* használatos e hadi művelet megjelölésére; ugyanakkor a *támad* már mai 'fegyveres összecsapást kezdeményez' jelentésében tűnik elő. E viszonyításban számolni kell az időbeli különbséggel, mindenesetre sokatmondó az a tény, hogy a *támad* helyére a hasonló szemléletű *felkel* lépett, amelynek etimológiailag is igazolt egyik alapjelentése 'felemelkedik' (vö. TESz.).

Ami a *támad* e későbbi forrásokban látható jelentését illeti, az bizonyosan összefügg a fentebb leírt jelentéssel: a szó a hadművelet egy későbbi – az eredményesség szempontjából döntő jelentőségű – mozzanatára vivődött át. Adataim arra vallanak, hogy ebben az *ellen* névutós és méginkább a *-ra/-re* ragos vonzatok játszhattak fontos szerepet, bennük a tényleges összecsapás felé mutató cél-, ill. irányultsági mozzanat fejeződik ki. Ezt az újabb jelentést és a *támad* tipikus vonzatát szemlélteti a következő levélrészlet: „[a török adószedőkre] Keörthweless neŵ helyreöl *reayok tamattanak*, kit le vagtak benne az kiserteőkben, kik pedig el szalattanak” (BudBLEv. 48).

b) *Indul (vkire, vmire)*. Hasonló szemantikai etiológiát figyelhetünk meg az *indul* ige esetében; ennek töve ősi, uráli eredetűnek látszik (vö. *ing* ~ *inog*), hozzá egy *-d* mozzanatos (kezddést kifejező) és egy visszaható képzőből alakult képzőbórok tapad (vö. TESz.). A szó alapjelentésében bizonyára a nyugalmi helyzetből való kimozdulás fejeződött ki, ebből fejlődhetek ma is használatos köznyelvi jelentésváltozatai ('útnak ered', 'elmozdul', 'keletkezik', 'kezdődik' stb.). Hadi jelentésváltozata, mely Tinódi művén

kívül egyéb korabeli írásokban szintén adatolható, az általános 'helyéből kimozdul/haladni kezd' tartalmat a hadak sajátos, fegyveres összecsapást kezdeményező tevékenységére, tehát a támadásra vonatkoztatja. A szó így az iménti *támad*hoz képest a hadművellet soron következő mozzanatának igei jelölőjévé vált; a már említett későbbi írásokban pedig tényleges szinonimiát alkot az ott mai jelentésében felbukkanó *támad*-dal. Maga az *indul* e speciális jelentésében ugyancsak *-ra/-re* ragos határozói bővítmények mellett használatos, melyeknek a fentiekhez hasonló szerepük lehetett a hadi jelentésváltozat létrejöttében: pl. (a törökök a hajdúkat szorongatják)

Ime afjt három fjaz fegyuerős meg lata
 Ottan az terekre reiaia *indula*
 Az tereket hamar ketfele fjakafjta
 Terec meg futamec foc bennóc ot el hulla. (Cron. M4r)

Figyelemre méltó, hogy szövegünkben az *indul*-lal megnevezett hadmozdulatot közvetlenül a harc, összecsapás kimenetelének leírása követi. Összehasonlításként egy idézet a BudBLév.-ből: „[A végbeliek] Kryua neuő egi palankot castelt megis vőttenek, es az masikra rohanuan, az tömeős vary passa az töb bekökkal reaiok *induluan* el szallotanak alola” (86. vö. 399).

Nemcsak emberekre, ellenséges hadra lehetett *indulni*, hanem *várra*, *bástyára*, *kapura* (tehát ellenséges erődítményekre) is:

Meg az ó kapu *baftyara indulnac*
 Harom helyön rea arkot afanac (Cron. Slv. vö. X4v)

A fenti idézetekben szereplő *indul* tehát a mai *támad*-dal egyenértékű szó, e jelentésében azonban — a *támad*-dal ellentétben — nem tudott köznyelvi szintre emelkedni.

c) *Rohan* (*vkire*, *vmire*). Tinódinál az *indul* szinonimájaként és a támadó hadművellet még inkább jellegzetes műszavaként használatos. A *rohan* valószínűleg hangutánzó eredetű szó (vö. Nyíri: Népr. és Nytud. I : 76; TESz.), mely nagyobb tömegű testek zuhanó, robogó hangját érzékeltethette (l. R. 'háborog, zúgolódik (ember, tömeg)' jelentése), innen pedig metonimikusan átvivődött az illető zajokat létrehozó vagy azoktól kísért mozgáscselekvésekre (vö. *lerohan* a ház; tömeg *rohan* 'dobogva, robajjal fut').

Egy ilyen hangot és mozgást együttesen jelölő ige egészen természetes módon átvivődhetett a hadi élet területére is, hiszen a támadó akcióknak lényeges fogalmi eleme a gyors mozgás, illetőleg a vele járó robogó zaj. A Cronicában használatos (és egyéb forrásokban is ellenőrizhető) jelentését így határozhatjuk meg: 'haddal ráront vkire, vmire; hirtelen megtámad, megrohamoz vkit, vmit', amelyből az is látható, hogy az *indul*-hoz hasonló cselekvést, de annak nagyobb intenzitását fejezi ki. Ezt az intenzitásbeli különbséget fokozásra is felhasználja a históriák szerzője:

Soc fiantalan zazlokkal *indulanac*
 O kapu *baftyaiara rohananac*
 Fő nepec es Iancharoc oftromlanac (Cron. T3r vö. Y1r)

Jellegzetes bővítménye szintén *-ra/-re* ragos határozó:

Keritefen belől varasban ffallánac [ti. a hajdúk]
 Varasbelieckel *kapura rohananac*. (Cron. H1v)

Az ilyen típusú mondatokban a *rohan* az *ostromol* szinonimjaként (nemritkán rímpárjaként) jelenik meg. Ez utóbbi igéről, a németből hadi szóként átvett *ostrom* származékáról azt kell megjegyezni, hogy jelentése nem általában a váróvívásra vonatkozik (mint ma), hanem annak a megrohamozáson, kézitusán alapuló végső szakaszára. Egy példa a *rohan* és az *ostromol* megfelelésére:

Az Bolki *tornyara* es *ostromlanac*
Nyolcz zazloual vgyan akkor *rohananac* (Cron. Tlv; l. fent is)

A *rohan* jelentésének tartalma azonban általánosabb: a várostromra és mezei ütközetekben való rohamozásra egyaránt vonatkozhat:

Az io Varkuch Tamas Varadfelől iuta
Chyanad fele ala *Raczokra rohana*
Ki lón az Raczoknak igen nagy romlafokra. (Cron. B4v)

Az elmondottakat megerősíti a budai basák leveleiből gyűjtött számtalan adat: pl. „Isneg az palotai Benge Petör, zazad magaua az simon tornai retekön való *törökökre rohant*, sok louakat el ragaduan . . .” (BudBLEv. 168).

A szónak ezt a XVI. századi vitézi nyelvben kiformalódott jelentését egyébként ma is őrzi a nyelvújítók által megalkotott *roham*, ill. ennek *rohamoz* származéka, többé-kevésbé elszigetelődve az eredeti szótól.

d) *Száguld*. A *rohan*-nal szemantikailag szorosan összefügg a *száguld* ige, melynek hadi jelentése a támadó hadműveleteknek egy sajátos XVI. századi válfaját képviseli. A szó maga származék, *szág-* alapszava ősi, ugor kori örökség, és feltételezhetően eredetileg is gyors mozgást, mégpedig lovon való vágatást fejezett ki (vö. TESz.). Ebből fejlődhetett a *száguld* hadi jelentésváltozata is, tartalmában olyan jelentésjegyek kapnak helyet, melyek a lovon való gyors mozgásnak mint hadi tevékenységnek, azaz a rajtaütéses támadásnak, a portyázásnak a jellemzői. Így definiálhatjuk: '(nagy területen) portyázva szertejár; lovon vágatva megközelít, megrohamoz (várat, ellenséget)'. Eszerint a *rohan* és a *száguld* jelentésének közös lényegi eleme a támadó célú gyors mozgás, az utóbbi azonban szűkebb terjedelmű, amennyiben tartalmazza a 'lovon' mozzanatot, és egy alkalmibb jellegű, rugalmasabb akcióra utal. Ilyen módon a *száguld* a R. *csatáz* (vö. *csata* 'portya') igével is összefügg szemantikailag.

Tinódinál viszonylag ritkán fordul elő (számos adat van viszont rá a BudBLEv.-ben); l. mégis: a magyar kapitányok „Hatuan ala *ſzaguldni* bochyatanac” (Cron. plr); Terek János „az var fele *fel ſzagulda*” (Zlr). Ezt a jelentést képviselik azonban a szó származékai: a *száguldás* mint nomen actionis (vö. Cron. plr), főként pedig a főnevesült *száguldó*, melyen rajtaütésre, portyázásra vagy felderítésre kiküldött könnyűlovas osztagot értenek a XVI. században (nem pedig 'futár'-t, ahogyan a TESz. értelmezi a *száguld* alatt). Tinódinál igen gyakori a *száguldót bocsat* kifejezésben: (Ojtozon vajda)

Torya varafanal ſzalla taboraua
Onnat *ſzaguldot bochata* ſzertartafua
Harom ſzec alliba iarnac nagy *iargalafua*. (Cron. M4v)

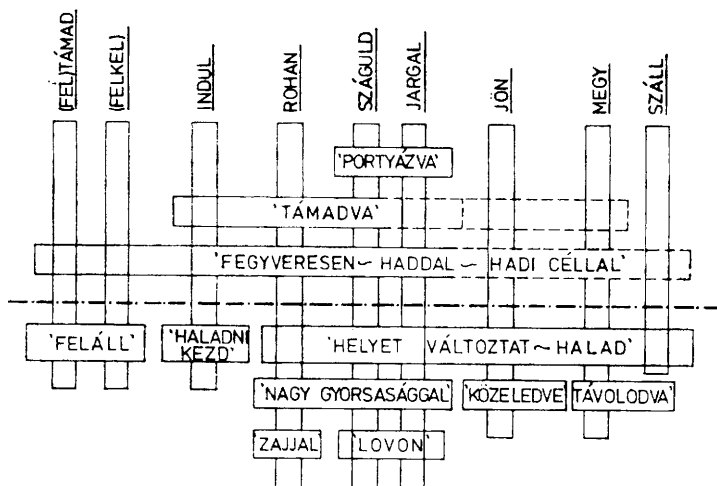
Hogy a *száguldó*, *száguldás* — a lesvetéssel és egyéb rajtaütéses akciókkal együtt — milyen nagy fontosságú harci taktikát képviselt a végvári hadviselés korában, azt a budai basák ilyenfajta panaszaiból is láthatjuk: „. . . az körniwl valo veg beliek, nagi haddal föl kezwlüen Feier var körniwl *lesöket hantanak*, es delkor *zaguldoth bociattanak*, kik az maradek barmoth el ragattak” (BudBLEv. 118).

Tinódinak egyébként a *szágu*ld-on kívül van egy másik, gyakoribb használatú igéje is a lovon való vágózásra: a *jargal*. A portyázók, miután próbálkozásuk nem járt sikerrel, „Löüenec *iargalanac* hatuan alyan” (Cron. p1r); hasonlóképpen „Io louan *iargal* forog” a várból kikelt Losonczy (E2v). Adataimból úgy látom azonban, hogy a *jargal* nem annyira az imént leírt katonai műveletre, mint inkább a tényleges mozgásnemre vonatkozik.

e) *Jön, megy, száll*. Az elmondottak alapján nem nehéz belátni, hogy a hadi műszóvá válás tendenciája olyan általánosan használt, széles jelentésterjedelmű igékre is kiterjedt, mint a *jön, megy* és *száll*. Ezek a szavak számos igekötős alakjukban semlegesebb katonai tevékenységek, a felvonulás, a hadrendezés és -mozgatás jelölői. Tinódinál különösen gyakori a *száll*, pl. „Rendel feregeekkel *mezőre szállanac*” (Cron. H3r); az igekötős *beszáll* (várba), *elszáll* (vki elől), *felszáll* (vhová), *áttálszáll* (folyón, hídon) stb. — Az ilyen típusú mondatokban szintagmatikus és szemantikai kapcsolódásaik révén ezek a köznyelvi használatú igék is kapnak némi hadi színezetet: jelentésükhöz odaértődik egy 'haddal, hadi céllal, katonailag'-féle mozzanat.

Némiképp más a helyzet a *kiszáll* illetőleg a BudBLev.-beli *kijön, kimegy* igével, melyek 'a várból harci céllal kivonul' jelentésükkel korabeli hadi műszónak tekinthetők:

Ki szálla az bafa az Hollo köfelé
Taborat iarata közel az vár mellé (Cron. M1r. vö. C1r)

1. ábra

Hasonlóképpen határozottabb katonai tevékenységet jelölnek ezek az igék akkor is, ha *-ra* ragos vonatokkal állnak: Tinódinál a (*reá*-)száll *vkire*, a BudBLev.-ben a *reá*-jön, *reá*-megy *vkire, vmire* világosan a támadás igéjeként használatosak, s ilyen módon szemantikailag az *indul, rohan, szágu*ld sorába illenek.

4. Az itt elemzett mozgást jelentő igék szemantikai viszonyait a fenti rajzzal próbálom szemléltetni. A függőleges sávok a vizsgált igék jelentéstartományának szimbólumai, amelyeknek közös, illetőleg specifikus jelentésjegyei a vízszintesen elhelyezett fogalmi szimbólumok metszéseiől olvashatók ki. A rajzon pontozott vonal különíti el a mozgás fajtáját általánosan meghatározó jegyeket a speciális hadi mozzanatoktól.

Bratinka József

Szó- és szólásmagyarázatok

Szilágysági helységnevek

Csízér. A Szilágysomlyótól dél-délkeletre fekvő helység nevének a régi adatai közül a következők a legfontosabbak: 1219/1550: *Cefar* (VárReg. 111.); 1329: *Chyzer* (Petri 3: 236). L. még: Csánki 1: 582; Suciú: Diet̄IstTrans. 1: 154.

Az EtSz. (1: 1104) az 1358-ból ismert *Chyzer* (OklSz.) személynévről és a belőle alakult, de számára csupán a XIV. sz. közepe óta ismert *Csízér* helységnévről ezt állapította meg: „Eredete ismeretlen. Az OklSz. a *csiszár* köznévvvel azonosnak tartja. Minthogy a *csiszár* köznévnnek kétségtelen *csiszér* alakv.-a nincs kimutatva (l. azt) s a *Csízér* hn.-eknek sincs a régiségben *Csiszár* alakv.-uk, a két szót külön kellett választanunk.” Kniezsza (MagyRom. 1: 271) az általa 1329 óta adatolt *Csízér* helységnévről úgy vélekedett, hogy a *csiz* madárnévnnek és az *ér* 'vízfolyás' főnévnnek az összetétele.

E két nézet közül az EtSz.-é a meggyőzőbb, az tehát, amely a *Csízér* helységnevet hasonló személynévből származtatja. S az EtSz. aggályai is eloszlatathatók a *Csízér* helység-név személynévi előzményének és a *csiszár* foglalkozásnévnnek az etimológiai azonosságát illetőleg. Mint fentebb láttuk, a *Csízér* helységnévnnek — az EtSz. kijelentésével ellentétben — v a n -ár végű névváltozata (sőt éppen az a legkorábbi). Vegyük számba az idekapcsolható ómagyar személynévi adatok némelyikét is: 1138/1329: *Cefar* (MNY. 32: 134); 1229/1550: *Cefar* szn. (VárReg. 347.); 1358: *Chyzer* (OklSz. 133). Ezek között is van -ár végű éppúgy, mint -ér végű. De nem vonhatjuk kétségbe — mint az EtSz. (1: 1102—3) tette — a *csiszár* foglalkozásnév *csiszér* változatának valódiságát sem. E *csiszér* változatot CzF. (1: 1025) közölte Lugossy József-re hivatkozva. A Felsőbányán született Lugossy József (1812—1884) bizonyára anyanyelvjárásából emlékezett a *csiszér*-re. S ez azért is lényeges, mert a Felsőbánya és Csízér közötti távolság légvonalban alig több kilencven kilométernél. A *csiszér* alakváltozatot a TESz. (1: 542) is hitelesnek fogadta el.

A *Csízér* helységnév tehát a személynévi használatú *csiszár* foglalkozásnévből való, a *csiszár* pedig — a TESz. (1: 542) megfogalmazása szerint — „a *csizol* ige *csiz-* tövéből alakult -ár képzővel”.

Gardánfalva. A Zilahtól észak-északkeletre, a Szilágy-pataknak a Szamosba ömlésétől északra fekvő falu neve 1424-ben bukkan fel *Kardánfalwa* (Csánki 1: 557) alakban. L. még: Petri 3: 427; Suciú: Diet̄IstTrans. 1: 265; Kázmér: Falu 165.

Melich (EtSz. 2: 1075—6) majdnem egy hasábnnyi terjedelemben foglalkozott *Gardánfalvá*-val, de személynévi előtagjával nem boldogult. Ezt írta: „A *Gardánfalvá*ra első adataink *Kardán*-, *Kardánfalva*, s így valószínű, hogy az alapító neve is *k*-hangon kezdődött. Bár ma van magy. *Kardán* esn. (l. budapesti telefonkönyv 1940.), eredetét még sem tudom megfejtteni.” Szócikke végén Melich a *Gárduán* szócikkre utalt. Ott (EtSz. 2: 1080—1) az 1275 óta adatolt ómagyar *Garduan* ~ *Gardwan* (OklSz. 295 *gárgyán* a.) személynévről azt állapította meg, hogy „eredete ismeretlen.” A szócikk végén Melich visszautalt a *Gardánfalvá*-ra.

Megítélésem szerint Melich helyesen járt el, amikor lehetségesnek tartotta *Gardánfalva* előtagjának és a *Garduan* ~ *Gardwan* személynévnek az összekapcsolását. A kérdést azonban csak akkor tekinthetjük megoldottnak, ha előbbre lépünk Melichnél, és tisztázzuk a *Garduan* ~ *Gardwan* személynév etimológiáját.

Nézzük az adatokat: 1275: „Ladislao dicto *Garduan*” (ÁÚO. 12: 156; 1. még OklSz. 295 *gárgyán* a.); 1343: „Ladislau dictus *Gardian*” (AnjouOkm. 4: 355; 1. még Fehértói: NytudÉrt. 68. sz. 92); 1351: „Ladislai dicti *Garduan* de Rede” (AnjouOkm. 5: 454; 1. még OklSz. és Fehértói: i. h.); 1396/1417: Rede-i *Gardwan* (dictus) István fia Ferenc (ZsigmOkl. 1: 484; 1. még OklSz. és Fehértói: i. h.). Tegyük most e személynévi adatok mellé a magyar *kordován* 'finom, kikészített kecske- vagy juhbőr' főnév legrégibb adatait: 1405 körül: „adalutū: *garduan*” (SchlSzj. 1225.; 1. TESz. 2: 573 is); 1478: *Gardovan* (OklSz. 521 *kordován* a.). A személynévi és a köznévi adatok annyira összhangban vannak egymással, hogy aligha gondolhatunk másra, mint arra, hogy az 1275 óta kimutatható *Gardván* személynév az ómagyar *gardván* 'kordován' főnévből alakult. Másutt is vált családnév 'kordován' jelentésű bőrnévből: francia *Cordouën*, *Corduant* családnév (Dauzat: DictÉtNFPr.³ 147), német *Kordewan*, *Korduan*, *Korruhn* családnév (Brechenmacher 2: 94). *Kordovánbórt* feldolgozó, *kordovánáruval* kereskedő stb. emberek kaphattak ilyen nevet. Vö. a magyar *Bőőr* ~ *Bőr* családnévvel (1978. évi budapesti telefonkönyv 1: 179).

A *kordován* és *Gardánfalva* történeti adatai között egyaránt van *k*-val és *g*-vel hangzó. A *k* > *g* zöngésülés a magyarban meglehetősen gyakori jelenség (vö. *gácsér*, *gazdag*, *gerezna*, *görény*, *gődény*, *guzsaly* stb.). Arra pedig, hogyan lett a *Gardván* személynévből *Gardánháza* előtagjaként *Gardán*, l. a *v* elmaradását az efféle szavakban: *este*, *körte*, *muszka*, *pítár* stb.

Vizsgálódásaink azzal a haszonnal is jártak, hogy fényt derítettek a *kordován* főnév korai személynévi alkalmazására. Ennek folytán a szó magyar nyelvi élettörténetének kezdetét a XV. század elejéről 1275-re tolhatjuk vissza.

Haraklány. A Zilahtól észak-északnyugatra fekvő falu neve 1415-ben bukkan fel *Harakyan* (Petri 3: 502) alakban. L. még: Csánki 1: 556, 732; Suciú: DictIstTrans. 1: 287, 2: 338.

Stanislav (SlovJuh. 1: 545) azt gyanította, hogy *Haraklány* szláv (közelebről szlovák) eredetű, de a részletekről nem tudott nyilatkozni.

A *Haraklány* helységnevet nem szláv jövevénynek, hanem a Nógrád megyei *Kishartyán*, *Sóshartyán*, Pest megyei *Újhartyán*, *Váchartyán* (ezekre l. FNESz.) helységnevek *Hartyán* névelemével etimológiailag azonosnak tartom. Nem lehet ugyanis véletlen, hogy a *Hartyán*-ok régi adatai (l. Kniezsa: HirTört. 47; Györffy: ArchÉrt. 97: 231, 232) ugyanúgy *Har(a)kyan* alakban jelentkeznek, mint *Haraklány* fentebb idézett legkorábbi *Harakyan* előfordulása. Mindezekben talán az ómagyar *horka* méltóságnévnek, illetőleg a személynévi áttétellel belőle alakult helynévnek egy idegen nyelvi *-ian* (l. FNESz. *Varsány* a.) végződésével bővült alakja rejlik. A *Hartyán*-okban *kj* > *ty* fejlődés ment végbe, a *Haraklány*-ban viszont még a XV. század elején is *kj* hangzott, majd a *j*-ből *ly* > *l* lett; vö. 1429: *Haraklyan* (Csánki 1: 556), 1549: *Haroklan* (Petri 3: 502). A szórványosan jelentkező *j* > *ly* > *l* hangfejlődéshez l. Benkő: NytudÉrt. 1. sz. 71–2.

Kelence. A Zilahtól észak-északkeletre fekvő falu nevére 1423-ból van a legkorábbi adatunk *Gelenczemezeu* (Petri 3: 627) alakban. L. még: Csánki 1: 557; Suciú: DictIstTrans. 1: 137.

A *Kelence* helységnév etimológiájára vonatkozólag kétféle véleményt nyilvánítottak a kutatók. Moór (ZONF. 6: 25) és az ő nyomán Stanislav (SlovJuh. 1: 540) azt tartotta, hogy szláv jövevényvel van dolgunk, amelynek tövében az ósszláv **klenъ* 'juharfa'

rejlük. Megfelelő helynevek valóban kimutathatók a szlávásgból; vö.: szerb-horvát *Klenice* [többes szám] (HASz. 5: 51); cseh *Klenice* (Dickenmann: Stud. 1: 174). — A második véleményt a TESz. (2: 429) képviseli azáltal, hogy a *kelence* 'egy fajta (körülkerített) méhes' szócikkében a *Kelence* helységnevét 1462. évi *Kelence* (Csánki 1: 557) adatát idézi első előfordulásként, a *Kelence* helységnevet tehát a *kelence* köznévből származtatja.

Nézzük meg először közelebbről, miféle méhest is jelöl a *kelence*. Szabadfalvi József (NéprLex. 3: 122) ekként tájékoztat: „*kelence*, *körméhes*, *méhkert*: négyzet, ritkábban kör alaprajzú, paticsból, boronafalból, deszkából vagy nádból épített, 2–3 m magas, ajtóval ellátott, zárt méhes. Belül a falak mentén 1–3 sorban polcok futnak körbe, ezeken állnak a fa köpük, gyékény-, szalma-, ill. vesszőkasok... A falon, a polcokat tartó padok felett zsindegyel, szalmával vagy náddal fedett, kb. 1 m széles tető húzódik körbe. A ~n belül kis udvar van. A ~ról első adatunk 1462-ből származik. A 17. sz.-ban ismeretes volt az ÉK-i Kárpátokban (Munkács, Huszt, Makovica, Sárospatak, Szerencs), Említik a 18. sz.-i méhészkönyvek is. Elterjedési területe elsősorban a Kárpát-medence ÉK-i területe, a szatmári és a beregi síkság és Erdélynek az előbbiekkal határos vidéke (Szilágyság, Kalotaszeg). Nyomai megtalálhatók a Nagysárréten és a Nagykunságban is. A ~ általában a lakóházak melletti kertekben volt elhelyezve. A szatmári Erdőháton és a Szamosháton az 1950-es években bontották le a legutolsókat. Nevét Kaba (Hajdú-Bihar m.) mellett határnév is őrzi. A ~ elnevezés elsősorban a történelmi forrásokban, Erdélyben és az ÉK-i Kárpátokban volt ismeretes, Szatmárban *méhkert*, *méhes*, *körméhes* a neve.”

A TESz. (2: 430) megállapítása szerint a *kelence* „Bizonytalan eredetű. Szláv jövevényszónak látszik, de a forrásaként számításba jöhető szavakból jelentéstani vagy szóföldrajzi nehézségek miatt nem lehet kielégítően megmagyarázni.” A TESz. szócikkét annak idején én írtam. Most újból áttanulmányoztam a szlávásgnak a *kelence*-vel kapcsolatba hozható szóanyagát, és arra a meggyőződésre jutottam, hogy a magyar *kelence* szláv előzménye egy *kladbnica (tkp. 'az, ami le van rakva; olyan hely, ahol valami le van rakva') lehetett. Ilyen szláv szó valóban van; vö. orosz nyelvjárási *кладница* 'asztag; farakás; nyírfakéregrakás; körülkerített hely, ahol kéveszárító állványok vannak' (SLRNG. 13: 257). A szláv őshaza vidékén, a Belorussziában levő Poleszjében pedig előkerült az a főnév, ami világosságot deríthet a magyar *kelence* szláv előzményének konkrét jelentésére; vö. fehérorosz nyelvjárási *кладь* 'élő fán levő állvány a kaptár elhelyezésére' (Лексика Полесья. Материалы для полесского диалектного словаря. Москва, 1968. 334). Ennek felhasználásával rekonstruálhatunk egy szláv *kladbnica 'olyan (bekerített) hely, ahol állványok, polcok vannak a méhlikások (köpük, kaptárok, kasok) elhelyezésére' főnevet. A *dn* hangkapcsolatból a szlávásgban *n* vagy *nn* alakulhat; vö.: szerb-horvát *pādnēm* 'leesem' > *pānēm* (Skok: EtRj. 2: 615) és *klādnica* 'kalangya, kereszt' (HASz. 5: 25), *'sövényfonatú karám, kosár' > *klānica* 'sövényfonatú karám, kosár' (Vuk³ 282; HASz. 5: 29; vö. Skok: EtRj. 2: 87); szlovén *brēzdno* 'szakadék' > *brēzno* (Sprav. 146, 147; Bezljaj: EtSl. 1: 43), *ēden* 'egy' > *ēdn* > *ēn* (Sprav. 223; Bezljaj: EtSl. 1: 124); fehérorosz *сязόння* 'ma' (BRSl. 910; vö. orosz *сегодня* 'ua.'). A magyar *kelence* közvetlen forrása talán éppen egy szláv *klanica volt. Ebből a magyarban *kelence* válhatott. Hangtestéhez vö. *berbence*, *kemence*, *medence*, *petrence*, *szelence*, valamint *Gemence* < szláv *Gumbnica (FNESz. 236 *Gemenci-erdő* a.). stb. — A teljesség kedvéért jegyezzük még meg, hogy a fentiek szerint magyarázott magyar *kelence* szláv előzménye etimológiailag összetartozik a magyar *kalangya* (TESz. 2: 319) szláv előzményével.

A *Kelence* helységnevet minden bizonnyal azoknak a helyneveinknek a csoportjába kell sorolnunk, amelyek méhészkedéssel kapcsolatosak. Ilyenek: *Belényessonkolyos*, *Fedémes*, *Márcadópuszta*, *Méhelő*, *Méhes*, *Méhkerék*, *Nagymizdó*, *Sárfimizdó*, a szláv eredetű *Bertény*, *Peselnék* 'Kézdikóvár' stb.

Kémer. A Szilágysomlyótól északnyugatra fekvő község nevére 1349-ből ismerjük a legkorábbi adatot *Kamer* (Suciú: DicțIstTrans. 1: 120) alakban. L. még: Csánki 1: 580; Petri 3: 663.

Stanislav (SlovJuh. 1: 548) felvetette annak lehetőségét, hogy a *Kémer* helységnév előzménye egy szláv **Koj(i)měr* személynév lehetett, de ilyen kimutatni nem tudott, s ezért a kérdést függőben hagyta. Nos, szláv **Koj(i)měr* személynév azóta sem került elő. Ehhez némileg hasonló azonban igen, az 1398-ból adatolt ólengyel *Kajmir* (SISNO. 2: 530), amely nem más, mint az ólengyel *Kanímír* ~ *Kanímier* személynév alakváltozata.

Úgy gondolom, hogy a régi magyar *Kamer* és a román *Camăr* névváltozat alapján a helységnév személynévi alapjaként nagyobb valószínűséggel jöhet számításba a régi német *Gamer* személynév (Först.² 59), mai német *Kammer* családnév (uo.; Gottschald³ 358). E német személynév töve a személynévként használt ófelnémet *gaman* 'játék, vidámság, öröm' főnév rövidült alakja lehet (Kaufmann: FörstErg. 135).

Az elsődleges *Kamer*-ből hangrendi kiegyenlítődéssel és hangsúly alatti *e* > *é* nyúlással jöhetett létre a mai *Kémer* alak.

Mosóbánya. A Zilahtól észak-északkeletre fekvő helység neve 1475-ből *Mesebánya* (Petri 4: 109), 1543-ból pedig *Moso Banja* (uo.) alakban adatható. Petri (i. h.) azzal hozza kapcsolatba, hogy a település lakói egykor aranyat mostak, aranymosók voltak.

E magyarázat abból a feltevésből indul ki, hogy az 1475. évi *Mesebánya* romlott alak *Mosóbánya* helyett, ami nagyon is lehetséges. Van ugyan Erdélyben Szászokézdől dél-délkeletre egy *Mese* 'Meschendorf, Meşendorf' helység, amelynek nevében egy német *Mesche* < ófelnémet *Mesco* személynévet keresnek (Kniezsa: MagyRom. 1: 250), az 1330: „Nicolaus dictus *Mese*” (Fehértói: NytudÉrt. 68. sz. 113) meg arra látszik mutatni, hogy a magyar *mese* 'költött elbeszélés' főnév használatos lehetett személynévként is. De mindezzel aligha hozható összefüggésbe a Nagybányától mintegy 38 km-re levő Mosóbánya neve. Sokkal inkább az aranymosással.

Sereden. A Zilahtól délnyugatra fekvő falu neve 1323-ban bukkan fel *Gereden* (C: *Sereden*) alakban (Suciú: DicțIstTrans. 2: 170). L. még: Csánki 1: 585; Petri 4: 331.

A helységnév etimológiáját Kniezsa (MagyRom. 1: 271) ismeretlennek minősítette, de megállapította, hogy olyan névvel van dolgunk, amely eredetileg vízfolyást jelölt. Stanislav (SlovJuh. 2: 497) a helységnév forrását a szlovák *šeredný* 'rút, esűf, ronda, ocsmány' (SISJ. 4: 400) melléknévben kereste. E szlovák melléknév azonban maga is valószínűleg a csehől van átvéve (Machek: EtSlČ.² 605). A *Sereden* helységnév forrása-ként sem településtörténeti, sem alaki okokból számításba nem jöhet.

A *Sereden* helységnév — amint erre már Kniezsa rámutatott — elválaszthatatlan a Kraszna jobb oldali mellékvizének *Serdenke* (Petri 1: 124) nevétől; a falu e vízfolyás mellett települt. A *Serdunke* (Petri 4: 331) alakban már 1270-ből adatolt víznév a helységnévhez képest feltétlenül elsődlegesnek látszik. De honnan származik e víznév, s hogyan kell magyaráznunk a víznév és a helységnév végződése közötti különbséget?

A *Serdenke* víznevet szláv eredetűnek tartom, s a következő szláv víznevekkel kapcsolom össze: lengyel *Żerdenka* (HydrW. 1: 71), orosz *Жердѣнка* (RussGeogrNb. 3: 282). E víznevek tövében az ősszláv *žrdb 'rúd, pózna' rejlik. (Az ősszláv *žrdb szlovák *žrd* ~ *žerd* folytatásából való a palóc nyelvjárási *zsert* 'nyomórúd'; 1. MTsz. 2: 1071 és Kniezsa: SzJsz. 576.) Arra, hogy az ősszláv *žrdb folytatásaiból milyen szláv földrajzi nevek keletkeztek, l. Šmilauer: PFSITop. 202.

A *Serdenke* víznevek a szlávból való származtatása összhangban van azzal a ténnyel, hogy az így jelölt vízfolyás befogadójának, a Krasznának is szláv eredetű a neve. Némileg szokatlan azonban a szó eleji szláv *ž* helyén álló magyar *s*, mert a szláv *ž* meg

szokott őrződni a magyarban (*zsába, zsarátnok, zsebrák, zsidó, zsilip, zsir* stb.). A szerbhorvát *ružna* > magyar *rusnya* példája azonban azt is látszik bizonyítani, hogy mégiscsak előfordulhat szláv *ž* > magyar *s* megfelelés. Ezzel kell számolnunk a *Serdenke* víznévnél is.

A *Sereden* helységnév a *Serdenke* víznévből úgy keletkezhetett, hogy a kicsinyítő képzőnek felfogott *ke* végződést elhagyták. — A román *Șeredeu* 'Sereden' a magyarból való.

Sülelmed. A Szilágy-patak és a Szamos összefolyásától délre, a Cikói-szoros közelében fekvő község neve 1405-ben tűnik fel *Sylelmed* (ZsigmOkl. 2/1: 446) alakban. L. még: Csánki 1: 563; Petri 4: 357; Suciú: DieĽIstTrans. 2: 217.

Petri (3: 357) elfogadhatatlan vélekedése szerint a falu „Nevében valószínűleg *szél(ső)* meg a latin *ulmus* (szilfa) szók rejlenek . . . De az is lehet, hogy a Sül alatt nemzetség lappang”.

Szerkezetét tekintve a *Sülelmed* jellegzetesen magyar név: végén a kicsinyítő, olykor helynévi funkciójú *-d* képző, közepén a deverbális főnevek képzésére szolgáló *-alom* ~ *-elem* képző, elején pedig a *sül* ige található. (Az ómagyar *sül* 'sün' állatnévre nem gondolhatunk alapszóként, mert főnévhez nem járul *-alom* ~ *-elem* képző. L. D. Bartha: Szóképz. 87.)

A névadás részleteit illetően kétféle megoldás kínálkozik. Lehetséges, hogy a *Sülelmed* helységnévben egy **Süel(e)m* személynév rejlik. Ennek köznévi előzményeként egy **süel(e)m* 'sült, pecsenye' főnevet tehetünk fel. (Alakulásmódjához l. *elelem*.) Arra, hogy efféle jelentésű köznéből személynév alakulhatott, vö. 1406: „*Jacobus Sýulth dictus*” (MNy. 10: 328). De felvetődhet az a gondolat is, hogy a *Sülelmed* helységnév köznévi alapszava egy **süelem* 'gyorsan és könnyen kiszáradó talaj, amelyben minden kislül' főnév volt. Ennek feltevésére az jogosít fel bennünket, hogy a *sül* ige családjában efféle származékok vannak: *sülevényes* 'könnyen és gyorsan kiszáradó <talaj>' (MTsz.), *sülekeny* 'ua.' (MTsz.), *sülevény* 'ua.' (MTsz.), *sülek* 'a szántóföldön végigvonuló, nyáron lesülő csik, sáv' (NytudÉrt. 103. sz. 65), 'olyan <szántóföld>, amelyen nyáron lesülő, leégő sávok vannak' (uo.). L. még *égevényföld* 'homokos vagy kavicsos, sovány, meleg, könnyen kiszáradó föld, amelyben a vetés kislül' (MTsz.), *égevényes föld* 'ua.' (MTsz.).

A hatósági úton megállapított román *Ulméri* 'Sülelmed' tkp. értelme 'szilfáknál lakók'. Bizonyára úgy jött létre, hogy a *Sülelmed*-et összekapcsolták a Petritől (l. fent) sugalmazott latin *ulmus* > román *ulm* fanévvel.

Turbóca. A Zsibótól délkeletre, a Szamos jobb oldalán fekvő község nevének ezek a korai adatai: 1387: *Torbicza* (Petri 4: 689); 1388: *Tarbocha*, *Torbocha* (DocVal. 337); 1389: *Turbicza* (DocVal. 342). L. még: Csánki 1: 565; Suciú: DieĽIstTrans. 2: 207.

Kniezsa (MagyRom. 1: 274) *Turbóca*-t ismeretlen eredetűnek tartotta. Stanislav (SlovJuh. 2: 546) a helységnév forrását egy ki nem mutatott szláv (nála: szlovák) **Turbovicá*-ban kereste.

Úgy vélem, hogy *Turbóca* eredetmagyarázataához az 1387. évi *Torbicza* és — még inkább — az 1389. évi *Turbicza* alak adja kezünkbe a kulcsot. Ennek előzménye egy szláv *Trubica* helynév lehetett. Ilyen víz- és településnév valóban kimutatható az oroszból; vö.: orosz *Трубца* 'egy-egy folyó a Ladoga-tó, illetőleg a Volga vízgyűjtő medencéjében' (WhRussGn. 4: 619), *Трубцы* [többes szám] 'egy-egy település Pszkov és Kalinyin (Tver) vidékén' (RussGeogrNb. 9: 191). A Kujbisev (Szamara) környéki *Трубцын* (RussGeogrNb. 9: 191) helység a Volga vízrendszeréhez tartozó *Трубца* mellett fekszik, s róla kapta birtokjelölő melléknévi képzővel bővült nevét.

A szláv *Trubica* < régi **Troβica* helynév az ósszláv **troβa* 'trombita, kürt' kicsinyítő képzős **troβica* származékából való. A névadás indítékául a vízfolyásnak, telepü-

lésnek kürtre emlékeztető alakja, néhol talán a víz zúgása szolgálhatott. (A magyarban a *kürt* főnév -s képzős származékeként keletkezett az Ipoly jobb oldali mellékvizének *Kürtös* [1256/1520: *Kwrthws* pathaka: ÁÜO. 7: 420] neve, s a patakról kapta nevét *Nagykürtös* és *Kiskürtös*.) Arra, hogy az ősszláv *trpba folytatásaiból milyen helynevek képződtek az egyes szláv nyelvekben, l. Šmilauer: PŕSITop. 184.

A *Turbóca* átvétele a szláv nazálisok eltűnése után, tehát a XI. sz. elejénél később ment végbe. A XI. sz. elejénél korábbi átvételként a helységnév alapszavának köznévi előzménye, a régi szláv *trpba 'kürt, trombita' honosodott meg a magyarban mint *toromba*. A 'kürt, trombita' jelentés őrződhetett meg az 1463: „Valentinum *Thorombas*” személynév (OklSz.) alapszavában (TESz. 3: 947). A mai nyelvjárásokban a *torombá*-nak 'házfödéshez használt zsopp, fűzfavesszőnyaláb'-féle jelentése van (MTsz.).

Usztató. Tasnádtól délnyugatra, a Margittánál jobb felől a Berettyóba ömlő Hosszaszó-patak felső folyása mentén fekszik *Usztató* község. Nevére 1474-ből ismerjük a legkorábbi adatot *Wzthatho* (Csánki 1: 565) alakban. L. még: Petri 4: 734; Suciú: DietIst-Trans. 2: 29.

A falunév köznévi előzménye az *úsztató* 'tónak, folyónak az a része, ahol az állatokat úsztatni, fürdetni szokták'. Ehhez l. 1383/1406: „ad quendam lacum *Vztatou* vocatum” (MNY. 10: 428). Az állatok fürdetésének, úsztatásának az a célja, hogy bőrüket és szőrzetüket tisztítsák, bőr- és szőrélősködőket irtsák stb. A juhokat gyapjúnyírás előtt szokták fürösztetni, úsztatni.

Az *Usztató* falunév tehát földrajzi neveinknek abba a csoportjába tartozik, amelyek az állattartással kapcsolatos.

Zálnok. A Tasnád és Szilágysomlyó között fekvő község nevére 1327-ből van a legkorábbi adatunk *Zanuk* (Csánki 1: 567) alakban. L. még Petri 4: 807 és Suciú: DietIst-Trans. 2: 268.

Kniezsza (MagyRom. 1: 269) *Zálnok* etimológiájáról a következőket írta: „Nyilván szláv eredetű hn., bár közelebbi forrása bizonytalan. Kétségtelen azonban, hogy a név vége a szlávban -*nik* volt, a román név [*Zalnoc*] tehát világosan magán viseli a magyar közvetítés bélyegét.” Stanislav (SlovJuh. 2: 587) a lengyel *Sanniki* [többes szám] helységnév alapján egy szláv *Sannik-ban látta a magyar helységnév forrását, és rámutatott arra, hogy *l* mássalhangzó betoldása a magyarban jól ismert jelenség.

Nézzük meg közelebbről és elemezzük szóképzési szempontból a szláv nyelvek idevonható helységneveit. Lengyelországban *Sanniki* nevű helység kettő is van: az egyik Poznaántól keletre mintegy 28 km-re, a másik pedig a Visztula melléki Plocktól délkeletre mintegy 25 km-re fekszik. A Sannikiban birtokos nemesembert a birtokáról *Sannicki*-nek hívták. E nemesembert és családját, úgyszintén a családi birtokot 1465 óta lehet a forrásokban nyomon követni: 1465: „Nobilem *Sanyczky* de *Sannyky*” (SISNO. 5: 13); 1497: „Nobilis Stephanus *Sannyczski* . . . in villa *Sannyki*” (uo.). A cári Oroszország európai részén összesen tizenkilenc orosz *Санники* [többes szám] helységnévet gyűjtöttek össze (RussGeogrNb. 8: 93). Ezek az orosz helységnevek az orosz *сáнный* 'szángyártó, szánkészítő; (régi) szánba fogott ló' (SIRLJ. 13: 167; l. még Sreznevskij 3: 261) főnév többes számú alakjával azonosak. Olyan településeket neveztek el így, amelyeknek lakosai a szánok készítésében jeleskedtek. Jól rávilágít erre Dal'² (1955. 4: 137) példamondata: "У нас вся деревня *санники*, зимой этим промышляем" [= Nálunk az egész falu szángyártó, télen ezzel foglalatoskodunk]. Megtudjuk Dal' (i. h.) szótárából azt is, milyenek voltak egykor a szánba fogott lovak: olyanok, amelyeket egymás elé, tandemszerűen lehetett a szánba befogni, s amelyeket ehhez a nehéz útviszonyok között is hatékony fogatolási módhoz külön szoktatni kellett. — A *сáнный* foglalkozásnév a *сáну* [többes szám]

'szán' főnév melléknévi *санный* 'szán-' származékából alakult *-ук* képzővel (vö. *горшечник* 'fazekas', *замочник* 'lakatos', *мелёжник* 'szekérgyártó' stb.)

A magyarban egy szláv *Sanniki* helységnévből *Szannok volna várható. A helyette található *Zálnok* alak magyarázatot igénylő hangtani részletei közül a szókezdő *sz-*ből lett *z-*ről lentebb szók *Zilah* kapcsán. Az inetimologikus *l* betoldásához pedig l. *Miskolc*, *Szolnok* stb.

Zilah. A Meszes hegység nyugati lejtőjén, a Zilah-patak völgyében települt város nevére Anonymus óta vannak adataink: 1150 k./12–13. sz. *Zyloc* (An. 22.). L. még: 1214/1550: *Ziloch* (VárReg. 310.); 1220/1550: *Zilok* (VárReg. 187.); 1246/1263: *Zylac* (SztP. KritJ. 1: 250); 1282: *Zylah* (SztP. KritJ. 2/2–3: 288); 1401: *Zyla* (ZsigmOkl. 2/1: 155). Mai népnyelvi alakja, a *Zilaj* 1662-ben bukkan fel: 1662/1980: „Szentjób, Sága várait, *Zilajt*, Ujlakot, Piskótot bírván” (Szalárdi János siralmas magyar krónikája. Bp., 1980. 127). További adatok: Csánki 1: 550; Petri 2: 449; Suciú: DictIstTrans. 2: 268.

Zilah hangfejlődéséről és etimológiájáról számos kutató nyilvánított véleményt, de minden tekintetben megnyugtató megoldás máig sem született. Az alábbiakban csupán a legfontosabb nézeteket ismertetem. Szabó T. Attila (*Zilah* helynévtörténeti adatai a XIV–XX. században. Turda, 1936. 3) szerint: „A helységnév legrégibb alakja . . . *Zyloc*, illetőleg *Ziloc*; ezt pedig Anonymus hangjelzéseinek ismerője csakis *Zilok*-nak, esetleg *Szilok*-nak olvashatja. Ebből az alakból fejlődött később a szövegén levő *k > *kh > h > j* fejlődéssel a mai városnév; e helységnév tehát *Zilok > *Zilakh > Zilah* fejlődési fokokon át ért el a mai népnyelvi *Zilaj* alakig. Míg így a városnév magyar nyelvi alakjait kielégítően megmagyarázhatjuk és fejlődését tisztázhatjuk, a városnév eredetének magyarázatait annyira ötletszerűeknek kell tartanunk, hogy azoknak felsorolásával nem foglalkozhatunk. Annyi szinte kétségtelen, hogy a városnév nem magyar eredetű, de az is biztos, hogy — mai tudásunk szerint — nem magyarázható egy olyan nép nyelvéből sem, amelynek e területen való lakásáról tudunk. Kétségen felül áll azonban, hogy a városnév mai rumén alakja, a *Zălau* (helytelenül: *Zalău* és *Zălău*) a magyar név származéka, tehát ezt a ruménség magyar közvetítéssel vette át.” — Kniezsa (ErdVíz. 16, MagyRom. 1: 272) a Sarmaságnál jobb felől a Krasznába ömlő *Zilah-patak* nevét és a *Zilah* városnevet ismeretlen eredetűnek minősítette. — A FNESz.-ben (720) *Zilah* eredetét ismeretlennek tartottam, de „Vö. talán mégis” alapon felvettem egy cseh és egy ukrán (hucul) személynévvel való összekapcsolás lehetőségét. — Kálmán Béla (MNY. 75: 305) értesülései szerint a város neve „az őslakosok nyelvében *Szilaj* volt még századunk első felében is.” Ebből és a *Szilágy* tájnévből kiindulva *Zilah* alapszavát a *szil* fanévben keresi.

Nos, a FNESz. *Zilah* szócikkének megírása óta eltelt idő alatt egyre erősödött a meggyőződésem, hogy helyes útra léptem akkor, amikor *Zilah* előzményeként személynév után kezdtem kutatgatni. Rátaláltam ugyanis arra az ómagyar személynévre, amelyből a *Zilah* városnév kifogástalanul megfejthető. E személynév a *Szilak* [1220/1550: *Scilac*: VárReg. 27.]. Minden bizonnyal igaza van a TESz.-nek (3: 753), hogy ez a *Szilak* személynév a magyar *szilánk* régi változatából, a *szilak* főnévből alakulhatott, a *szilak* pedig nem más, mint a régi és népnyelvi *szil* 'hasít, vág' ige *-k* képzős származéka. Arra, hogy egy 'szilánk'-féle jelentésű főnévből személynév válhat, l. a *Forgács* [1336: „Nicolaus filius Nicolai dicti *Furgach*”: AnjouOkm. 3: 272; l. még Fehértói: NytudÉrt. 68. sz. 91] családnevet.

A *Szilak* személynévből a *Zilah* városnév szókezdő *z-*-je úgy jött létre, ahogyan a korábban *sz-*szel kezdődő *Zagyva*, *Zala*, *Zamárdi*, *Zelemér*, *Zenta*, *Zugló* szókezdő *z-*-je is. (L. a FNESz. megfelelő címszavait.) A szöveg alakulásmódjára pedig kiténő magyarázatot kaptunk Szabó T. Attilától (l. fent)

A *Zilah* városnév tehát — amelyhez képest a régiségből nem igazolható *Zilah-patak* [1808: *Ziláh*: Lipszky: Rep. 2: 164] neve másodlagosnak tekintendő — a legrégebb magyar helynévadási módon keletkezett pusztá személynévből. S az alapjául szolgáló személynév ugyancsak magyar.

Kiss Lajos

Kenyeres verem

A szabadban élő ember számára nem kis gondot jelentett az élelemtárolás, hiszen szükséges volt, hogy élelme naponta kéznél legyen. Védni is kellett az időjárás viszontagságaitól éppúgy, mint a ragadozók pusztításától, vagy a rosszindulatú emberek dézsmálásától. A tárolás pedig különösen akkor jelentett súlyos gondot, ha a kint élő személyek vándorló, helyzetváltoztató foglalkozást folytattak, mint például a pásztorok.

Nem véletlen, hogy a néprajzi irodalom többször és részletesen is foglalkozott e kérdéssel a pásztorélet bemutatása során. Az Alföld széles térségein legeltető pásztorok — mint a szakirodalom viszonylag egyöntetűen megállapította — kitűnően alkalmazkodtak a helyváltoztató élethez, és élelmüket éppúgy, mint fontosabb felszerelésüket, vándorlásuk során magukkal vitték, elsősorban málhás állataikon, így például számaron vagy olyan speciális vontatható alkotmányon, mint amilyen a taligás szekér. Időnként még az enyhelyet biztosító fonott cserényt is ezzel szállították.

A mozgatható, szállítható enyhelyek, és tárolók alapján aztán nem is volt nehéz valamely nomád párhuzamot is felidézni és — több más hasonló tényezőtől is támogatva — e mozgatható, szállítható tárolók mögött valamely nomád előzményt elképzelni.

Csak hogy az efféle, állattartáshoz kapcsolódó élelemtárolás lényegében csak az Alföldre korlátozódott, olyan óriási határú helységek területeire, melyek helyén nem is olyan régen — így például a török előtt és a középkorban — még kisebb falvak, települések sora létezett. Ezek pusztulása után alakultak ki a végtelenül nagy határok, széles legelők, és rajtuk szaporodtak meg tömegesen a csordák és nyájak.

Nyilvánvaló, hogy korábban, amíg e területen a kisebb határú falvak éltek, nemcsak a csordák, nyájak száma lehetett kisebb, hanem a tartásmód és ehhez kapcsolódva a nyájőrző pásztorok élete is másként folyt, mint a végtelen határú térségeken. Másként kellett még az élelem őrzéséről is gondoskodni, és nem lehetett oly mértékben elszakadni a falvak népétől, azok életétől, közvetlen gondoskodásától, mint ahogy a nagy határú legelőkön a pásztorok arra kényszerültek.

De az az életforma, melyet az utóbbi századokban az alföldi pásztorkodásról rekonstruálni lehetett — s amelyet egyesek mint „ősit” szívesen vetítettek vissza egész a honfoglalásig, sőt azon túl is — tulajdonképpen az ország egész területén is ritka vagy éppen szokatlan volt. Még azokon a területeken is, ahol hatalmas mennyiségben hajtották az állatokat például a nyugati piacokra, és így táplálásukra nem kevés legelőre volt éveken át szükség. De ritkán találhatjuk meg azokat a jellegzetességeket is, amelyek a nagy térségeken legeltető pásztorok életéhez tartoztak, így például azokat az élelmiszertároló formákat, melyekkel a nagy legelőkön a zavartalan legeltetést biztosítani tudták.

Észak-Dunántúlon például a Duna mentén vezetett az az út, amelyen százzszámra terelték nyugat felé a szilaj marhákat, göbölyöket, melyeket bizonyos távolságban pihenő és etető helyek s olykor bő legelők vártak. Némely csordát hetekig, hónapokig is az út mentéhez közeli legelőkön tartották, hogy a friss fűvön gyarapodhassanak is, amíg tovább nem indítják őket. Az állatokat őrző pásztoroknak éjjel-nappal kint kellett maradniuk, és élelmüknek egy részét, elsősorban a kenyeret, meghatározott falvakból hordták ki ré-

szűkre. Mivel itt a legelők nem voltak olyan kiterjedtek, szélesek, mint az Alföldön, a legeltetéssel járó mozgáskor nem vitték magukkal, hanem a szűkebb határban tudtak kialakítani olyan biztos pontokat, melyekhez időnként, így a fő étkezések idején, de estére kelve mindenképpen visszatérhettek. Ezért aztán itt tárolták élelmükét, főleg a kenyeret, melyet hosszabb időre, egy-két hétre is előre megsütöttek számukra.

Az első efféle élelemtároló helynek emléke igen korai időkből maradt ránk. Komárom megyében, a megyei bizottság a szőnyi és a mocsai határ meghatározása alkalmával 1630-ban rögzítette jegyzőkönyvébe, hogy „az említett Dombhoz igyenesen Nap kelet felé, circiter egy Puska lövésnyire egyes határ volt, a' kit a Mocsaiak ell Szántottak, a'hol Csap György ez előtt circiter 40 Esztendővel Kenyérnek való vermet ássott . . .” (OL., Zichy cs.lt. 121/157).

A fentiek szerint tehát a vermet az 1590-es években ásták, mégpedig a határdomb mellett. Az utóbbiról, a verem helyéről még a későbbiekben is szó lesz, egyelőre talán érdekesebb lehet, hogy 100 év múlva — ha nem is kimutatható, hogy pontosan ugyanott, de a fenti falu körzetében és hihetőleg ugyanazon a legelőn — ugyancsak több tanú is beszámolt a kenyeres vermekről, azok elhelyezkedéséről és részben használatáról is. Az 1691-ben Szőnyi és Ács határainak felújítása során az egyik tanú, a komáromi 37 éves Szakál András, még csak azt vallhatta, hogy „azon Kenyeres Verem mellett — amely a határ meghatározása során igen fontos szerepet kapott — volt egy kis dombocska, de határ lett légyen-e, vagy azon veremnek földje, azt bizonyosan nem tudgya . . .” (Ol., Zichy cs.lt. 121/57 et B). A meződsi 60 éves Hajdu János vallomásából már többet is megtudhatunk, hiszen ő „annak előtte majd harmincz esztendőknél el folyása alatt Mocsán Lakozó Néhai Nemes Kelemen Bertát szolgálván” jól megismerhette a határt és így „tudgya nyilván, hogy akkoron az Csémi föld mellett tegnapi napon megh mutatott verem, avagy ássott Luk vagyon, mely mondatot Gulásoknak kenyértartó helyeknek, mint egy kettős formájú határnak . . .”. S mint még hozzáfűzte: „ez mellett, és azon helyen innénd az Szőnyieknek Nyolcz Száz Számig való marháik ott háltnak és déli-tek . . .”. De még újabb részleteket is megtudhatunk egy harmadik tanúnak, a 42 éves nagyigmándi Gellér Istvánnak szavaiból, aki az „ez előtt való időkben” ugyancsak sokat járta a határt, és amint elmondta: „Látta szemeivel és tudgya, hogy a Tegnapi napon megh mutatott Gulyások avagy Gőbölösök által (ásatott) egy kettős határ között Csémi föld táján kenyér avagy eledel tartó Verem körül ott háltnak az Szőnyi marháival és — fűzte hozzá — azt a helyet hívták Őszi Szállásnak ekkoron . . .” (Uo.).

S hogy az efféle vermek a következő századokban is léteztek, azt megtudhatjuk az 1762. jan. 8-án Ács és Harkál pusztá határainak felújítására kiküldött bizottság jegyzőkönyvéből, melyben rögzítették a helyszínt jól ismerő tanúk vallomásait. Ezek közül pl. a 70 éves hantai Horváth István elmondta, hogy „a' kettős határ a' folyó ároknak a' végiben vagyon” — hozzáfűzve ehhez a következő figyelemreméltó magyarázatot: „az egyike az Árkon tul Harkali Határ, a' másika az Árkon innénd Ács felől Ácsi határ, a' mellyben — ti. a két határdomb közti határsávban — most is meg esmérhető gödör vagyon, melly gödörben — magyarázta a tanú — a' Pásztorok kenyereket és eledoleket tartották, ezt pedig onnénd tudgya a' Tanu — bizonyította személyes tapasztalatát —, mivel az Átsi Pásztorokkal együtt sokszor kenyerezett azon Gödörben . . .”.

Hasonlóan vallott a másik tanú, a 66 éves mocsai Nagy István is, pontosan meghatározva a gödörnek a két határ közti helyét; „A Kettős Határnak Jelei között egy bizonyos Luk, avagyis Gödör vagyon, melly Lukban az Ácsi Pásztorok kenyereket és eledoleket tartották, — majd a közvetlen tapasztalat igazolására ő is hozzáfűzte — „onnénd tudgya bizonyosan a' Tanu, mivel kinn Járó Ember volt és gyakran a' Táján meg fordult és Ácsi Pásztorok sok ízben azon Lukban, aki két határ között vagyon, hol ebidel, hol vacsorával számtalanszor jól tartották . . .” (Uo.).

A kenyeres vermek tehát majd 200 éven át nyomon kísérhetők az ácsi és környékbeli határokon. E vermek vagy földbe ásott lyukak, úgy látszik, állandóak maradtak, ahová nemcsak a pásztorok térhettek ismételtén és viszonylag sűrűn vissza, hanem könnyen megtalálhatták a falusi és városi emberek is, kik a pásztorokat keresték; ezek között pl. azok, akik a kenyeret is hozták. E kenyeres verem lehetett egyébként pihenőhelyük központja is, amint az egyik tanú szavaiból is kiderül, hiszen akörül „háltak a Szőnyi marhával”. Ezért is nevezhették „azt a helyet . . . Őszi Szállásnak . . .”

Ha pedig szállás, pihenőhely volt a verem környéke, akkor valószínű, hogy ott tartották azt a felszerelést is, ami az őrzésnél éppen nem kellett. És hogy azt is, de az élelmet is kellően óvják, valószínűnek kell tartanunk, hogy a verem nem nyitott volt, hanem védte valamely tetőzet is az esőtől, szélről és az erős naptól. Elképzelhető, hogy olyanféle verem lehetett, mely a korábbi századokban időleges lakásul is szolgált. Mindenesetre nagyon egyszerű gödör, melynek fő funkciója az volt, hogy az élelmet megfelelően óvja.

De miért volt éppen a határon, pontosabban a két határdomb között a kenyeres verem? Ez ugyanis általában olyan terület, mely egyik birtokrészhez sem tartozott, hanem semleges, különálló maradt. S talán éppen ezért? A kenyeres veremnek és általában a szállásnak a határon való elhelyezése ugyanis azt jelentette, hogy a pásztorok a pihenés ideje alatt „elállták az utat” az állat előtt, ha az át akart volna menni a határon. A határvédelemnek egyik legbiztosabb módja éppen az lehetett, hogy a pásztorok maguk is a határon helyezkedtek el. Így sem az ő állatuk, sem az idegeneké nem léphette úgy át a határt, hogy azt a pásztor észre nem vette volna. Ez lehetett az egyik, a racionális ok.

De lehetett más is, mely talán ma nem is látszik ennyire ésszerűnek. S ez abban rejlik, amire már a fentiekben is utaltunk: a határdombok közti sáv semleges, független terület maradt. Ha pedig ez a rész nem tartozott egyik birtokoshoz sem, akkor annak különleges szerepe lehetett. Ahová a földi hatalmak el nem értek, ott általában a földöntúliak telepedtek meg, vagy kaptak szerepet. Valóban, a határok közti, birtokokból kieső sávhoz is egy sor hiedelem, szokás fűződött, olyan hiedelem, mely szerint e hely szent, sérthetetlen, és mint ilyen védelmet biztosított. Lehetséges, hogy a kenyeres verem helyének kiválasztásakor a határnak ez a védett jellege is közrejátszott, tehát az a hit, hogy ott a földöntúliaknak nagyobb a hatalma, és erősebb a védelme.

De ha ez a jelen esetben nem is bizonyítható, az kétségtelen, hogy e keskeny sáv a határ egyik legnyugalmasabb pontja lehetett, melyet két oldalt kölcsönösen igyekeznek óvni és háborítatlanul hagyni. Ezért is tapasztalható nem egy esetben, hogy a két határ között sűrű bozót vagy éppen erdő „megye” sarjadt még ott is, ahol a közelben másféle erdő nem is volt található. S talán az sem véletlen, hogy a határszéli sűrűkben — különösen, ha a közelben „határra támaszkodó állás, pihenőhely” is volt — gyakran ástak farkasvermeket is, melyek közel voltak az állatok állásához, s így védték is azokat, ugyanakkor olyan helyen helyezkedtek el, ahová valójában tilos volt az embereknek, állatoknak lépni, tehát viszonylag védett, biztonságos helyen.

Végső soron a kenyeres vermeket is hasonló megfontolásokból helyezhették a határra: azért, hogy közel legyenek és ugyanakkor a tilos helyen védetten, biztonságban maradhassanak.

Takács Lajos

Írmaq. A TESz. szerint az *írmaq* olyan típusú összetétel, mint pl. a *szóbeszéd*, *búbánat* stb. A fölhozott példák mellett maradvá megállapíthatjuk, hogy a *szóbeszéd* egy török és egy szláv, a *búbánat* végsősoron két török, az *írmaq* pedig — amint látni fogjuk — egy török és egy finnugor szó összetapadása egy fölfokozott jelentéstartalomban.

A magyar *írmag* első tagja az *ír* az ótör. *uruy* 'seed, pip, kernel' szónak (Clouston p. 214) a hangtörténet folyamán kialakult szabályos megfelelője: *uruy* > *urü* > *īr* > *ír*. A finnugor *mag* jelentése: 'Samen, Korn; Sperma, Nachkommenschaft' (MSzFgrE.). Az ótör. *uruy* szóhoz idézett helyen Clouston is hozzáfűzi: „with mataph. extensions like: 'progeny, descendants of a common ancestor'. Vagyis az ótör. *uruy* és a finnugor *mag* egész jelentésköre azonos jelentésváltozást tükröz. — A mai török nyelvújítások *uruy* > *urü* ~ *uruk* szavának gazdag jelentéskörét Sevortjan etimológiai szótára (1: 506–6) a következőkben foglalja össze: 'rod, semja, semena, zerno, pokolenie, rebjonok, potomstvo, plemena, svadba' stb. Ehhez hozzáfűzhetjük Doerfer megjegyzését (TMEN. 469 §): „*Uruy* ist die allgemeine Bezeichnung für Nachkommenschaft". A mai csuvasban az ótör. *uruy* szónak a várható *v*-prothesis alakjával találkozunk: *vārē* (növény) *mag* jelentésben (Paasonen: Szójegyzék 201). Jegorov csuvas etimológiai szótára (49) fölhívja a figyelmet, hogy a mai nyelvújításokban az ótör. *uruy* szónak két hangtani variánsa él: a prothézis nélküli *āru* 'rod, plemja', a prothézis *vārē* pedig 'semja, semena' jelentésben használatos. — Ez a megállapítás számunkra kortörténeti értékű, mert fölveti a kérdést, hogy az *ír* 'Samen' mikor került nyelvünkbe: még a *v*-prothesis föllépte előtt, vagy pedig már csak kései kipszak-török jövevényszóval van dolgunk. — Az ótör. *uruy* a mongol nyelvújításokba is behatolt. Vö. Poppe (CAJ. 1: 42): mong. *uruy* < At. *uruy* 'relatives, seeds'. Doerfer is megállapítja (CAJ. 7: 269): „Das Mongolische hat viele türkische Bezeichnungen, insbesondere solche, die die Gesellschaftsstruktur betreffen übernommen."

Az előadottak meggyőzhetek bennünket arról, hogy *írmag* szavunk *ír* tagja semmiképpen sem függhet össze a 'kenőcs, gyökér' jelentésű, ismeretlen eredetű *ír* szóval, amint azt a TESz. lehetségesnek tartja és O. Nagy Gábor is vallja *Mi fán terem?* könyvében az *írmagja sem maradt* szólás magyarázatában. Viszont ő már fölfigyelt rá, hogy egy Győr megyei adat szerint előfordul a szó 'a legkedvesebb gyermek a családban' jelentésben is. — *Írmag* szavunk első följegyzése már csak 1781-ből való, ami természetesen nem jelenti azt, hogy használata ne lehetett volna sokkal korábbi is. Hogy azután a finnugor eredetű *mag* csak mint magyarázó elem csatlakozott-e a kiavulóban levő azonos jelentésű török eredetű *ír* (< *uruy*) szóhoz, vagy pedig a *szóbeszéd* féle összetételek analógiájára spontán jött létre, azt ma már nehéz lenne eldönteni.

Végül, ami az ótör. *uruy* és a magyar *ír* hangtani viszonyát illeti: az első szótagbeli labialis vokális delabializálódása nem példátlan régi török jövevényszavaink körében: *idő* < *ödeg*, *bika* < *buqa*, *im(ád)* < *um-*. Erre a sporadikus vokális megfelelésre Gombocz is utal (BTLw. 149). A vokális hosszúság összevonás eredménye.

K. Palló Margit

***Mon.** Molnár József és Simon Györgyi Magyar nyelvemlékek című, 1976-os egyetemi tankönyve a 210. oldalán közli Szabó T. Attila levéltári leletét, amely egy 1589-beli udvarhelyszéki tetemrehívás jegyzőkönyve. A tankönyv a nyelvújási jelenségek magyarázatában a következőt mondja: „A kéziratban találkozunk a *malom* szó nyelvújási *mo* : *nom* alakváltozatával.” A Szómagyarázatok-ban pedig a következő megfelelést adja: *monom* = 'malom'.

A tankönyvnek ez a megállapítása nem pontos. Hogy ezt belássuk, vizsgáljuk meg a *monom* szót néhány szöveggörnyezetében.

A jegyzőkönyv két idevágó részlete így hangzik: „azert hiuattam az feliel megh newezet zemelieket az en megh holt cziganiomnak balintnak Teteme felý hogý ez elmult napokban vgý mint zent lucza azzoný nap eleöt valo kedden 1589 ezteendeobe(n) ez ofuatt Peter es Jmre Jeottek az en hazamra az az *mono(m)* melle eýt az en megh holt cziganiomot vertek vagdaltak az en tulaýdon Jozagomon kiben megis holt”, illetve „ha

cziak hazamra a5 a5 *monomra* Jeóttek volnais aertis feiken Jo5agokon kellett volna maradniok”.

Vegyünk még más példákat is! A Magyar Leveles Tár első kötetének CCXXXVI. leveléből való részletek: „Thowaba the ke-tvl es wolph thanvsagom, es enmagamba es azt ithelthem, hogj a bortwl meg walwan, job haznosab jewedelme az wrnak nem lehethne, mjnth ha beewj *mona* lenne, azert en elwethem az meg holth Domokos kowac athjafjajtwl az war *monath*, es az cere zwlewth wja atham nekyek, mel malom olyan hath zwlewneljs job; thowaba Hordos Benedeknel es jo malom wagon, kj wramath iletj, kyth Hasagj Dyenes zwlewn cerelwen adoth wolph az poroknak, mel malomnak cjak fel ezthendejglen walo hazna es job, az zwlewnek ewrwksegenel . . . Thowaba, Mjkeffalwan wagon wramnak egj thawa, kyn egj papnak wagon alkomas *mona*, mel pap nem wram jozagaban lakjk, jowana az *monath* elwenjwnk, es az thoth meg halasethanjwnk. . . . Thowaba az wj hjdnak az fajath igen wagathom az mas ember felden, merth az wram felden zwk es mezy afele fa, de amj mvkaval egj wj *monath* cynalhathwnk wona, amyvel ez veghez megen. Thowaba, Hadawerdjnel es jeles *mona* wagon wramnak, az ispjthalle wolph, amjnth erthem wagon zaz hold felwd hozaja, azerth wgan nem zolgal thewbeth mjnth egjk kjknek sem *monok*, sem fewldek, sem zwlejek nyncen, azéeth vgan penzerth zolgal, jo wona az *monath* elwenjwnk” (LevT. I. 218–9).

A CCLXXXV. levélből való részlet: „thowaba elen zokasaja wagjon : hogj akynek kedweth akar thenje, az wram *monajn* wannekywl erwlthetj gabnajath en hjrem nekywl” (270).

Mindkét levél Kanizsán kelt 1557-ben, és mindkettőt Szele (Zele) Jakab írta Csányi Akáciusznak. A levélbeli idézetekből félreérthetetlenül kiolvasható, hogy a *malom* szó megfelelője a **mon*. A **mon* szabályos birtokos személyragos alakjai, illetve ezeknek továbbragozott formái találhatóak bennük: *mona* = *malma*, *monath* = *malmát*, *monok* = *malmuk*, *monajn* = *malmáin*.

Az udvarhelyszéki jegyzőkönyvben ugyanennek a **mon* szónak birtokos személyragos alakja van először magában, másodszer helyhatározó raggal ellátva: *monom* = *mal-nom*, *monomra* = *malmomra*. A szövegkörnyezet itt is világosan igazolja ezt a megfelletést.

A jegyzőkönyvbeli *monom* tehát nem *malom*, hanem a **mon* szó egyes szám első személyű birtokos személyraggal ellátott alakja, vagyis *malmom*.

A tankönyv csekély pontatlansága megérthető, hiszen nem sok adatunk van a *monom*, *mona* stb. szavakra.

Kevés adatot közöl a TESz. is e vonatkozásban. A *malom* címszónál szintén csak ragozott, illetve képzővel ellátott néhány **mon* származék található. Adatai pontosan a következők: 1469: ? *monos* sz. szn. (MNy 57 : 238); 1666: *ménot* gr. (MNy. 64 : 89); 18. sz.: *Mona* (Nyr. 2 : 227); 1890: *móna* (Ethn. 1 : 175); 1646/1727: *monos* [igy] *Gazdáknak* (OklSz).

Úgy látszik, hogy e kérdésben maga a TESz. is bizonytalan, hiszen az utolsó példában, a *malmos* gazdákat említve, a *monos* szó után *sic*-et tesz, jelezvén, hogy szerinte a szóval valami nincs rendben. Ha azonban az előbbieket alapján elfogadjuk a **mon* alap. szó létezését, akkor a *monos* ellen nem lehet kifogásunk, hiszen szabályosan képzett mel. léknév, és e minőségében szabályos jelzője a gazdáknak.

Külön kérdés az, hogy használatos volt-e a **mon* nominativus egymagában is, és ha igen, honnan, miből származott. Mindenesetre a TESz is hajlik a **mon* elfogadására, midőn ezt írja: „A *móna*-félék megszilárdult birtokos személyragos alakok.”

Katonai helyesírási tanácsadó szótár. Szerkesztették: Fábíán Pál és Szemere Gyula. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1980. 462 oldal

A szaklexikográfia legújabb nagy eredménye a közelmúltban megjelent **Katonai helyesírási tanácsadó szótár** (a továbbiakban **KatHTSz.**), amelynek szép előszavában így ír Reményi Gyula vezérőrnagy: „Ez a maga nemében első ilyen kiadvány egészen biztosan hasznos segítőtársa lesz néphadseregünk minden katonájának, tisztjének, a katonai kérdésekkel foglalkozó vagy irántuk érdeklődő polgári olvasóknak, és minden bizonnyal azoknak is, akik a nemzetközi politikai viszonyokról, a katonapolitikai helyzetről és tevékenységről szerkesztenek információkat, vagy olvassák azokat. Bízunk abban, hogy a szótár biztosítani fogja a nagy hagyományokra épülő szaknyelvünk írásbeli használatában az oly fontos egyöntetűséget.”

Örvendetes, hogy egyre gyarapodik a szaknyelvi helyesírási tanácsadó szótárak sora. 1954-ig ugyanis csak a köznyelvi helyesírás szabályozását tűzte ki célul a Magyar Tudományos Akadémia. A szaknyelvek mostohagyermekként való kezelése zűrzavarhoz vezetett: biztos fogódzó híján a köznyelvi helyesírással homlokegyenest ellentétes írásmódok keletkeztek.

A tarthatatlan állapot megszüntetésére összefogtak a különböző szaktudományok képviselői és a nyelvészek. Áldozatos munkájuk eredményeként született meg az állatnévírási szabályzat, a földrajzinév-írási szabályzat, a kémiai helyesírási szabályzat és szótár, az ásványnévírási szabályzat és szójegyzék. — Ezek sorában illeszkedik bele a **KatHTSz.**

A szótár jelentőségét nehéz lenne jobban megfogalmazni az előszó szerzőjénél: „E sajátos kifejezéseknek helyesen történő írása nélkülözhetetlen feltétele a katonai írásokban (parancsokban, utasításokban, intézkedésekben vagy kötetlenebb formájú szövegekben) foglalt gondolatok szabatos, félre nem érthető módon való közlésének. A szabatosság, az egyértelműség az írásbeliség egyik fő követelménye. Kiváltképp vonatkozik ez a katonai írásokra, hiszen — akár békében, akár háborúban — az írásos közlések meg nem értése vagy félreértése súlyos következményekkel járhat.”

Hadd egészítsük ki azzal, hogy ez az első olyan mű, amelynek szerzői elvszerűen és rendszert alkotva foglalkoznak a rohamosan fejlődő hadtudomány szakkifejezéseinek helyesíráásával.

A könyv értékét emeli a szerkesztők: Fábíán Pál és Szemere Gyula személye. Mindketten a Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Bizottságának tagjai, s eddig is elévülhetetlen érdemeket szereztek gyakran botladozó tollunk szakértő vezetésével. A Helyesírási Bizottság egyetértésével ők gondoskodtak arról, hogy a katonai helyesírás a köznyelvivel teljesen összhangban válhasson egységessé.

A szótár anyaga megközelítően 25 000 szóra és szókapcsolatra tehető. Ezt a nagy mennyiségű szóanyagot dr. Kovács József ny. ezredes, a hadtudományok kandidátusa gyűjtötte össze, teljesebbé tételéhez hat katonai szaklektor — kandidátus, jelentős szakíró — járult hozzá.

Forrásai között bizonyosan ott van a helyesírási szabályzat, a Helyesírási tanácsadó szótár, a katonai okmányok, szabályzatok stb. egész tömege.

A nyelvész szakember számára túlságosan soknak tűnhet ez a többségében sajátosan katonai, kis részében a köznyelvben is élő szóanyag. Mégis úgy érezzük, hogy szükség van rá, hiszen a szótár nem nyelvészeknek készült, hanem eltérő képzettségű katonáknak és polgári személyeknek akar megbízható fogódzót adni.

A hadtudomány nyelve ugyanolyan gazdag a különböző módokon írandó szavakban, szóösszetételekben és -kapcsolatokban, mint a többi szaktudományé. A KatHTSz. a valóban élőket és a helyesírási szempontból gyakran problematikusokat tartalmazza. A teljességre törekvés hiábavaló igyekezet lett volna, hiszen szinte naponta születnek új fogalmak s — e fogalmak jelölésére — új szavak.

A szótár szerkesztői azonban — ugyanúgy, ahogyan a HTSz.-ban — a példák sokaságával és tipizálásával mintát, analógiát adnak a kimaradt szavak írásához. Az instrukтивitás helyes elvét a bokrosítás szolgálja, amelyről ezt olvashatjuk a tájékoztató részben: „a bokrosítás a szerkesztésnek az az eljárása, hogy igen sok címszó mellett olyan összetételek és szókapcsolatok is felsorakoznak, amelyekben az illető címszó elő- vagy utótagként szerepel. A bokrok anyagát külön címszóként általában már nem tartalmazza a szótár, ezért a keresett alakulat gyakran nem a megfelelő betűrendi helyen, hanem az utótag bokrában található. (A *törzsbeli tiszt* kapcsolat például a *tiszt* címszó bokrában.) A bokrosítás igazi haszna akkor jelentkezik, amikor a keresett alakulat nem fordul elő sem az előtagnál, sem az utóagnál. Bokruk anyaga azonban ilyenkor is eligazíthat az írásmód dolgában. (Az *utász törzsrőrmester* kapcsolat például nem szerepel sem az *utász*, sem a *törzsrőrmester* címszónál. A *törzsrőrmester* címszó bokrában azonban megtaláljuk a *rendőr törzsrőrmester* és a *híradó törzsrőrmester* kapcsolatot, s ezek világosan mutatják, hogy az *utász törzsrőrmester* kapcsolatot is két szóba kell írni.”

A szótár megadja az idegen szavak kiejtését: „*Adams-féle revolver* (e.: adamsz. . .)””; a kevésbé ismert szavak magyar megfelelőjét: „*trál* (aknataposó)””; az egybe- és a különírt szavak jelentéskülönbségét: „*adalék anyag* (adalékul szolgáló anyag; de: *adalékanyag* az adalék anyaga)””; a kifejezések rövidítését: „*halálos dózis*; rövid.: LD””; azt, hogy a szó régies: „*trénkatona* (rég.)” vagy hadtörténelmi: „*keresztes vitéz* (tört.)” stb.

A KatHTSz. is, mint minden ilyen szótár, tanácsadó jellegű. A katonai helyesírási egységesítése érdekében azonban tanácsos követni. Esetleges fogyatékosai, következetlenségei a gyakorlattal való szembesítéskor derülhetnek ki.

A korszerű tartalmat korszerű köntösben adta ki a Zrínyi Katonai Kiadó: a nem hivalkodó, sötét színű, kemény borítólapok között jó minőségű fehér papíron sorakoznak a kitűnően olvasható szavak.

Polónyi Szilárd

Kiss Jenő: Mihályi tájzótár (Rábaköz.) Budapest, 1979. Akadémiai Kiadó, 76 oldal (Nyelvtudományi Értekezések 103. sz.)

Az Új Magyar Lexikon kiegészítő kötete szerint (1972.) Mihályi közös tanácsú község Győr-Sopron megye csornai járásában 1490 lakossal (7: 283). Az Árpád-kori magyar településnek hajdan mint a soproni vár tartozékának fontos szerepe volt a Rábaköz védelmében. Földrajzi helyzete, jó termőföldje miatt jómódú mezőváros volt, különösen állattenyésztéséről híres. Kereskedelmi jelentőségét jól tükrözi zsidó polgárságának a lakosság számához viszonyított nagy száma; zsinagógájuk is volt. Kastélya és több barokk épülete, szobra műemlék. Mai nevezetességét a szénsavgyártás adja.

Mihályi nyelve alapján Rábaköz nyelve is, Rábaközé pedig a dunántúli nyelvjárás egyik változata. Jellemzi a nyílt *e* és a zárt *ë* megkülönböztetése, az *i*, *u*, *ü* hangok rövid ejtése, az *ó*, *ö*, *é* diftongizációja (*uó*, *uö*, *ié*), az *-l* igeképző előtti *o*, *ö*, *e* helyén *u*, *ü*, *ü* használata. Érdekessége bizonyos fokú *i*-zés a köznyelvi *é* helyén és *ö*-zés más nyelvjárások *ë*-je helyén. Mássalhangzórendszerének sajátossága a szótagzáró *l* gyakori kiesése, az *ly*-nak *l*-ként ejtése. Alaktani jellegzetessége, hogy bizonyos egyes szám 3. személyű igealakok (a kijelentő mód, múlt idő és a felszóllító mód a tárgyas ragozásban, a föltételes mód, jelen idő az alanyi ragozásban) hármas alakú: pl. *kapta*, *ëttë*, *ütöttö*; *kaptya*, *ëgyë*, *üssö*; *kapna*, *ënnë*, *ütnö*; valamint az egy birtokra utaló egyes és többes szám 3. személyű birtokos személyrag, pl. *hasa*, *kezë*, *fülö*; *hasok*, *kezek*, *fülök* (10).

A falu szülőtte, Kiss Jenő 1969 és 1975 között nyaranta három hónapot töltött otthon, s eleinte megfigyeléssel, utóbb rákérdezéssel is összegyűjtötte a nyelvjárásának nyelvtanát és mintegy melléktermékként a tájszavait. Nem törekedett a teljes szókinces összegyűjtésére, hanem csupán a köznyelvtől alakilag, jelentésanilag vagy mindkét szempontból különböző szavakat állította össze szógyűjteményében. A dolog természetéből következően csak a pozitív eltéréseket tartalmazza szójegyzéke; a negatív különbséget (tehát a nyelvjárásból hiányzó, a köz- és irodalmi nyelvben meglévő szavakat) nem.

A kis tájszótárt lapozgatva a más nyelvjárást beszélő egy-egy szónál meg-megáll. Vajon az *állogat* valóban hosszú *l*-lel ejtődik? Nekem az a tapasztalatom, hogy általános népnyelvi sajátosság a rövid *l*-lel való ejtés. Az ÚMTSz. vegyesen közli mind a kettőt (*álligat*, *álligat*; *állogat*, *állogat*), de azt hiszem, csak a köznyelvi írásmód megszokottságából eredő hibás lejegyzés miatt. A *baggadoz* egészen különös: Tömörkénytől ismerem a szót, de jelentése mindenütt 'akadozva beszél v. olvas' (ÚMTSz.); Mihályiban vajon valóban 'le-lehajol' jelentésű volna? Minket gyermekkorunkban *kerítésmagért* küldtek a boltba; Mihályiban *biciglimagért*; az ÚMTSz. ezt sem ismeri. A dunántúli *böszme* a Tiszántúl *buszma* (ÚMTSz.). Sehol nem látom, hogy a *buci* 'a kisfiú penise' jelentésben ismeretes volna, de a mihályi értelmezésnek megvan a szemléleti alapja a mindjárt utána következő *bucinudliban* ('krumplinudli'). Érdekes viszont, hogy a hasonló szemléleti alapú *bögyörö*, *bögyöllö* stb. Mihályiban nem használatos.

A példamondatok is jelzik, hogy nem elég szabatos a *csetresz* meghatározása ('hasztalan, értéktelen [porcellán] kicsi edény, dísztárgy'). Nem véletlen, hogy mind a két példamondat a szónak 'mosatlan edény' jelentését erősíti meg. Úgy vélem, Mihályiban is ez lehet a (fő) jelentése, ahogy országszerte (ÚMTSz.).

Föltűnően sok a német eredetű „tájszó”; nemcsak a közös-hadseregbeli emlékek szókincese, hanem az aránylag szintén nagy számú mesterségbeli szó. Aligha tévedek, ha föltételezem, hogy ez a gyűjtő édesapjának és nagyapjának foglalkozásával függ össze: „A legtöbb kihalt szó apám közlése. Ennek az ő nyelvi érzékenységén kívül elsősorban az az oka, hogy nagyapám és apám cipészműhelyébe — főként téli estéken — mindig mentek beszélgetni idős parasztemberek, akik a régi világról, fiatalkori élményeikről meséltek előszeretettel” (7). Ez nemcsak a kihalt szavak jellegére, hanem a még élőkre is hatással lehetett.

Kiss Jenő az Értelmező Kéziszótárt használta föl a köznyelvi szavaktól való megkülönböztetésre (7). De ebben nem volt elég következetes. Mert pl. a *dírnádliruha*, amelyet ő kihaltként jelez, szerepel az ÉKsz.-ben. Kétségtelenül nincs benne viszont a *dava* és a *dava*oz, meg a *karasó*; ezek nyilván legújabb gyarapodásai a mihályi nyelvnek. De a *devojka* alighanem ismét a monarchiabeli katonaságot, a szerbiai, boszniai katonaság emléke; szerb-horvát szó azonos jelentésben.

Kár, hogy Kiss Jenő gyakran megelégszik az ilyen jelentésmeghatározással: *deliszánsz* + *déliszánc* fn. 'egy fajta kocsi'. A ÉKsz. meghatározása: lófogatú, személyszállító

postakocsi. Még inkább szükség lett volna a szintén kihalt *jukkër* ('egy fajta úri kocsi') meghatározására. A szó és a tárgy egységének elve azt követeli, hogy az ilyen szavak jelentését, néprajzi hátterét tömören megfogalmazva örökítsük át az utókorra. Pl. *níméthárom* 'egy fajta gyermekjáték'. Hasznos volna tudnunk a játék lényegét, mert bizonyára világot vetne e különös összetétel elemeinek (*német* és *három*) eredetére is.

Számomra meglepetés az *ē* határozószó 'nem' jelentésben. Különösen furcsa, hogy miképpen élhet ez a mai nyelvben is, amikor — a példamondat bizonyossága szerint — félreérthető, sőt ellentétes értelmezést is tartalmazhat. *Ēgyüssz?* Erre a felelet: *Ē, hogyan mēnnik, mikor annyi dūgom van ithonn is.* Az *Ē* először a kérdésben is szereplő igekötőnek megismétléseként, tehát igenlően érthető; csak a következő, megokoló mondatból derül ki tagadó értelme.

A *fejssi* nem szerepel szócikk alakjában, de az *eset* alatt szereplő példamondatokban kétszer is. Mint alak szerinti tájszó, helye lett volna önállóan is. Számomra ismét föltűnő, hogy — ha helyesek a példamondatok — az *i*-je nem rövid, mint a dunántúli ejtés szerint várnánk: *esettyē van a fejssinek.* Föltételezem, hogy ez csak a birtokos esetben van így, az alapszóban rövid. Csodálnám, ha a *fakutya* csak a szólásban élne, és a mihályiak már nem ismernék 'csizmahúzó' jelentését. A német nyelvterület közelségét jelzi az igen jelentésű *ja*, sőt *jaja* tájszóként való szereplése. Különös gondolatárástás eredménye lehet a *káv'ház* 'árnyékszék' jelentése. Nagyon érdekes a *kina* 'kinálás' értelmezése: elvonás a *kínál* alakból (vö. *feke* 'fekély'; elvonás a *fekélye* ~ *fekéje* alakból. Szögreg).

Kiss Jenő megadja a *kommenció* gazdaságtörténeti adatait. Csakhogy ez aligha volt egyszersmindenkorra adva, hanem időről időre változott. Meg kellett volna tehát írnia, hogy adatai mely évrre, évtizedre vonatkoznak.

Érdekes a *lefetyel* mélyhangú párja (*lafatyol*). Különös, hogy a piritós (*piritus*) nem zsírban piritott kenyér, hanem a metélt tészta lesült része. Vajon akkor hogy nevezik Mihályiban a piritott kenyeret? Alig hiszem, hogy ne ismernék. A *potēnta* is jellemző elvonás (*potentát*) eredménye. Az általánosan ismert *kutrica* (ÉKsz.) itt *putrica*. Azt kell gondolnom, hogy Kiss Jenő nem is ismeri az általánosabb változatot, ezért a szócikkben köznyelviként is a mihályi szót használta, holott célszerű lett volna a szócikket a *kutrica* betűrendi helyén adnia, a *putricáról* csak utalni. Kétlem, hogy a *rozetta* Mihályiban 'rangjelzést mutató sáv' volna; valószínűleg ott is stilizált rózsához hasonló (csillagot pótló) rangjelzés (ÉKsz.). Címszó a *sógorostól megy* (jelentése kissé drasztikus, s mivel nem fontos, nem idézem). Ez irodalmi forma volna. Csakhogy nyelvünkben nincs *-stól*, *-stól* képző, hanem csak *-stul*, *-stül*. Elég baj, hogy irodalmi finomkodók ilyen terjesztenek; nyelvészeti műben ne adjunk tápot ehhez. A *szuktilis* (mihályi ejtés szerint *szuptilos* vagy *szuktilos*) alighanem a *subtilis*, magyarosan *szubtilis* népvivé vált változata. *Szuktilis* tehát nincs; a szócikk élére a *szubtilis* való. Meglepő ez a deákos műveltségre valló szó, mint ahogy a *tiránus* 'parancsolgató, durva, szekáló természetű (ember)' is. Csodálom, hogy a *vécépuoló* Mihályiban nem *vécépuoló* (mint a népnyelvben általában). Meglep az *ő-zés* olyan erőssége, mint a *veszteg* címszó példamondatában az *ölöget* ('eleget'); ez még a szegedi népnyelvben is csak *öleget* formában hangzik (SzegSz.). Szintúgy az *ü-zésnek* néhány példája (*vüsel* 'visel'; *vüsz* 'visz'). Általános népnyelvi jelenség a szóeleji z elmaradása a *zacskó*, *zäpfog*, *zäszló* stb. szavakban.

Kiss Jenő a szülőfalujának és adatközlőinek ajánlott, Babits- és Illyés-idézetekkel kezdett szorgalmas munkájának bevezetésében gyűjtésének történetét és módszertani gondjait adja elő, ismerteti a nyelvjárás sajátosságait, szótára szócikkeinek szerkezetét, Mihályi vázlatos történetét, majd a községről eddig megjelent nyelvi adatok bibliográfiáját közli. Függelékül falueszűfókat, időjósításokat, szólásokat, szentenciákat és lucázó rigmusokat sorakoztat föl. Nekem föltűnt, hogy Mihályiban az este jöttét azzal a szemléletes képpel fejezik ki: *lühüzzák a napot a himodijak.* (Himód Mihályitól nyugatra eső

község.) Tömörkény írásaiban gyakran előfordul az ellenkezője: a szegediek a napfölkeltéről mondták, hogy *csákyájukkal föltolják a napot Tápé felől a tótok* (ti. a Tiszán tutajon lefelé ereszkedő szlovákok, ruszinok). (Tömörkény István összegyűjtött művei 2: 86, 253, 4: 86, 269, 5: 431, 6: 377, 7: 330.)

A falucsúfolók közt olvasom a Vas megyei Mesteriről: ha valami jól ég, azt mondják a mihályiak: *úgy íg, mim Mestëribe a lutkatroc*.

Ezt nem tudtam megfejteni: a *lutkatroc* ugyanis hiányzik a szótárból.

Péter László

Takács Lajos: A Kis-Balaton és környéke. Somogyi Almanach 27—29. szám. Kaposvár, 1978. 208 oldal

A tudományok világában mindig is jelen volt, korunkban pedig különös élességgel vetődik fel a szakosodás (specializálódás) és a szakmaköziség (komplexitás, interdiszciplinaritás) dialektikus ellentmondásossága. Mert amennyire nélkülözhetetlen, hogy a részletek alapos vizsgálatára is sor kerüljön, legalább annyira igényeljük azt is, hogy lássuk a rokon területek összefüggéseit, és kölcsönösen hasznosíthatjuk a különféle tudományágak művelőitől feltárt anyagokat. Ez utóbbi tekintetben azonban (minden buzdítás, tömérdek nyilatkozat és számos határozat ellenére) erősen el vagyunk maradva a kívánatos vagy legalábbis kielégítő állapottól: a csak egy szempontra figyelő kutatások aránytalanul nagyobb tömegűek, mint a tudományköziség követelményeire is ügyelő tanulmányok, könyvek, közlemények. Ezért kell örömmel üdvözölni nyelvészeti folyóiratban is Takács Lajos munkáját, a *A Kis-Balaton és környékét*, annak szép példáját, hogyan ötvöződhet egységes egészzé földrajz, történelem; néprajz, mezőgazdaság-tudomány és nyelvészet. Amiként ez a valóságban is van, hiszen a táj, a rajta termő és természetű növények, az ott élő és tenyészhető állatok, a hasznosítható anyagok meghatározzák az emberek életmódját, tevékenységüknek lehetőségeit, a különféle munkákhoz használt szerszámokat, a közlekedés eszközeit. A szökincs mindezt tükrözi, s ennek révén válik Takács Lajosnak szorosabban véve néprajzi érdekű könyve a magyar nyelvtudomány számára is fontossá.

Így például a berki pásztorok hajlékairól szólva Takács bemutatja az elnevezésekből is kitűnő változatos típusokat: „Mivel a kunyhó földjét, ha lehetett, kb. 1 m-nyire kimélyítették, az ilyen építményt *földkunyhó*-nak mondták. De elnevezései közt szerepel a *putri*, *gunyesz* vagy *guyesz* is. Mivel fedelük többnyire nádból készült, nevük is ennek megfelelően: *nádputri*. De előfordult, hogy a fal oldalt vagy előlről téglából készült, illetve a nádborításon belül téglafalat is húztak, és akkor *téglaputri* volt a neve.” (I.m. 77.) — A sás és hasznosítása c. fejezet (133—44), mint a többi is, gazdag nyelvi adatokban: *zanóc*, *zemet* 'vízi növényzet'; *zanócos hely*, *limpós terület* 'vízi növények borította hely'; *pöse* 'fekete lő'; *kányacseresznye*, *menyéatasszony-szőlő*, *vizimáva*, *mávavirág*, *disznótüske*, *bürök*, *üröm* (gazfűvek); *csíksás*, *metélősás*, *fehértövű sás*, *pirostövű sás* (sásfajták); *matuka*, *bicske*, *nyíró bicske*, *kacér*, *olasz sarló*, *gyalázka*, *nádvágó*, *sásvágó*, *sásszedő*, *tüskeszedő* (vágóeszközök); stb.

Igen nagy gondot fordít Takács szavainak, fogalmainak pontos értelmezésére, az egyes terminus technikusok közti finom különbségek megvilágítására, a szójelentéseknek idő jártával történő megváltozására. Erre a törekvésére számos példát lehetne idézni (a pásztorok hajlékainak megnevezéseit itt is említhetném), de meg kell elégedni néhány további jellemző eset felhozásával. Ilyen a *komp* és a *kötött hajó* elnevezések elemezése

(vö. 28), a *zsombékolás*-nak és szerszámainak leírása (vö. 165—72), a *vadász* szó 'erdőőr, erdőmester' jelentésének bizonyítása (vö. 115—6).

Bár a szerzőnek nem elsőrendű célja az etimologizálás, sok esetben erre is sort kerít. A gyakoribbak a rövid, értelmező szándékú szóeredet-magyarázatok, amilyen pl. a *mór*-ból való építkezés eredetének felvillantása: „A *mór*, mely a német *Mauer* közvetítésével a latin *murus*-ig vezethető vissza, sárból, agyagból való építkezést jelent” (111). Nem ritkák azonban a hosszabb lélegzetű fejtegetések sem; könyvének utolsó fejezetében (a Terminológiai kérdések címűben) pedig Takács elsősorban szófejtéssel foglalkozik (*előfű*, *öregfű*, *aggfű*, *szüleség* stb.). Ezek közül a legfigyelemreméltóbb a Nyugat-Dunántúlon a 17. sz.-tól adathozható *szüleség* szó jelentésének elemzése (vö. 184—9). Takács azon a nézeten van, hogy a szó a *szülő* (= *anya*) szóból származik, s a *-ség* gyűjtőnévképzővel bővülve eredetileg azt a füvet jelentette, amelyből a takarmány vagy széna készült, később pedig (metonimikus jelentésváltozással) 'mindenféle száraz takarmány, széna' értelmű lett. Az effajta szénaelnevezésre több kaukázusi és török nyelvből is analógiákat hoz.

A Kis-Balaton és környéke elsősorban történeti jellegű monográfia. Takács Lajos (könyve műfajának megfelelően) bőven idéz adatokat a vizsgált területre vonatkozó levéltári anyagokból. Ezek a citátumok mind nyelvjárástörténeti, mind pedig irodalmi-nyelv-történeti szempontból nagy értékű dokumentumok: híven mutatják a magyar írásbeliségnek a szépirodalmi nyelvtől távolabb eső területein (gazdasági iratokban, kérelmekben, panaszokban, záloglevelekben stb.) a nyelvjárásoknak egykorú állapotát és az irodalmi nyelvi normával való keveredését, küzdelmét. — Helynévkutatóink figyelmére is érdemes a monográfia: az említett (főként az 1750 és 1850 közötti időszakból származó) iratok számos régi helynevet tartalmaznak.

Takács Lajos esetében természetesen korántsem véletlen, nem egyszeri alkalom, hogy munkája nyelvészeti szempontból is oly mértékben méltányolandó, ahogyan erre a fentiekben kísérletet tettem. Minden írása azt bizonyítja, hogy a szó eredeti értelmében etnográfus, néprajzos ő, vagyis számára az ember, a nép a legfontosabb. S mert ezt így érzi, magától értetődően vizsgálja, vallatja mindig (ebben a munkájában is sikeresen) legemberibb tulajdonukat, nyelvünket.

Fábián Pál

Balogh Lajos—Király Lajos: Az állathangutázó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvátlasza. Akadémiai Kiadó, Budapest 1976. 226 oldal

Az állathívogatók és terelők az emberiség ősi szókincséhez tartoznak, amelyek együtt vándorolnak az emberrel, a pásztorokkal, az állatkereskedőkkel, s hihetetlenül szívósan évezredek át fennmaradnak. Minderről részletesen írt Thomas D. (*Animal Call-Words; a Study of Human Migration*. Carmarthen, 1939) és Hubschmid J. (*Haustiernamen und Lockrufe als Zeugen vorhistorischer Sprach- und Kulturbewegungen*. Vox Romanica, 14. 1954. 184—203). Kifejtik, hogy a hívogató és terelő szavak sorában preindoeurópaiak is vannak. Azt is tudjuk, hogy számos állatnév a terelő és hívogató szavakból keletkezett (Bárzsi G.: *A magyar szókincs eredete*. Budapest, 1958. 33—6; Rohlf G.: *Über Hacken und Böcke*, ZRPh. 45: 662—75, 46: 763—64, 48: 436—7, Lockruf und Wortschöpfung, ZFSL. 49: 103—15), amire több utalás történik a TESz.-ben is (*boci*, *cica*, *csacsi*, *csibe*, *csikó*, *kacsa*, *koca*, *kutya*, *réce*, *ruca*, 1. még Magyar Néprajzi Lexikon, Földes L. tartalmasszóciikkét: állathívogató). Középkor-Európából és a Balkánról eddig tudomásom szerint csak a bolgár terelő és hívószavakat dolgozták fel (Vakarelski Chr.: *Izrazi za primamvene i otpáždane na někoi domašni životni*. Sofia, 1937).

A magyar nyelvtudományban az állathívogatók és -terelők rendszeres gyűjtésére, az egyes típusok földrajzi határainak a megállapítására már Gombocz Z. felhívta a figyelmet (MNy. 7: 357), de eddig csak szórványos közlések jelentek meg. Az első monografikus igényű munka Balogh Lajos és Király Lajos könyve, amely címének megfelelően az állatfajtákra, az állatok életkorára, nemére, csoportjára, egyedi tulajdonságaira, szaporodására, az igazított állatok elnevezésére, a gyermeknyelvi becenevekre, az állathívogatókra és -terelőkre vonatkozó somogyi népnyelvi anyagot tartalmazza.

A terminológiákat állatfajták szerint csoportosítják, s a legfontosabbakat térképeken is rögzítik. A könyv egyik tanulságos fejezete a kommunikációs problémákat tárgyalja. Balogh Lajos kifejti, hogy ember és állat közötti kapcsolatnál az ember törekszik az állatok jelrendszerének átvételére, amely történhet hangutánzással, de az ember az állatok gyakori hangjeleit saját fonetikai rendszerével kiejthető szavakká formálja át (pl. *pitty*, *pizsi*). A terelő és hívogató szavakban gyakori az állatok közlésmódjának sajátossága, az elemisméltés (pl. *tup-tup-tup*). Utánozza az ember az állati hang dallamát és hanglejtését. A terelő, üző és hívó szavakról Balogh Lajos figyelmet érdemlően állapítja meg, hogy „a dallam és szöveg mellett gyakran lábdobbantás, fenyegető kézmozdulat, ütlegetés, ostorcsattogtatás, a gyepelő megrántása is egyértelművé teszi a jelzés felfogását. Éppen ezért a hívogatók és terelők jelelemeit úgy foghatjuk fel, hogy azok az emberi nyelv rendszerében önálló jelentéstartalmú nyelvi jelek, de az állatok nem e jelek jelentését fogják fel, nem a kimondott szavakat értik meg, hanem az elhangzó megnyilatkozás egészét. Azért figyelnek fel a komplex jelzésekre, mert az élettapasztalat, az interakciók gyakori megisméltődése során kialakul bennük valamiféle reflexszerű reagálás az efféle hangjelekre.” Úgy tűnik, hogy az emberszabású majmokkal folytatott kísérletek már a jelek, kézmozdulatok magasabb szinten való felfogásáról, visszajelzéséről is tanúskodnak, amiről J. van Lawick-Goodall győz meg bennünket.

A könyv gazdag anyaga arra figyelmeztet, hogy fontos lenne egy-egy szócsoporthoz a magyar népterület egészen feldolgozni, mert terelő és hívó szavaink sorában etnikaitáji különbségek is rejlenek. Feltűnő, hogy Somogyban a *prrr* és változatai csak a galambok riasztó szavai sorában bukkannak fel, míg kárpáti területeken, sőt Európa-szerte a *prrr* és változatai (pl. mezősegi magyar *brr-nye*, román *bri*, orosz *barbar*, ukrán *byr'*, katalán *brrrr*, délolasz *buria*) a juhok terelő és hívó szava. Valószínűleg ezzel függ össze az ósláv *baranz* 'kos, bány' is, amely eredetileg nem indoeurópai terminológia (Hubschmid i.m. 195., Vasmer M. I. 53–4). A *prrr* és társairól különben Moszyński K. már 1929-ben a következőket írta (Kultura ludowa Słowian, I. Kraków 1929. 119–20): — a juhok hívogatásával kapcsolatban érdekes az ajak remegtetésével képzett hang, amely többé-kevésbé így hangzik: *prr*, *ptru*, *tpu* stb. A hívogatásnak ez a módja nagyon elterjedt Bulgáriában, a Balkán félsziget északnyugati részén és a Kárpátokban. Emellett megtaláljuk Észak-Mazóvia egyes vidékein, a Notec folyó középső vidékén, valamint a malborki területen. Hasonló, de zöngés mássalhangzóval kezdődő hívó szavakat (*brr*) ismernek egyes szerb-horvát vidékeken, valamint német területen stb. Különböző orosz vidékeken, Dél-Litvániában, Lettországbán, a Volga menti finnugor népekénél, a baskiroknál hasonló kifejezéssel hívják a teheneket (*tpřuška*, *tpřuka*, *tpřu* stb.). A terelő, hívó szó bolgár változata (*ptr*, *přt*, *přut* stb.).

Ezekkel a kitérésekkel csak alá szerettem volna húzni Balogh Lajos és Király Lajos könyvének jelentőségét.

Gunda Béla

Kaarle Nordenstreng: Közlélelmélet. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1978. 368 oldal

Az ismeretek és a nézőpontok gyarapodásával egyre ritkább az olyan, teljes áttekintés, amely a közlés e g é s z é t választja tárgyául. Nordenstreng kísérlete természetesen szintén nem minden vonatkozást egyformán érint, de a túlsúlyos mozzanatok éppen azok, amelyeket a kommunikációkutatás új ágazatai ragadtak meg: a nyelv használatával kapcsolatos kultúrtörténeti, szociális és filozófiai ismeretek. A szerzőnek a társadalmi aspektusok iránti fogékonysága mindenekelőtt abban nyilatkozik meg, hogy a közlést az emberi társadalmak nagyléptékű fejlődésében úgy jellemzi, mint amely a „második ipari forradalommal” bekövetkezett haladási fokon — az automatizálás közlési technikája révén — az ugrás közvetlen eszköze volt.

A közlés szerepének általános megítéléséhez hozzátartozik — és ezt Nordenstreng ugyancsak a bevezetésben hangsúlyozza — a közlés és az egyén viszonyának kérdése is. A különböző ismertett felfogások bírálatából és saját téziseiből az derül ki, hogy mivel az ember a világ dolgaihoz közvetítéssel, nevezetesen legnagyobbbrészt a nyelvi érintkezésben való közvetítéssel jut el, e viszony alapvetően meghatározza az egyén társadalmasságát. A valóság dolgai a közlés által tükröződnek az egyénben, és ezen a módon valóság-hű kép alakulhat ki róluk a tudatban — mondja a szerző. (Ez az utóbbi tétele — mint ma már tudjuk — Wittgenstein felfogásának hibáját ismétli meg: valóság és valóságfeltáró közlés megfelelését ugyanis olyan egyoldalú viszonyoknak fogja fel, amelyben sem a közlőnek, sem a közlésmódnak nincs szerepe a valóság alakulásában. Ez nem így van, hiszen a nyelvi folyamatok alakulásának szabályai maguk is „képezik” a valóságot.)

„A kommunikáció alaptényezői” fejezetben a szerző maga számolja fel mechanisztikus nézetét az említett viszonyról, amikor egyértelműen ismerteti azt a kibernetikai ihletésű emberfelfogást, amelyben az ember „nem egyszerűen a környezettől irányított passzív tanuló-gép, hanem magát és a környezetét megismerő, aktív, teremtő gép” (74). Az ember mint informatikus rendszer tevékenysége folyamán és fejlődéstani lépcsőfokoknak megfelelően dolgozta ki az empirikus ismeret és az elméleti ismeret két szélső pontja között az érzéletektől az észleleteken, a képzeteken stb. keresztül a fogalmakat. Ez a történetiség azonban minden részletében élő anyag is: az embernek a nyelvi kommunikációhoz minden lépcsőfoknak megfelelő eszközre mindmáig egyaránt szüksége van, az észleletre éppen úgy, akár csak az egyszerű jelre és a fogalomra. A nyelv használatában mindegyik „összedolgozik”. Az ember nyelvi tevékenységének célja pedig végső soron egységes világkép megformálása a közvetlen tapasztalatok alapján kialakuló „vélekedések” rendezése, rendszerbefoglalása útján.

Mint látjuk, Nordenstreng elsődleges jelentőséget tulajdonít a nyelvnek az egyén [•]önépítő folyamataiban. Ennek a megállapításnak a fontosságán mit sem változtat az, hogy a nyelv fogalma nem korlátozódik az egyén „belső világára”, minthogy eredendően társadalmi jelenségről van szó, és annak elsődleges, központi célja társadalmi funkciója: az egyének közötti kommunikációnak a kiszolgálása. Ebben a meghatározásban az a kiemelendő, hogy a nyelv két feladatát azonos rangra emeli a szerző, aminek a tömegkommunikáció hatásának tárgyalásában meghatározó fontossága van.

A fenti alapösszefüggéseket a kötetben „A kommunikációs folyamat: a nyelv mint a gondolatcsere eszköze” című terjedelmesebb fejezet követi, amelyről elég annyit mondanunk, hogy korrekt összegezése mindannak, amit a szóbeli közlés folyamatáról tudunk, helyesebben, amit föltétlenül tudnunk kell. Míg az átlagos tájékozottságú olvasónak e rész jobbára csak meglevő ismereteit frissíti föl, valóságosan új tételeket közöl a szerző az egyén (kommunikációs) tapasztalata és a társadalmi helyzete közötti kölcsönviszonyról. A kölcsönviszony meghatározó eleme az egyén tudati folyamataira ható általános

k o m m u n i k á c i ó s n y o m á s, amelyre „az jellemző, hogy elvileg teljesen egyformán irányul egy bizonyos társadalom tagja felé” (137). Az általános kommunikációs nyomás hordozója a tömegkommunikáció, amelynek tartalma az egyén közvetlen tapasztalataival ellentmondásba kerülhet. A kötet ehhez kapcsolódóan részletesen tájékoztat a kommunikáció társadalmi alapintézményeiről mint a társadalmi cserének az anyagi mellett a másik, úgynevezett kommunikációs intézményrendszeréről (iskola, művészeti és tudományos élet, vallás stb.), majd a kommunikációs folyamatok társadalmi érvényű tartalmi szféráiról, a hegemoniáról és az ideológiáról, ahogy ezek ugyanis az egyén világméretű alakítására igyekeznek és alakítani tudják. Annak alátámasztására, hogy mennyire nemcsak elméleti kérdésekről van szó, hadd említsem meg a kötet illusztrációs anyagát az amerikai „tudatipar” manipulációs eljárásairól, valamint ennek ellentételezéséről, a személyes tapasztalatok által létrehozott „tudatosítási folyamatokról” (vö. 172. és köv.).

E két tényező szembenállásában Nordenstreng a következő ellentmondásra mutat rá: „az uralkodó véleményléggörrel átítatott levegőt belelegezve az embernek nem nagyon áll rendelkezésére az önálló véleményalkotáshoz szükséges intellektuális anyag: nincs lehetősége a választásra. Lényegében egy és ugyanaz az anyag kínálkozik a spontán gondolkodás számára — amely a korábban elsajátított véleményt és az ezt alátámasztó információt ismétli” (188). (A szerző, aki elkötelezett finn marxista, a fenti tételt megint csak a főként tömegtájékoztatási kutatóközpontok fölméréseire alapozott adatokkal igyekszik alátámasztani, és fejtegetéseit kiterjeszti a polgári demokrácia eszményének elfogult bírálatára is.)

A kötet a továbbiakban röviden taglalja a kommunikációs technikai kérdéseit, az információ előállítását, fogyasztását és a tömegkommunikáció hatásait, végül pedig két fejezetet szentel a kommunikációkutatás történetének, illetve a kommunikáció-elmélet jelenének.

Nordenstreng munkája szakkönyv, de abból a fajtából való, amely nehézség nélkül érthető, sőt — bizonyos elfogultságai ellenére is — élvezetes olvasmány. Újdonságértéke sajátos szempontjaiban van. Amit hiányolhatunk belőle, az a szorosabb értelemben vett nyelvészeti kérdések bővebb taglalása és az aktuális nyelvi folyamatok mélyebb elemzése, vagyis a tézisek adatolása konkrét nyelvi alakulatokban.

Szende Tamás

Mutató a Magyar Nyelvjárások Atlasza I—VI. kötetéhez. Összeállította: Balogh Lajos, Deme László, Imre Samu. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1980. 196 oldal

A Nyatl. 1162 térképének több mint a fele lexikai jelzetű. Ezeknek a lexikai térképlapoknak nagy részén a vizsgált fogalomnak számos, olykor több tucatnyi nyelvjárási megnevezése található. Közöttük vannak olyan ritka tájszavak is, amelyek eddigi tájszótárainkban sem lelhetők meg. De a morfológiai, valamint a fonetikai térképlapokon is előfordulnak olyan változatok, amelyeket alapos nyelvtörténeti és dialektológiai ismeretek nélkül nehéz azonosítani a térképlapok címszávaival. Mindez nyilvánvalóvá teszi, hogy a Nyatl. használatának megkönnyítéséhez és meggyorsításához elengedhetetlenül szükség van egy adattárszerű mutatóra.

Ez a mutató most, a Nyatl. VI. kötete után három évvel a nyelvészeknek és a rokon tudományok szakembereinek a kezébe került. A mutató összeállítója a lexikális változatok bemutatásában a teljesség elvét követték, az egyes lexémák fonológiai-fonetikai változataiból viszont kiválasztották azokat a főbb típusokat, „kulcsalakokat”, amelyek-

nek segítségével a többi, a mutatóba fel nem vett hangtani változat is viszonylag könnyen felismerhető. Ezzel az ésszerű megoldással a mutató terjedelme jelentős mértékben csökkenthető volt.

A mutatókötet szerkezete a következő. Az Előszó (7–16) felvilágosít a kötet felépítéséről, szerkesztési elveiről. A kötet gerincét alkotó betűrendes Szómutató (17–169) magában foglalja a Nyatl. címszavait, a térképlapokon található lexikális változatokat és a lexémák fonológiai-fonetikai változatainak főbb típusait, „kulcsalakjait”. A Nyelvtani mutató (172–181) az alanyi és a tárgyias igeragozásról, a névszókhöz kapcsolódó jelekről, a birtokos és a határozószói személyragozásról, valamint a névszói viszonyragozásról ad áttekintést. A Címszójegyzék (184–195) felsorolja a Nyatl. hat kötetének címszavait a térképek számozásának sorrendjében.

A mutatókötet lehetővé teszi, hogy a Nyatl. teljes szókészletileg anyaga hozzáférhető legyen és bekerülhessen a magyar nyelvészeti szakirodalom vérkeringésébe. Rengeteg munkától tudja megkímélni a kutatót. Bizonyára nemcsak a Nyatl. hat kötetének a tulajdonosai fogják beszerezni, hanem mások is. Az otthoni könyvespolcon is könnyen elhelyezhető kötetből ugyanis előre ki lehet keresni a Nyatl. egy-egy térképlapjának a számát, s a térképlap számának ismeretében idővesztés nélkül meg lehet találni a kérdéses adatot valamelyik közkönyvtárunk Nyatl.-ában.

Kiss Lajos

A magyar szaknyelv kutatás bibliográfiája. Szerkesztette Csörögi István és Nagy Ferenc. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Nyelvtudományi Dolgozatok 31. Budapest, 1980. 210 oldal

Az újabb kor tudományos fejlődésének egyik fontos jellemzője az, hogy ugrás-szerűen megnőtt a publikációk száma. A régi múltira visszatekintő tudományágak szakirodalmát már jó ideje lehetetlenség egy embernek áttekinteni, de az új, induló diszciplínák is gyorsan megteremtik a maguk szakirodalmi rengetegét. Ilyen körülmények között a tájékozódást és a tudományos kutatómunkát segítő, könnyítő, gyorsító, a kutatók idejét, energiáját megtakarító szakkibibliográfiák szerepe egyre nő.

Ezek sorába tartozik a magyarországi nyelvtudomány legújabb, szerény kiállítású, fénymásolással készült, s mindössze 200 példányban közzétett, 1980 végén megjelent szakkibibliográfiája, az ismertetőmunka. Folyóiratunk széles olvasótáborában bizonyára nem kevesen vannak, akiket valamely szakma nyelvi kérdései érdekelnek. A nyelvészeknek kívül elsősorban az ő figyelmüket kívánom felhívni rövid ismertetésemben erre a hasznos összeállításra.

A szerkesztők ezt írják a bevezetőben: „A *szaknyelv* fogalmát tágran értelmeztük, s így kerültek anyagunkba a háztartási munka, a diáknyelv, a tolvajnyelv szókészletét vizsgáló munkák is. Bibliográfiánk a teljesség igényével rendszerezi és annotálja a hazai magyar nyelvészeti folyóiratokban a lapalapítástól 1975-ig megjelent szaknyelvi témájú cikkeket, a nyelvészeti kézikönyvek, tanulmánykötetek szaknyelvi vonatkozású fejezeteit és utalásait, valamint a korábban megjelent bibliográfiák, szakszótárak és szójegyzékek anyagát” (4), ezeken kívül az MTA Szaknyelvi Munkabizottságának tagjai által beküldött tanulmányjegyzékeket is. A bibliográfia három nagy fejezetre oszlik, és pedig: 1. a szaknyelvekről általában, 2. a szaknyelvek története, 3. a szaknyelvek leíró nyelvésze. Ezeken a fejezeteken belül arab számokkal (1-től 8-ig) az egyes nyelvtudományi ágazatoknak megfelelő alfejezeteket találunk (ezeket l. 5). A tájékozódást nagyban segíti a mutató, „amely szakmák, tudományágak és egyéb nyelvi rétegek szerint adja meg annak a tételnek a számát, ahol az annotáció is található” (7). Néhány címszót —

szemléltetésül — megemlítek a munkából: állattan, dokumentáció, erdészet, fésűs szakma, gyógyszerészet, informatika, jövőkutatás, konyha, méhészet, mozgalmi élet, műszaki élet és tudomány, orvostudomány, politika, sport, szénégetés, timárság, vízügy, zene.

A bibliográfia a budapesti tudományegyetem Mai magyar nyelvi tanszékén készült, ahol 1972-ben kezdődtek el a kollektív szaknyelvi kutatások. E munkálatok irányítója Nagy Ferenc. Ő irányította a bibliográfia anyaggyűjtését (az anyagot bölcsészhallgatók gyűjtötték) az adatok ellenőrzését, a szerkesztési munka nagy részét pedig Csörögi István végezte. A bibliográfia nem kerül a könyvkereskedésbe, megrendelni is csak az ELTE BTK magyar nyelvi tanszékein lehet. Valószínű, hogy előbb-utóbb szükség lesz egy újabb kiadásra is, hiszen a 200 példány kevés, ha a feldolgozott szakirodalom sokrétűségére s a különböző szakmájú érdeklődők bizonyára népes taborára gondolunk. (A nem nyelvész olvasók miatt említtem meg, hogy a feldolgozott források és rövidítéseik jegyzékét közölni kellett volna: a StuBB Phil., NyIrK. stb. ugyanis vajmi keveset mond nekik.) Ha az anyagi lehetőségek megengedik, sor kerülhet a bibliográfia bővített kiadására is. A bővítést a szerkesztők nem utolsósorban a szaknyelvek művelőitől, használóitól várják. Reméljük, nem hiába.

Kiss Jenő

Hogyan fordítsuk a magyar helyneveket?

Nemrégiben angol nyelvű anyagot lektoráltam, és benne számos jellegzetesen magyaros nevű helység-, folyó- és egyéb földrajzi név szerepelt. Jómagam is számos alkalommal tépelődtem hasonló szavak esetében, mi lenne a járható, helyes fordítás. Egyébként is célszerű lenne egységes irányelveket követni, hiszen sok kiadványunk, ismertetésünk jelenik meg hazánkról, s szűkebb területemről, a vízgazdálkodásról is.

Jellemző, hogy nagy nemzetközi gyakorlattal rendelkező szakember, aki szerkesztőként is tevékenykedik, kérdésemre először a változás nélküli „fordítás” mellett tört lándzsát.

Vegyük például *Körös* folyónkat. Természetesnek találjuk, hogy két nagy folyónk a Duna és Tisza kivételével csak a határ menti vagy közös vízfolyásaink viselnek két vagy több nevet, azét, ahonnan erednek, keresztülfolynak és a magyar elnevezést. Az Osztrák – Magyar Monarchia örökségeként a német nyelvre fordításkor gazdagabb szókinész áll rendelkezésre. Ezért talán közvetlen szomszédaink nyelvi kérdéseibe ne bonyolódjunk. Más kérdés a földrajzilag nem összefüggő országok nyelve, gondoljunk itt az angolra, franciára, olaszra, spanyolra stb. Visszatérve a Körösre, milyen Köröseink is vannak? *Fehér-, Fekete-, Kettős-, Hármás-, Sebes-, Holt-Körös*. Látható, hogy kijutott a becézésből nyugtalan vízfolyásunknak. Véleményem szerint ebben az esetben e jelző jellegű előnevet mindenképpen le kell fordítani. Ez a külföldi gyakorlatnak is megfelelne, hiszen szakcikkekben, más országok kérdéseivel foglalkozva gyakran találjuk az *Alsó-* (Lower-) *Felső-* (Upper-) *Nagy-* (Great-) *Kis-* (Little-) szavakat (a magyar kifejezéseket szabadabban fordítottam).

Ezért mielőtt még részletesebb elemzésbe bocsátkoznék, a következőkben foglalnám össze javaslataimat.

1. Ne fordítsuk le az egy (egyszerű v. többtagú) szóból álló helységneveket, földrajzi kifejezéseket (*Budapest, Kecskemét, Békés, Körös, Maros, Kiskörös, Nagyszénás* stb.), kivéve, ha a szóban forgó elnevezés a fordítási nyelvben már meghonosodott (*Danube, Donau, Theiss* stb.), vagy a 2. pontban foglaltak vonatkoznak rájuk. Gondoljunk csak arra, hogy pl. *Békés* nemigen ’békés’, néha ’Viharsarkot’ jelent, *Heves* meg néha túlságosan ’csendes’.

2. Fordítsuk le azokat az egy vagy több szóból álló elnevezéseket, melyek kifejezik a földrajzi kifejezések helyzetét, tulajdonságait, méreteit (*Alföld, Kis alföld, Nagy alföld, Soroksári Duna-ág*, az utóbbinál értelemszerűen az 1. pont is érvényes). Ha ezek nem méretet vagy tulajdonságot jeleznek (*Kisvárdá, Nagycenk* stb.), természetesen nem fordítjuk le őket.

3. Fordítsuk le a 2. pontban említett jelzőket minden esetben, megtartva a jelzett főnevet (*Kis-Balaton, Nagy-berek, Fehér-Körös, Holt-Körös, Felső-Tisza, Al-Duna* stb.), ha a földrajzi elnevezés (pl. *Körös* folyó) több jelzővel szerepelve más-más fogalmat jelent,

vagy két, illetve több ellentétes vagy megkülönböztető jelzős elnevezés is szerepel (*Kis-, Nagy-, Alacsony-, Magas-* stb.).

4. Nevezetes helyek, turista látnivalók stb esetében teljes fordítás célszerű, kivéve a helységnevet, melyhez kapcsolódnak. Pl. Hortobágyi *9 lyukú híd*, Szinva *patak*, Rakaca *tározó*, Debreceni *nagyerdő* stb.

Valószínűleg e néhány gondolat több szakembert és fordítót sarkall arra, hogy elsősorban a műszaki jellegű területen tisztázzák a fordítások „magyarítási” kérdéseit.

Perényi Károly

A Nyelvtudományi Intézet nyelv művelő csoportjának levelesládájából

Szembesül. — Szőke Anna (Budapest, Batthyány Lajos u. 139.) azt írja levelében, hogy a Népszabadság 1980. január 19-i számában az első oldalon a következő mondatot olvasta: „Azonban közeleg az idő, amikor az amerikaiak azzal a kérdéssel *szembesülnek*, hogy mit jelenthet, ha a nukleáris fegyverkezést nem korlátozzák hivatalos egyezmények.”

Levélírónk helyteleníti az idézetben előforduló *szembesül* igét s a *szembesít* eltorzításának tartja.

Mielőtt a kérdéshez érdemben hozzászólnánk, idézünk még egy példát a *szembesül*-re saját gyűjtésünkből. Szabó Magda írónő A meráni fiú című drámájával kapcsolatban a következőket mondta a Film, Színház, Muzsika című lap munkatársának: „Amikor a tizenharmadik századi történelemmel foglalkoztam, csaknem megrémültem, mert úgy éreztem, mintha a második világháború jelenségeivel *szembesülnek*. Mintha a tatárjárás óta semmi se változott volna körülöttünk” (1980. II. 23. 7).

A *szembesül* ige valóban szokatlanul hangzik, ritkán találkozunk vele. Újabb alakulás, még értelmező szótáraink sem közlik, de kétnyelvű szótárakban sem található meg. Móránál megvan.

Ennek ellenére sem tartjuk azonban helytelennek és kerüendőnek. Nem torzulásról vagy nyelvrontásról van itt szó, hanem arról, hogy a *szembesül*-nek *szembesül* igepárja keletkezett 'szembekerül valamivel' jelentéssel. Alapszava a *szembe* határozószó, ehhez járul az *s*-sel bővült *-ül* igeképző. Hasonló alakulások: *állandósul* az *állandósít* mellett vagy a *sokasul* a *sokasít* mellett.

Ahhoz, hogy a *szembesít* igének *szembesül* párja születhetett, megvannak a nyelvi feltételek, tehát jól beleillik a rendszerbe. A már nagy számban régóta meglevő ilyen igei vagy névszói alapú igepárok szolgálhattak ugyanis hozzá mintául: *aljasul*—*aljasít*, *átlényegül*—*átlényegít*, *ferdül*—*ferdít*, *gázosul*—*gázosít*, *izesül*—*izesít*, *perdül*—*perdít*, *részesül*—*részesít*, *zúdul*—*zúdít*, és még hosszan sorolhatnánk tovább.

R. L. G.

Sült paraszt. — Dr. Nagy László (Csabdi) a *sült paraszt* kifejezésről érdeklődik.

A *sült paraszt* kifejezés igen régóta él nyelvünkben. Ilyefalvi István 1597-ben megjelent: Jephtha históriája című művében *sült paraszt elmé*-ről írt. Pázmány Péternek nem sokkal később kiadott Prédikációiban pedig ez olvasható: „Vallyon *sült paraszt* nevet nem viselne-e, a ki tsinyosabb köntösébe nem öltöznék, mikor királyt fogadgya.” Comenius (Janua lingua Latinae. . . Kolozsvár, 1673.) szintén használja ezt a kifejezést: „A *sült parasztok* az emberi társaságnak keveset használnak.”

Az ekkorra már szólássá merevedett jelzős szerkezet természetesen ennél sokkal régebbi eredetű lehet, s mint Csefko Gyula Szállóigék, szólásmódok című, 1930-ban megjelent tanulmányában kimutatta, a régi konyha nyelvéből való. Kialakulását a következőképpen képzelem el: A pecsenye sütése, különösen a nyárson vagy roston sültéké mindig is bizonyos szakértelmet kívánt. Nagyon kell ügyelni arra, hogy a hús szépen, egyenletesen, kifogástalanul süljön. Régi szakácskönyvekben gyakoriak az erre vonatkozó utasítások: „vigyázás kell hozzá, meg se égjen, sületlen se maradjon”. Az ilyen gonddal készült, tehát egészen hibátlanul sültött húsról méltán mondhatták, hogy *jól sült*. És mivel a *jól sült* hús vagy pecsenye a lehető legtökéletesebb volt a maga nemében, könnyen átvihették a nevét egyéb tökéletességek megjelölésére is. Sajátságos azonban, hogy a gasztronómiai tekintetben tökéletesen jót a morális szempontból igencsak kifogásolható gúnyos elnevezésére használták. A *jól sült* a konyha nyelvén annyit mint 'jól sikerült, tökéletes', de emberről mondva 'rossz, haszontalan, semmirevaló' a jelentése. Ilyenféle pejoratív használatról tanúskodik sok régi adat, hogy csak egyet említsünk: „Öszve gyűltek most az *iol sülték*: amphycionum concessus” (1598., Baronyai Decsi János: Adagiorum. . .).

Ebből az eredetileg 'sikerült, tökéletes' jelentésű, de az utóbbi példában gúnyosan használt *jól* (vagy *jó*) *sült* kapcsolatból vált ki a 'totus, merus; ganz, rein' értelmű *sült* múlt idejű melléknévi igenév, s a régi nyelvben számos fő- és melléknévünk előtt szerepelt nyomatékosító jelzőül: *sült vak*, *sült pogány*, *sült számár*, *sült mese*, *sült rossz* (egészen rossz), *sült boszorkány* (valódi, tökéletes, igazi boszorkány), *sült balgatagság* és a *sült paraszt*, *azaz tiszta*, merő valóságos paraszt, tehát goromba, műveletlen ember. Így magyarázza Kőrösi Sándor is a Magyar Nyelvőr 48. évfolyamában, a 144. lapon. Érdekes analógiául felhozza még, hogy az olaszban is megvan a *cotto* 'főtt, sült' szónak ez az 'egész, teljes, tiszta, valódi' jelentése: *cotto innamorato* (fülig szerelmes), *cotto ubriaco* (holt részeg).

Ma is él a szólás ebben a rosszalló jelentésben. A magyar nyelv értelmező szótára egy Móricz Zsigmond műveiből vett idézettel közli: „Lenézte a *sült parasztokat*, akik ott-hon száradnak, és bötít se tudnak vetni.”

Talán érdemes még megemlíteni, hogy magának a *sül*, illetőleg a *süt* igenek is volt az előbb idézettekhez közel álló jelentése. Bornemisza (1584.) a *sül* (valaki valamiben sül) igét így értelmezi: 'nem kívánatos, szégyenletes állapotban megreked'. Czeglédi István (1649.) szerint: *süt*: 'okozza, hogy valami szégyenletes, nem kívánatos állapotban megrekedjen; stecken lassen, Blamage verursachen'. Ugyanez az ige Kazinczy Levelezésében (1891.) ezt jelenti: erőltetetten, ügyetlenül szövegez.

R. L. G.

Tessék szíves lenni. Gulácsi Emma levélírónk — Munkács, Béke u. 133. — kedvesnek találja az így bevezetett kérést. Hogyan alakult ki és körülbelül mióta élünk vele?

Ami kérdését illeti, a *tessék szíves (lenni)* udvarias kérésformula viszonylag újabb alakulás nyelvünkben. Csak a XIX. század óta használatos.

1716-ban jegyezték le először a *tessék* igealakot, amely a *tetszik* ige elavult *tetik* előzményének a felszólító módú, egyes számú 3. személyű formája. A *szíves* melléknév sem nagyon sokkal régebben bővült a ma szokásos 'kedves, készséges, jószívű' jelentésekkel, a régi nyelvben 'bátor' volt a *szíves ember*. Zrínyinél még ezt olvassuk: „Mint az oroszslány ordítás, úgy meg-rettenti a *szíves embert*-is a király haragja.” Vagy: „Delimán mint *szíves oroszslán* sok vadászt erőben ha lát, nem fut, haraggal előttök mégyon.”

A XVIII. században ilyen kifejezésekre bukkanhatunk: „Tessék leülni az Úrnak”; „Tessék meghalgatni a regveli éneket”; Tessék bejönni”. Az ilyen típusú kifejezések bővül-

tek azután a következő században felbukkanó *legyen szíves (legyen kegyes)* udvarias felszólítással.

Az udvariassági kifejezések történetét, keletkezésük hátterét is vizsgálva, Kertész Manó: Szálló az Úrnak című munkájában írta meg. Mint műve alcímében — Az udvarias magyar beszéd története — jelzi, még sok ilyenféle, ma már homályos szólás eredetét kutatta fel.

R. L. G.

Hamad. Dr. Horváth Imre — Pécs, Perczel u. 21., 7621 — írja: Földrajzinév-gyűjtők munkájuk során gyakran találkoznak látszólag értelmetlen helymegjelölő elnevezésekkel. A helybeli adatközlők — bár szinte naponta használják őket — nem mindig tudják megmagyarázni eredetüket, különösen akkor nem, ha semmi tárgyi emlék nem utal rájuk. Ez történt a dunántúli *Hamad, Hamadi* határ-, ill. dűlőnevek gyűjtésekor is. Nem lehet-e ezeket összefüggésbe hozni a szíriai *Hama, Hamadan*, a japán *Hamada* helynevekkel, valamint azzal, hogy a Balaton-felvidék egy köves, terméketlen részét a szaktudósok *hammadá*-nak nevezik (Élet és Tudomány 1978. 52. sz. Nagy Géza: A Balaton-felvidék *hammadái*).

Az említett cikkben Nagy Géza kifejti, mit ért a *hammadá* szón, s miért alkalmazza ezen terület kötengereire. A szakmai magyarázathoz csak annyit fűzhetünk hozzá, hogy ennek a szónak pontos jelentése az Új magyar lexikon és az Idegen szavak és kifejezések szótára szerint: 'sziklasivatag: nagyobb területeket elborító, durva törmeléktakaró sivatagos vidékeken, különösen a Szaharában'.

Nyelvi szempontból nézve a szó, mint Nagy Géza is említi, arab eredetű, nyelvünkbe újabban bekerült jövevényszó, főnév, pontosabban a nemzetközi tudományos szakirodalomból átvett geológiai szakkifejezés. Az 1894-es Pallas lexikonban még nincs meg, elsőnek a Révai lexikon közli 1913-ban. *Hamada* alakváltozata is van ugyan, de nem függ össze a szíriai *Hama* (alakváltozatai: *Hamah, Hamat* stb.), sem a *Hamadan (Hagmatana-)* iráni helynevekkel vagy a japán *Hamada* helynévvel, amint megtudjuk a különböző etimológiai szótárakból (J. J. Egli: *Nomina geographica: Dizionario enciclopedico italiano; The Encyclopaedia of Islam; Staszewski: Maly slownik* stb.). Megvan azonban a *Hamada-el-Homra* földrajzi névben, amelynek jelentése: 'vörösköves fennsík' s a Szahara egyik legnagyobb kősvatagja Tripolisz mellett. Növénye, állata, vize nincs.

A *hammadá* arab szó már jelentése, ritkasága, s későbbi megjelenése miatt, de gazdaságtörténeti, művelődéstörténeti, történelmi s még sok más ok miatt sem lehetett alapja a Veszprém, Somogy, Zala, Vas megyei *Hammad, Hamadi, Hamad, Hammand* vagy *Hamusi-dűlő, Hamu-dombok, Hamu-rét, Hamuház*, hozzátehetjük még: *Hammas, Hanvasd*-féle földrajzi helymegjelöléseknek. Véleményünk szerint ezek az ugor vagy finnugor eredetű *hamu* szóval és származékaival függenek össze. Ennek a szónak a régi nyelvben is volt s a mai nényelvben is van *hammu* változata (*hammadá* hótt, *hammas* pogácsa, mikor a tűz *lehammatt, hammas* szereda, gyertyának *hammadát, hammas* stb.). Az említett magyar földrajzi elnevezések egy régi, már kihalt szakma több mint százéves virágzásának emlékei. A hamuzsír főzésről van szó. Herkely Károly az *Ethnographia* 52. évfolyamában részletesen leírja az eljárást, okleveles emlékekre támaszkodva Népi erdőgazdálkodás Veszprém vármegyében c. cikkében. Az erdőlés egyik érdekes formája volt a hamuégetés és hamuzsír főzés. Igen sok faluban megtaláljuk a *Hamuház* dűlő- vagy falurésznevet, ahol hajdan az az épület állt, amelyben a fahamut gyűjtötték és eladták a hamuzsír főzőknek (Erdélyben a „hammadás”-oknak). A *Hamudombok* határrészneve is erre utal. Nagyobb kiterjedésű erdőket egyenesen hamuégetésre adtak bérbe, s a lakosság helyben égette ki a

fákat hamunak. Ez természetesen nagy pusztítást okozott az erdőkben. A kiirtott erdő-részek helyére azután mindjárt le is települtek. Az égetésnek volt bizonyos átalakító kémiai hatása is a talajra, de nem tette terméketlenné, sőt bizonyos fokig kedvezett is kertek, szántóföldek, kaszálók létesítésének.

Az erdőgazdálkodás története Magyarországon c. kötetből megtudjuk, hogy a hamuzsírégetést az 1730-as években Ott Kristóf svájci bevándorló honosította meg nálunk, s még az 1860-as években is égettek hamut. Igen jövedelmező foglalkozás volt, mert a hamuzsírt a szappanfőzők, festők, fehérítők és cserzők használták, de igen becses segédanyaga volt az üvegyártásnak, lőporkészítésnek, kémiai iparnak. A tímárok például *hamvas*-nak nevezték azt a gödröt vagy edényt, amelybe a nyers bőrtöket áztatták.

A kémia és a technika rohamos fejlődése a múlt század vége felé már feleslegessé tette a hamuégetést mint népi foglalkozási ágat, nem is volt többé jövedelmező. A vele kapcsolatos műveletek és kifejezések elavultak, az iránymegnevező, eligazító hely-, dűlő-, határneveknek is feledésbe ment a jelentésük és eredetük. Ezért érthető, hogy a helyi adatközlők a földrajzinév-gyűjtőknek nem tudtak felvilágosítást adni.

R. L. G.

Lefolyt vagy **lefolyott**? Mustos Aladárnét — 8220 Balatonalmádi, Kiss E. u. 12. — arra figyelmeztették, helytelenül mondja így: *lefolyott*. Ha jó az *eltörött*, *lehullott*, *mondotta* az *eltört*, *lehullt*, *mondta* mellett, a *lefolyik* igének is kialakulhatott kötőhangzós alakja.

A *lefolyik* ige jelentő módú, múlt idejű alakja az egyes szám 3. személyben így helyes: *lefolyt*. A *lefolyott* nyelvjárási alak, ezt az irodalmi és köznyelvben kerüljük.

Az *eltörök*, *lehull* és a *mond* igének azonban a köz- és irodalmi nyelvben is kialakult — hosszú belső nyelvi fejlődés eredményeképpen — -ő-, ill. -o- előhangzós és előhangzó nélküli múlt idejű alakja. Ezek tehát mindkét formájukban helyesek: *eltörött* vagy *eltört*, *lehullott* vagy *lehullt*, *mondotta* vagy *mondta*.

R. L. G.

A magyar nyelv hete Budapesten — 1981-ben

Másfél évtizede, hogy elkezdődött a mozgalom. Az idei, tizenötödik magyar nyelv hete központi rendezvényeinek a főváros volt a színhelye. „A magyart is tanulni kell, még született magyarnak is.” Kodály Zoltánnak ez a megállapítása olvasható a jubileumi alkalomra kiadott szép műsorfüzet címlapján. Belelapozva a következő adatokat tudhatjuk meg a hét gazdag programjáról. Több mint száz intézmény vállalt részt a rendezésben. Különösen örvendetes, hogy oktatási intézményekben (óvodában, általános iskolában, szakmunkás-képző intézetben, szakközépiskolában, gimnáziumban, kollégiumban) hangzott el az előadásoknak körülbelül a fele. De — felismerve az ügy jelentőségét — előadásokat kértek művelődési házak, könyvtárak, gyárak, üzemek, intézmények is. Négy rendezvényre — hagyományosan — a Kossuth-klubban került sor.

Nyolcvankét előadó vállalkozott a 215 előadás megtartására. Az előadók között — a nyelvészeken és hivatásos nyelvművelőkön kívül — voltak akadémikusok, egyetemi, főiskolai, középiskolai tanárok, írók, szerkesztők, színészek és előadóművészek.

Az előadások témája pedig olyan sokrétű volt, hogy szinte felsorolhatatlan. Néhány témakört említünk csupán a gazdag választékból: napjaink nyelvességi kérdései, a fiatalok nyelve, a hivatalos nyelv, a jogi nyelv, a sportnyelv, a divat nyelve, a költői nyelv, az iskola nyelve, Budapest nyelve stb.; a humor nyelvi forrásai, az egyéni nyelvhasználat, a nyelvsvizsgálás szerepe, a névadás és a megszólítás divatja, az idegen szavak használata, helyesírási kérdések, stílusirányzatok, Arany János, Jókai, Karinthy Frigyes, Móricz Zsigmond és Sütő András nyelve, Weöres Sándor versjátékai stb.

A megmozdulás hatásfokára az is jellemző, hogy hétfőtől péntekig naponta 30–40–50 előadás hangzott el, a legszerényebb hallgatósággal szorozva ezeket az adatokat elmondhatjuk: sokakhoz jutott el a Kodály-idézetben foglalt gondolat figyelmeztetése.

Érdekes, egyben elgondolkoztatóan tanulságos a területi eloszlás is a kerületek között. A legérdeklődőbb kerületek, ahol 10–20 között volt az elhangzott előadások száma a következők: II., III., V., VII., VIII., XI., XIII., XIV., XIX. és XXI.

A tizenötödik, jubileumi magyar nyelv hetének nyitó rendezvénye volt az a tudományos ülés, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia épületében tartottak az MTA Anyanyelvi Bizottsága, a TIT Magyar Nyelvi Választmánya és Budapesti Elnöksége rendezésében. Ennek központi témája: társadalmi fejlődés és nyelvi magatartás, programja pedig a következő volt. Megnyitó beszédet Óvári Miklós, az MSZMP Politikai Bizottságának tagja, a Központi

Bizottság titkára mondott. Bevezetőjében hangsúlyozta, hogy anyanyelvünk ügye mindnyájunké, majd így folytatta: „Anyanyelvünk szavai, ha nyíltak, igazak és meggyőzőek, tettekre mozgósítanak, megteremtik a közös cselekvés nélkülözhetetlen feltételeit. Anyanyelvünkön tanuljuk meg mindazt a szépet, ami tartalmassá teszi életünket, ami értelmet ad fáradozásainknak, küzdelmeinknek. Ezért, ha anyanyelvünkről beszélünk, többről van szó, mint egyszerű tudományos ügyről vagy kulturális tettről, az anyanyelvű műveltség fejlesztésén munkálkodva a társadalom egész fejlődését, a szocialista nemzeti egység erősödését segítjük elő. Anyanyelvi műveltség, iskola, nyelv és közelet, beszédkultúra és demokratizmus: ezek azok az összefüggések, amelyek a nyelv ügyét fontos művelődéspolitikai, szélesebb értelemben társadalompolitikai kérdéssé avatják.” Ezután szólt az előadó arról a jelentésről, amelyet a nyelvészek készítettek anyanyelvünk állapotáról, és a jelenlegi helyzet javítására vonatkozó feladatokról, valamint arról, milyen jelentős területe az iskolai nevelésnek az anyanyelvi nevelés. Majd így folytatta ünnepi megnyitóját: „Az anyanyelvi kultúra fejlettsége végső soron azon mérhető le, hogy a közösség egyes tagjai hogyan tudják személyiségük teljes értékű kifejezéséeként, árnyaltan és hatékonyan használni anyanyelvük sokszínű eszközeit, mennyire készültek fel arra, hogy a nyelv közvetítésével befogadják nemzeti kultúránk hagyományaként öröklött gazdag kincsét. A társadalom ilyen értelemben közös felelősséget visel az anyanyelvi műveltség elért fokáért. E közös felelősség, s az ebből adódó közös feladatok adnak értelmet annak, hogy évente egyszer, az idén már tizenötödször, megrendezzük a magyar nyelv hetét, s ezáltal is felhívjuk a figyelmet a még megoldatlan feladatokra, s a mindennapi, fáradhatatlan munka nélkülözhetetlenségére. Azt akarjuk elérni, hogy nálunk a nyelv-művelés ne csak néhány lelkes ember személyes ügye legyen, hanem egész közeletünkben kapja meg az őt megillető rangot. És ki akarjuk fejezni azt az elismerést is, amit e fontos társadalmi ügy előmozdítói méltán megérdemelnek.”

Utána I l l y é s G y u l a köszöntőjét hallgatta meg a közönség. Az író vallomása a múlttól: nem volt hiábavaló az utóbbi ötven év nyelvművelő munkája, de a remény szavával szólt a jövőről is: „az élő nyelvre kell a figyelmet fordítani”, adta át atyai tanácsát nyelvünk nagy ismerője és művészi használója.

Az ülészak elnöke, B e n k ő L o r á n d akadémikus hangsúlyozta a központi téma időszerűségét, megállapítva, hogy vannak kedvező nyelvi jelenségek, de ezek mellett néhány nem kívánatos is, mint például a bonyolult hivatali nyelv, a túlzottan bizalmaskodó társalgási stílus, a durva beszéd nagymértékű elterjedése, a fölöslegesen használt idegen szavak divatja.

Az ülészakon hét témáról hangzott el előadás.

A társadalmi kapcsolatteremtés nyelvi formái és lehetőségei napjainkban címmel É d e r Z o l t á n mondta el véleményét és tanácsait megállapítva, hogy a ma tapasztalható köszönési, megszólítási bizonytalanság még jó ideig nem szűnik meg.

A társadalmi átalakulás okozta nyelvi átrétegződés kérdéséről szólt G r é t s y L á s z l ó. Kifejtette többek között, hogy a társadalmi rétegek egymáshoz való közeledésével együtt jár a nyelvi kiegyenlítődés, ebben a folyamatban jelentős szerepe van a sajtónyelvnek.

Nyelvi viselkedéskultúránk — alulnézetben címmel H a n k i s s E l e m é r tartott előadást. Mondanivalója során a rádióhoz írt panaszlevelek alap-

ján a levélírók nyelvi kapcsolatteremtő formáit (mondatszerkesztését, helyesírást) vizsgálta. Olyan rétegre hívta fel a figyelmet, amelynek maga az írás is nehézséget okoz, stílusukra a beszélt nyelv a jellemző.

A korstílus érvényesülése napjaink nyelvhasználatában volt a témája Károly Sándor előadásának. R. Musil egyik regényének magyar fordítását vizsgálta. A stilisztikai elemzés során egész nyelvhasználatunkra is érvényes megállapítást fogalmazott meg, amelyen érdemes elgondolkozni. Korunk társalgási stílusa érzelmi elszegényedést jelez, ez pedig nyelvi elszegényedést okoz.

Az ízléstükrözéstől az ízlésformálásig címmel szintén időszerű kérdést választott Lőrincze Lajos. Arra figyelmeztetett mindenkit, hogy a nyelvi ízlés romlása az emberi magatartás romlásához vezet, ezért ne sértsük a közízlést durva szavak nyilvánosság előtt való kimondásával vagy leírásával!

Az anyanyelv és hazafiság összefüggését elemezte Deme László. Vizsgálódásának középpontjába a nyelvet mint az emberi önkifejezés eszközeit állította, legfontosabbnak tartva a nyelvi szintek között a „szakmai—közéletit”.

A nyelvi műveltség modellje a harmadik évezred küszöbén címmel Szépe György vázolta elképzeléseit arról, mit kell tenni annak érdekében, hogy az ezredfordulón élő emberek nyelvi műveltsége megfelelő legyen.

Az előadások után vita következett. Néhány hozzászóló kérdést intézett egyes előadókhoz, mások kiegészítették, megerősítették az elhangzottakat. Az előadók viszontválaszával és Benkő Loránd elnöki zárszavával ért véget a továbbgondolkodásra ösztönző előadássorozat.

Külön szólunk arról a kerekasztal-beszélgetésről, amely a Kossuth-klubban folyt a mai költői nyelvről. A beszélgetést „egyenlők közt az első” elv alapján Szépe György, a nyelvész vezette. A kétórás eszmecsere során egy irodalomtörténész: Bodnár György és két költő: Nemes Nagy Ágnes és Orbán Ottó mondta el véleményét.

Az irodalomtörténész általában elméletileg közelítette meg a kérdést. Kifejtette, hogy a költői nyelv tulajdonképpen a köznyelvbe való „beavatkozás” útján jön létre, azaz nem más, mint a nyelv „lehetőségeinek” állandó kutatása. Ennek kapcsán említette a költői nyelv egyik ismert tulajdonságát, a sűrítést, szembeállítva a köznyelvi sűrítéssel.

A költőnő a gyakorlat oldaláról közelítette meg a témát: a sokat emlegetett érthetlenség vádját értelmezte, magyarázta; hivatkozva a megszokásra, ami érthető, ezzel szemben, ami szokatlan, az érthetetlen.

A költő a versnyelv fedezetének kérdését vetette fel, vagyis azt, hogy van-e köznyelvi hitel a vers mögött?

A hét gazdag programját a nyelvi játékok klubjának nyilvános jubileumi ülése egészítette ki.

Említést érdemel a Radnóti Miklós Színpad Nyelvédesanyánk című önálló estje is, amelyen írók, költők és tudósok írásaiból Hernádi Sándor és Grétsy László összeállította idézetek hangzottak el Bálint András, Béres Ilona, Horváth Sándor, Juhász Jácint, Sinkovits Imre, Verdes Tamás előadásában.

Graf Rezső

Szemle

Fábián Pál—Szemere Gyula (szerk.): Katonai helyesírási tanácsadó szótár (Ismerteti: <i>Polónyi Szilárd</i>)	366
Kiss Jenő: Mihályi tájszótár (Ismerteti: <i>Péter László</i>)	367
Takács Lajos: A Kis-Balaton és környéke (Ismerteti: <i>Fábián Pál</i>)	370
Balogh Lajos—Király Lajos: Az állathangutázó igékn, hivatógók és terelők somogyi nyelvatlasza (Ismerteti: <i>Gunda Béla</i>)	371
Kaarle Nordenstreng: Közléselmélet (Ismerteti: <i>Szende Tamás</i>)	373
Mutató a Magyar Nyelvjárások Atlasza I—VI. kötetéhez (Ismerteti: <i>Kiss Lajos</i>)	374
A magyar szaknyelvkutatás bibliográfiája (Ismerteti: <i>Kiss Jenő</i>)	375

A Nyelvőr postája

<i>Perényi Károly</i> : Hogyan fordítsuk a magyar helyneveket?	377
A Nyelvtudományi Intézet nyelv művelő csoportjának levelesládájából. <i>R. L. G.</i> : Szembesül — <i>R. L. G.</i> : Sült paraszt — <i>R. L. G.</i> : Tessék szíves lenni <i>R. L. G.</i> : Hamad — <i>R. L. G.</i> : Lefolyt vagy lefolyott?	378

A Nyelvőr hírei

<i>Graf Rezső</i> : A magyar nyelv hete Budapesten — 1981-ben	382
---	-----

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely *postahivatalban*. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKHI 215—96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 52 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról ..... 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-
zat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben
végrehajtott változtatások jegyzékével)]
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 Ft
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról ..... 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 Ft
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanul-
ságai ..... 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése ..... 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája ..... 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc*: O.
Nagy Gábor emlékének ..... 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában ..... 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Ára: 13 Ft

Évi előfizetés: 52 Ft

INDEX: 25 550
ISSN 0025—0236

Általános Nyelvészeti Tanulmányok XII.

- Az emberi nyelv sokfélesége.* Szerk. Dezső László, Hajdu Péter, Telegdi Zsigmond. 1978. 333 l., számos szövegek közti ábra, 17×25 cm. Fve 62,— Ft. ISBN 963 05 1310 2
- Dienes Dóra: *A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése.* 1978. 91 l., 10 táblázat, 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 98.) Fve 16,— Ft. ISBN 963 05 1362 5
- Éder Zoltán: *Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság.* 1978. 315 l., 7 ábra és faksimile, 17×25 cm. Kve 77,— Ft. ISBN 963 05 1383 8
- Gaál Edit: *A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben.* 1978. 71 l., 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 97.) Fve 13,— Ft. ISBN 963 05 1358 7
- Horváth Mária: *Német elemek a 17. század magyar nyelvében.* 1978. 269 l., 17×25 cm. Német nyelvű összefoglalóval. Kve 67,— Ft. ISBN 963 05 1271 8
- Korompay Klára: *Középkori neveink és a Roland-ének.* 1978. 95 l., 5 térkép, 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 96.) Fve 15,— Ft. ISBN 963 05 1357 9
- Kálmán Béla: *The World of Names. A Study in Hungarian Onomatology.* 1978. 198 l., 17×25 cm. Kve 230,— Ft. ISBN 963 05 1399 4
- Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára.* 1978. 727 l., 14×25 cm. Kve 175,— Ft. ISBN 963 05 1490 7
- Ladó János: *Magyar utónévkönyv.* 4., változatlan kiad. 1978. 256 l., 15×21 cm. Kve 40.— Ft. ISBN 963 05 1446 X
- A magyar szókészlet finnugor elemei.* Etimológiai szótár. Négy kötetben. Főszerk. Lakó György. Szerk. Rédei Károly és K. Sal Éva. 17×25 cm. 3. köt. N-ZS. 1978. 727 l. Kve 58,— Ft. ISBN 963 05 1269 6
- Bancerowski Janusz: *A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése.* 1979. 117 l., 17×24 cm. Bibliogr. 112—117. l. (Nyelvtudományi értekezések 99.) Fve 21,— Ft. ISBN 963 05 1712 4
- Huszár Ágnes: *A predikativ viszony szintaktikai kategóriái.* 1979. 62 l., 17×24 cm. (Nyelvtudományi értekezések 101.) Fve 14,— Ft. ISBN 963 05 1945 3
- Kassai Ilona: *Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben.* 1979. 72 l., 6 táblázat, 17×24 cm. Bibliogr. 69—72. l. (Nyelvtudományi értekezések 102.) Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 1946 1
- B. Lőrinczy Éva: *A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei.* 1979. 491 l., 15×21 cm. Bibliogr. 482—484. l. Angol nyelvű összefoglalással. (Nyelvészeti tanulmányok 19.) Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 1782 5
- A magyar helyesírás szabályai.* 10. kiadás. 19., változatlan lenyomat, 1979. 272 l., 14×21 cm. Kve 23,50 Ft., fve 13,50 Ft. ISBN 963 05 1936 4 (kötött), ISBN 963 05 1935 6 (fűzött).
- A magyar nyelv értelmező szótára.* Szerk. az MTA Nyelvtudományi Intézete Bárczi Géza és Országh László vezetésével. Harmadik, változatlan kiadás. 17×25 cm. Kve, kötetenként 200,— Ft. ISBN 963 05 1813 9 (I-VII. köt.) 2. köt. E-GY. 1978. (1960) 1137 l., 1 tábla. ISBN 963 05 1815 5, 3. köt. II-Kh. 1979. (1960) 939 l., 1 tábla. ISBN 963 05 1816 3, 4. köt. Ki-Mi. 1979. (1961) 1347 l., 1 tábla. ISBN 963 05 1817 1
- Tanulmányok a regionális köznyelvviség köréből.* Szerk. Imre Samu. 1979. 146 l., 17×24 cm. Bibliogr. a fejezetek végén. ISBN 963 05 1833 3
- Kiss Jenő: *Mihályi tájszótár.*
- Mutató a Magyar Nyelvjárások Atlasza I-VI. kötetéhez.* Összeállította Balogh Lajos, Deme László és Imre Samu. ISBN 963 05 2425 2 B/5 10 *Magyar Értelmező kézikönyvtár.* Szerkesztette Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor és Kovalovszky Miklós. 4., változatlan lenyomat. Két kötetben: I. köt. A-Ly, II. köt. M-ZS. ISBN 963 05 2531 3 (I-II. köt.), ISBN 963 05 2532 1 (I. köt.), ISBN 963 05 2533 X (II. köt.). B/5
- Jókai-kódex XIV-XV. század.* A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője. Bevezetéssel és jegyzetekkel közzéteszi P. Balázs János (Codices Hungarici VIII.) ISBN 963 05 2460 0. A/5
- A magyar nyelv grammatikája.* (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai). Szerkesztette Imre Samu, Szathmári István, Szűts László. 1980. 792 l. ISBN 963 05 2087 7. 175,— Ft.
- O. Nagy Gábor - Ruzsiczky Éva: *Magyar szinonimaszótár.* A-ZS. 1978. 593 l., 17×25 cm. Kve 147,— Ft. ISBN 963 05 1607 1
- Zsilka János: *Jelentés-integráció.* 1978. 421 l., számos szövegek közti ábra, 17×25 cm. Kve 96,— Ft. ISBN 963 05 1428 1